

HOLMI

VII. évfolyam 7. szám

1995. július

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Závada Pál

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Göncz Árpád, Kertész Imre,
Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária, Mándy Iván,
Petri György, Rakovszky Zsuzsa, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Drago Jančar*: Szarajevó ezer napja (*Gállos Orsolya fordítása*) • 895
- Tompa Mária*: Szerb Antal hagyatékából • 905
Szerb Antal naplójából • 906
- Szerb Antal*: Romantizmus • 906
- Andrei Pippidi*: Egy barátság története (*Réz Pál fordítása*) • 917
- Szerb Antal levelei Dionis Pippidinek (*Réz Pál fordítása*) • 920
- Marno János*: Bábszem • 940
- Bertók László*: Homlokához az üres poharat • 942
- Térey János*: A visszatért föld • 948
- Nemes Nagy Ágnes–Lengyel Balázs*: Erdélyi út (II) • 950
- Imre Flóra*: Déjà vu • 962
- Számmisztika • 963
- Himnusz • 964
- Két háromsoros • 964
- Rozgonyi Iván*: Geometrikus dalok • 965
- Vetésforgó • 966
- Edmond Michotte*: Richard Wagner látogatása Rossininél.
Luigi Rognoni bevezetőjével
(*Nagy Nóra fordítása*) • 966
- Handi Péter*: Valami rendszerint közbejön • 988
- Alzheimer • 988
- Suhai Pál*: Vánkosok, dunyhák • 989
- Balavány György*: A hírvivő • 990

FIGYELŐ

- Margócsy István*: Nyelvhús (Parti Nagy Lajos:
A hullámzó Balaton) • 1011
- Babarczy Eszter*: Farkas Zsolt: Mindentől ugyanannyira • 1014
- Lengyel András*: „A Dunánál” (Tanulmányok
József Attiláról) • 1024
- Kocsis Zoltán*: Kontroll nélkül (Claude Debussy:
Préludes I–II) • 1027
- Thomas Mann*: Spengler elméletéről (*Györffy Miklós
fordítása*) • 1029
- Horváth György*: Szociolingvisztika a háború előtt
és alatt (Ranko Bugarski: Jezik kod
mira do rata) • 1032
- Balázs Zoltán*: Az erények hagyományától a hagyomány
erényéig (Alasdair MacIntyre:
After Virtue – Whose Justice?
Which Rationality? – Three Rival Versions
of Moral Enquiry) • 1037

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál

Levél cím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt., a regionális részvénytársaságok
és a Sziget Rehabilitációs Kiszövetkezet

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1051 Budapest, Nádor u. 26.)

Előfizetési díj fél évre 360, egy évre 720 forint, külföldön \$25.00, illetve \$50.00

A fényszedést az ÍRISZ Kft. végezte

Nyomtatta az ADU PRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük

ISSN 0865-2864

Drago Jančar

SZARAJEVÓ EZER NAPJA

Gállos Orsolya fordítása

A nyugati világ olvasói és velük együtt szerkesztői és kiadói is torkig vannak már a kommunista lágerek sötét képeivel. Torkig vannak a lelkes forradalmárokkal és társadalomreformátorokkal, az ellenzékiekkel és üldözökkel, Kelet-Európa szürke homlokzataival és éjszaka közlekedő fekete autóival. A közönség most a totalitárius rendszerek hétköznapijából vett jeleneteket kedveli, mármint azt, hogyan ettek, ittak, ruházkodtak és szerettek az emberek. Végére is ezeket a jeleneteket meg lehet érteni. Mert ki értené meg ma a költőt, aki egész nap a falat bámulja, ahonnan egy drótköteg kandikál, estére kelve pedig asztalhoz ül, és megírja a MIKROFON A FALBAN című költeményt? Azt igen, ahogy a mindenre éhes keleti hamburgert fal egy kaskai városban, azt megérti; meg azt, ahogy valamelyik kelet-európai törzs nőtagja megáll keleti valutájával a zsebében egy bódító illatszerüzlet előtt valamelyik nyugat-európai fővárosban, ezt is megérti: hisz ez éppen olyan, mint mi, csak hát a kommunizmusban élt szegényke. A nyugati olvasó most a „Hogyan bírtuk ki nejlonharisnya nélkül és kacagva” típusú irodalmat fogyasztja.

A nyugati világ olvasói s velük együtt a szerkesztők és a kiadók is torkig vannak a szarajevói romokkal és a nyomorultakkal, akik a parkok utolsó bokrait vágják ki, és a szerencsétlenekkel, akiket vérfoltos ruhákban visznek a kórházba, már látni sem bírják a fénylő lövedékeket, amint a tv képernyőjén kettéhasítják a szarajevói égboltot, utálják a páncélosokat és a katonákat, amint ott toporognak a páncélos körül, vagy éppen holtan fekszenek valami sáros fedezékben. Az emberi nyomorúságban van valami illetlen, valami, amit az ember maga idézett elő, és amit olyan nehéz megérteni. Főként pedig már ezt az egészet láttuk és olvastuk, mondja az olvasó, az összes koncentrációs tábort Boszniában, és a nők megerőszkolásáról is mindent hallottunk. Az egész drasztikumot kimerítették már, kérünk valami megszokottat. De ne az éhezésről vagy a vízhiányról; hogyan főznek vagy sem, hogyan mosakodnak vagy sem, ezt már ismerjük.

Az írónak nincs könnyű dolga manapság. Egy dolgot tudnia kell, akkor is, ha katonai szállítórepülővel érkezik Szarajevóba, nevetséges sisakkal a fején, és ha utána az egyiptomi UNPROFOR katonák, akiknek a puska kipotyog a kezükből a páncélozott járműben, tévedésből a szerb állásokon keresztül viszik be a repülőtérről a városba; és ha utána a szarajevói költő az irodalmi esten az ideillő pátosszal úgy köszönti, „mint Malraux-t, aki ugyanígy katonai repülővel érkezett meg Spanyolországba...”; és mikor a városban ott-tartózkodásának egész ideje alatt hallja a lövöldözést és a robbanások visszhangját, tudnia kell, és mikor látja a friss sírokat a parkokban, tudnia kell: mindezt már elmondták, látták és leírták, ez az egész tulajdonképpen senkit sem érdekel. Nincs Spanyolország, nincs Malraux, nincs nagy történet. Szarajevó, ezt már tudja korábról, a fekete lyuk ezen a kontinensen, amelyről az emberek elfordítják a tekintetüket, kikapcsolják a televíziót, és félreteszik a könyveket.

J. M. irodalomprofesszor, akivel az író sétát tesz a köddel fátyolozott napos délutánon a kivert ablakú házakkal és szétvert kirakatú boltokkal szegélyezett utcán, a piac mellett, ahol a gránátok tucatjával transzirozták szét az embereket. A professzor selyem nyakkendőt visel és vékony keretű szemüveget. Félt-e, amikor éjjel-nappal zuhogtak a gránátok?, kérdi az író. A professzor legyint. Ugyan, kit érdekel! Szörnyű volt, mondja kis idő múlva, mert kezdetben tizenkétféle katonai alakulat ténykedett a városban, a legkülönbébbek. Tizenkétféle? Igen, tizenkétféle. Először a bűnözők szervezték meg a védelmet, és ők tartották fenn a rendet a maguk módján. Most rend van, mondja. Csak az orvlövészek, mondja, mikor a hegyekből felhangzik a távoli lövöldözés, ez borzalmas. Nem lehet tudni, mikor találják el az embert. Az író azt tudja, miként zajlik a *mindennapi* élet, nap nap után. A professzor legyint. Ugyan, kit érdekel?

Mindenkit, feleli az író, már csak egyedül ez érdekli őket. Ha tényleg tudni akarsz, mondja a professzor, és megáll: nem az ágyúzás volt a legszörnyűbb. Az ember tudja, hogy egyszer vége lesz. A legszörnyűbb az volt, hogy nem tudtam sem aludni, sem olvasni. Ez, mondja az író, ez a *legmindennapibb* történet, amire a borzalmaktól eltelt olvasó vágyik: a professzor, aki nem tudott olvasni.

Az irodalomprofesszor története igazán *mindennapi*. Majdnem olyan szörnyű volt a sorsa a háborús körülmények között, mint a nőké a kommunizmusban, amikor nem jutottak nejlonharisnyához. J. M., az irodalom professzora majdnem kilenc hónapon keresztül nem tudott olvasni. Jól figyelj, nyájas olvasó, aki már mindent tudsz arról, hogyan főzzünk és öltözködjünk háborús körülmények között, mivel az olvasás mikéntjéről még biztos, hogy semmit sem hallottál. Az ostrom legszörnyűbb napjaiban, mondja a professzor, kilenc hónapon keresztül nem volt áram a városban. Télen a napok rövidek. Nem volt fűtés, nem volt innivaló, hogy meghívhattam volna a barátaimat, a barátaimnak sem volt semmijük, hogy meghívhattak volna magukhoz, és ők is fáztak. És az utcákon sem volt tanácsos sétálni. Tehát minden nap délután ötkor ágyba fekdtem, betakaróztam mindennel, ami csak kéznél volt, és álmodozni kezdtem arról, milyen szép volna most olvasni valamit. Gyertya nem volt már rég egy szál sem, tehát a plafont bámultam, és vigyáztam, nehogy elaludjak. Ha elalszom, felébredek éjjel tizkor, és nem tudok elaludni reggelig. Amikor sikerült idáig elvirrasztanom, tizkor azt mondtam magamban, most már elalhatsz, professzor. Reggel vártak a tennivalók, vizet kellett szerezni, élelmet, megkeresni a barátokat, olvasásra megint nem jutott idő, talán egy kurta óra. És így ment ez nap nap után, kilenc hónapon keresztül.

Ugyan kérem, mondja a nyájas olvasó, és ásít egyet: hallottunk már ennél jobbat is. Volt író, aki azért nem tudott olvasni Szarajevóban, mivel eltüzelte az egész könyvtárat, ugyanis fázott télen. Igen, mondom, ez már jobb, még köznapibb és ezért még megérzőbb történet. Ámde, kiáltom mélységes írói felháborodásomban, ámde J. M. professzor egy szót se szól arról, hogy megsebesült, csak arról beszél, hogy nem tudott olvasni. Pedig meg is sebesült, tíz centivel a szíve alatt hatolt belé a lövedék, és még most is ott van. Hát aztán?, mondja erre az olvasó, ki nem sebesült meg Szarajevóban tíz centivel a szíve alatt, minden este megsebesül valaki a tv-ben. J. M. professzor, kiáltom utolsó kétségbeesett próbálkozással, hogy felkeltsem az olvasó érdeklődését, J.

M. volt a sarajevói polgármester. Mikor elkezdődött a lövöldözés, továbbra is nyugodtan járkált az utcán, kínos lett volna szaladni a saját városában, és elbújni a támadók elől. Csak azért találta el a golyó, mert nem akart elbújni. Ez talán nem érdekes a maga köznapiságában?

Na jó, így az olvasó, ez elmegy. Ha tényleg ő volt a polgármester.

Eltelt Sarajevó ostromának ezredik napja. Mennyi történet az ezeregy éjszakából, valódi, hisz mindenkinek megvan a maga kétszázötvenezer története. Az irodalomtörténetétől kezdve a kóbor kutyáig, amelyik elszaladt a gránát által leszakított karral a játszótérről, és a kart ezért nem tudták visszavarni a kórházban. A történetek köröznek szüntelen. Már rég elfeledték a fiatal pár, Romeo és Júlia, a szerb fiú és a muzulmán lány történetét, akik el akartak szökni a városból, de a két arcvonal között, a senki földjén leterítették őket a lövések. Holttestük hosszú napokon át feküdt az aszfalton, senki sem tudta elvinni őket. Sarajevó tele van történetekkel, melyeket maga mond a maga számára, képekkel, melyeket ő néz egyedül. A porig égett könyvtár üres, gránátalálat érte a galériát is. Történetek és képek, amelyek kimennek innen a világba, többé senkit sem érdekelnek, csak magukat a sarajevóiakat. A postából is csak üszkös falak maradtak. Kivéve a keveseket, akiknek futáruk van, senki sem ír senkinek, senki sem kap leveleket. És ennek ellenére mindnyájan tudunk mindent, ők, akik ott maradtak, és mi, akik kint vagyunk. Sarajevóról mindent leírtak, mindent elmondtak, mindent lefényképeztek, és mindent filmre vettek, mégis megy minden tovább már ezredik napja. Az örmények lemészárlása a század elején valahol messze történt a távoli Anatóliában, a koncentrációs táborok hermetikusan el voltak zárva a világtól, a gulagok a világ végén voltak, de ami Sarajevóban és Boszniában történik, az itt történik a szemünk láttára szüntelenül és úgyszólván minden pillanatban. Az összes kamera és televíziós hálózat ellenére a világ még sohasem volt ilyen vak és süket, mint most. Az összes felszólítás, az összes felhívás ellenére. Hányszor hallottuk már azt, hogy Európa és a világ szeme láttára népiirtás történik. A maga közönyös és pusztító folyamatában minden abszurdá válik. Még e sorok írója is arra törekszik, hogy *köznap*i történetet írjon csak azért, hogy egyáltalán elolvassa valaki.

És közben kissé hülyének érzi magát.

Nagy olajkép függ a falon, egy pásztoridill: fehér báránycák a zöld fűvön, kis patak, árnyas fa, alatta pásztor. Kissé ügyetlenül van megfestve, az arányok nincsenek rendben, és persze kissé giccses is a kép. Úgy érzem, eltakarja szinte az egész falat, valaki ebben a lakásban, ebben a képből a békét kereste, amit nélkülöznie kellett a nagyvárosban, az utcán, ahol autók robogtak el mellette. Most nincs autózaj, az ablak alatt az utca sötét és üres. Ülünk a lakásban, a kiégett házban, a lépcsőház, a folyosók feketék, minden lakás kiégett, kivéve ezt, amelyiknek a pásztoridill függ a falán. A lakás a bosznia-hercegovinai PEN Központ székhelye. Az asztalokon gyertyák, némi harapnivaló, *rakija*, amit vagy tizenöt ember töltöget magának: sarajevói írók, festők és újságírók meg a szlovén vendégek. Kint a sötétet és a csendet folyton megszakítja a lövöldözés. Egyes lövések a város fölötti, közeli hegyekből jönnek, másokat teljesen közelről hallani. Bennünket, furcsa és ritka vendégeket kivéve senki sem hederít rájuk. A falban számtalan golyó ütötte nyom. A képen egyetlenegy. A golyó a pásztorral találta el. Házigazdáink nevetnek ennek jelképiségén. Ezt nem hibázta el. Mindenki tudja, Sarajevóban ma legjobb azoknak, akiket elhibáztak.

Akik ott ülnek velünk, nem elhibázott emberek. Bölcsen beszélnek, okosan, iróniával, csak néha hangosan és kompromisszum nélkül. Habár az orvlövészek golyói és a gránátok a hegyekből nem tévesztették el őket: a jeles idős költőt, I. S.-t a homlokán, a szemöldöke fölött súrolta a golyó, a számunkra már ismerős professzor tíz centivel a szíve alá kapta, és most is ott viseli, S. F. színikritikusnak a gránátszilánkok széttépték a térdszalagjait, F. D. költőnőnek leégett a háza, T. K. elvesztette a feleségét, G. S. szerb költőt hazaárulónak kiáltották ki az „övéi”, mivel ott maradt a városban. Nem kérдем, mi találta vagy mi tévesztette el L. O. költőnt és publicistát, Z. I. horvát költőt, H. K. professzornőt, a szobrászt, aki „ritka madarakat” készít. A „ritka madarak” agyagból vannak, különösmód görcsbe rándult halott galambok.

Bár ne kérdeztem volna meg Z. T. drámairót, mi az, ami nála nem tévesztett célt. A nemzetisége szerint muzulmán Z. T. története kész rémálom. Z. T. darabját nagy sikerrel játszották a Kamaraszínházban, és egy este előadás után, hazafelé menet a Grbavican lévő otthonába, szerb szomszédai elfogták, és átadták... na kinek? Szarajevóban ma senki sem mondja, hogy a szerbeknek. Tehát átadták, ahogy mondani szokták, „nekik”, „azoknak, a hegyekben”, vagy legtöbbször: a csetnikeknek. Z. T. szarajevói drámairó fogsága alatt lövészárkot ásott a Szarajevó fölötti frontvonalakon. Itt fönt, egészen közel ő meg a többi fogoly szolgáltak élő falként, ott álltak, hogy őket lőjék le az övéik, lentről a városból. Z. T.-nek kellett elhozni az elesett szerb katonákat a harcvonalból, majd eltemetni őket, Z. T.-nek nem volt akkora szerencséje, mint kiváltságos barátjának, aki sírásóként dolgozhatott. Z. T. minden támadás idején reszketett a szerb katonák életéért, hiszen ha elesett egy szerb katona, a parancsnok felsorakoztatta őket, és pisztolyával egyszerűen agyonlőtt egyet a foglyok közül. Z. T. ilyen körülmények között élt át hat hónapot a fogságban. A fogolycseré alkalmával a szarajevói repülőtéren az autóbuszba csapódó golyó a barátját találta el, az ülésen, ahol egy perccel korábban még Z. T. ült.

Z. T. nem tudja, miért épp vele kellett ennek megtörténnie. Miért kellett épp neki végigélnie ezt a rémálmot, és miért épp ő menekült meg? Úgy, ahogy mások is felteszik a kérdést Szarajevóval kapcsolatban: miért Szarajevó? Miért épp Szarajevó? A rákban megbetegedők jellegzetes kérdése, amit Susan Sontag tesz fel A FÁJDALOM MINT METAFORA című könyvének elején: miért épp én?

Valóban: miért Szarajevó, miért épp Szarajevó?

Látni, hogy e városon valami abszurd és irracionális balsors végzi kísérleteit. Írófélék készek vagyunk üstökön ragadni és továbbfejleszteni ezt a gondolatot: Szarajevó ennek a századnak a metaforája. Az osztrák trónörökösre leadott lövésekkel kezdődött a dolog, itt kezdődött a rettenetes első világháború. És fejeződik be ismét Szarajevóban rettenetes rombolással.

De vajon készek vagyunk-e kicsit is másként gondolkodni? Vajon nem épp ebben a városban vagy legalábbis a világnak vajon nem ezen a végén emelték-e a közönséges terrorcselekményt, az utcai merényletet a legmagasabb érték szintjére, tették a hazaszeretet, a mitológikus patriotizmus jelképvé? Vajon nem találjuk-e szokatlanul hasonlónak Gavrilo Principet és összeesküvő társait meg a mostani fanatikus terroristákat? Ahogyan azok pózoltak egykor a helyi fényképésznek, és ahogy a mostaniak állnak be a kamerák előtt. Az elhivatottság és kiválasztottság akkori és mostani narcisszoid és elborult tudatát? Készségüket egyszeri életük feláldozására, egyszersmind eltökéltségüket egy másik élet megsemmisítésére, amely minden óvintézkedés ellené-

re ki van szolgáltatva a kisiklott szubjektív akaratnak és a kitervelt, hideg, racionális gyilkolásnak?

Gondoltunk valaha is arra, hogy Szarajevó vagy hetven és még annál is több éven keresztül egy terrorcselekményt ünnepelt? Vagy nem volt-e beépítve e terrorcselekmény azoknak az embereknek az értékrendjébe, gondolataiba és érzelmeibe, akik a század végén ismét embereket ölnek és a tulajdon városukat rombolják? Vagy a század végén, ha már a végére akarunk járni, a mai gyilkolók és rombolók fejében és tetteiben nem ennek a „patriotizmusnak” az autentikus akarata és autentikus szellemisége teljesebb-e ki?

Gavrilo Princip ezeken a tájakon ünnepelt hős volt hetven éven át. Hány vaskos történelemkönyv, mennyi költemény, színházi előadás, ünnepi beszéd és újságcikk született Gavrilo Princip büszke örökösének tollából! Emlékszem, hogy mentünk megnézni Szarajevóban betonba öntött lába nyomát: itt állt, innen lőtt Gavrilo Princip. Itt kezdődött a világháború, amely elsodort sok millió életet. És emlékszem az akkori rossz érzésre: a másik oldalon a mit sem sejtő Ferenc Ferdinánd trónörökös. Megfelelése a széles karimájú kalapban. Mindketten vérbe borulva, holtan omlottak az automobil ülésére. És emlékszem a patetikus beszédekre: a lövések visszhangzottak egész Európában, Bécsben és Berlinben és Párizsban. Ljubljánában is, ahol a szónokok a szerbek elleni harcra szólítottak, a szlovén újjászületők pedig a szerb testvériség segítségére készülődtek. Prágában is, ahol Švejk azt kiabálta: Belehrad, Belehrad... Megöltétek a mi Ferdinándunkat! És a század végén megint itt vagyunk Szarajevóban, ahol megint lőnek, nemcsak a rosszul őrzött Ferdinándra, hanem mindenkire. És Gavrilo Princip járdába öntött híres-nevezetes lába nyoma körül szétrobbant gránát nyomai, kiégett házak a századelőről Stepa vajda rakpartján, épp azok a házak, amelyeket a merénylet alkalmával készült híres fényképekről ismerünk. A város, amely a távoli osztrák provinciában, a század elején valóban a maga viszonylag nyugodt életét élte, a maga, ahogy ma mondanánk, toleránsan multietnikus és multikulturális együttélését, a város a század végére romokban hever. Készek vagyunk-e elgondolni, hogy nem csupán az abszurd és irracionális balsors miatt van így, hanem a hibás, irracionális, szenvedélyes és fanatikus eszme miatt is, vagy kizárólag emiatt, amit jelképpé, értékké és mítosszá emeltek?

Lövések a század elején, lövések a végén, és ott ülünk PEN-tagok, akik mind aláírtuk a Chartát, amelyben köteleztük magunkat arra, hogy fellépünk a faji, a nemzeti és az osztálygyűlölet ellen. Ülünk a pásztoridill alatt, a század végén a kiégett ház elhagyatott lakásában, Szarajevó közepén, egy meglehetősen giccses kép alatt, amelyen egy pásztor látható, akit eltalált a golyó.

Este, mikor ott állunk a szálloda recepciójánál, egymás után két robbanás hallatszik, az első erősebb, a második gyengébb. Az első egy ilyen és ilyen kaliberű aknavető volt, a másik csak egy kézikilövő, közli a portás, és nevet. A szerb vonalak csak valami kétháromszáz méterre vannak a Holiday Inn-től, ettől a médiummonstrumtól, melynek képe szinte minden este megjelenik a képernyőn a lakásokban, valamennyi kontinensen. *Nyugi, nyugi, mondja a portás, a szállodát már nem fogják lőni. És ne izguljanak, ha lövöldözést hallanak éjszaka. Egy kis puskaropogás még nem jelenti azt, hogy baj van.* És valóban folyton ropog valahol, néha messze, máskor egészen közel. Erről az oldalról is lőnek át a Grbavica fölött. A szobámba jól behallatszik, mivel az ablakon nincs üveg. Már rég nincs egyáltalán, most tejszerű UNPROFOR-fóliával van borítva.

Éjjel egytől többé egyetlen lövést sem hallani. Katonai páncélosok dübörgését, semmit sem.

Most nem az volt a rossz, hogy lövöldöztek, hanem hogy a csenddel egy időben reánk ásitott az üresség. Kinyitottam a föliás ablakot, a háttérben ott volt a Grbavica sötét hegye, amelyen ők tanyáznak ilyen és ilyen kaliberű aknavetőikkel, kézikilövőikkel, az alvó orvlövészek, akik mozgó célpontjaikról álmodnak, ahogy a távcső keresztje táncol rajtuk. Ott most valaki egy idegen lakásban mászkál, egy könyvekkel teli lakásban valaki, aki alig tud olvasni. Egészen közel itt van a lerombolt technikum homlokzata, kilótt, vak ablakaival, a másik oldalon az UNIS megfeketedett és üres toronyházai. Elviselhetetlen, vészterhes, feszült csönd. Sötét éjszaka, semmi fény, autók reflektora sem a nagyváros sugárútján. Csend és sötétség, mely a jégkorszakot idézi, amelyben megszületett. Bekapcsoltam a televíziót, a Hyatt TV-n krimi ment. Nem én találtam ki, esküszöm, de a detektív, aki a holttest fölött állt, ezt mondta: *Who is responsible for this particular homicide?*

Rögtön kikapcsoltam ezt az egyetemes örületet.

Megint csend lett, amelyet még életemben nem hallottam.

A hegyekben csendben őrséget váltanak. A hegyekben és a városban egyenletesen lélegeznek álmukban a holnapi gyilkosok és holnapi áldozataik.

Munch KIÁLTÁS című képén, amely a kontinens másik végén született a meszsi 1893-as évben, a száj üres lyuka ásit, fekete arc veszi körül, a test, a táj. A kép olyan csendes, hogy nem lehet hallani ezt a kiáltást. Ez az abszolút halálos csend kiáltása.

Reggel, minden reggel, mikor elkezdődik a munkanap, felzúgnak a páncélosok. Abban az órában, mikor más európai városok lakóit a villamosok csengetése vagy a zötyögő autóbuszok hangja ébreszti fel, ebben az órában itt felzúgnak a páncélosok, mintha a háború mindennap újakezdődne, egyenletes városi ritmusban minden reggel újra. A Szarajevó Rádió nyolc sebesültről ad hírt, akiket az éjszaka találtak el gránátszilánkok Ali pasa hidján. A Banja Luka-i szerb rádió felsorolja, milyen repülőgéptípusokkal rendelkezik a Szerb Köztársaság. Majd előadás következik Igor Sztravinszkijről.

Minden normális abnormalitás és az azt körülvevő világ felett érzett döbbenet ellenére a legáltalánosabb érzés is a teljes klausztofóbia. Ehhez nem lehet hozzászokni. Azt, aki Szarajevóba érkezik, ismerje bármilyen jól is a várost, most mindenekfelett megdöbbeneti ennek az ostromnak a léptéke, pontosabban szólva a közelsége. A tér, amelyben az ostromlottak élnek a maguk abnormalis-normális életét, mintegy nyolc kilométer hosszú és három kilométer széles. A szerb állásokat szabad szemmel látni: a Grbavicát, aztán a zsidótemetőt, fent az utat, Trebevicet, ahonnan Limonov géppuskázta tréfából a várost, mindez ott van közvetlenül a város fölött. A városból a repülőtérig, ahol az ember az esetleg arra tévedő járatot lesi, a Maybe Airlinest, ahogy az UNPROFOR katonái nevezik, csak két úton lehet kijutni. Az egyik a szerb állásokon keresztül vezet. De mindkét úton csakis különleges engedéllyel, lezárt páncélaútban, bár még abból is kirángatták és agyonlőtték a bosnyák kormány alelnökét a megdöbbsent UNPROFOR-katonák szeme láttára. A harmadik út egy a repülőtér alatt ásott föld alatti csatornán át vezet. Aki végigmegy rajta, és térdig gázol a vízben, számolnia kell a szabad térrel, amelyen keresztül kell rohannia, néha golyózápör közepette. Posta nincs, néhány telefonvonal működik csak, az is műholdakon keresztül. Tudom, hogy ez is mind köztudott. De most úgy érzem, mindezt el kell ismételnem, szemem előtt az eleven em-

lékkel, különben magam sem tudom többé elhinni. Amikor az ember ott találja magát, megdöbben akkor is, ha százszorosan tudta mindezt. Sarajevóban az ember hirtelen arra eszmél, hogy ahova került, az egy szinte hermetikusan körülzárt tér az európai kontinens közepén. Az ostromlott Münster a tizenhatodik században. Egy sziget, egy tutaj, körülötte hullámzik a hegyek tengere, az óceán, az egész kontinens. Ezen a szűk helyen, ahonnan nincs kiút, és ahol minden pillanatban halál, éhség, hideg, félelem és kétségbeesés les az emberre, ezen a helyen mintegy 250 000 ember él. Théodore Géricault: A MEDÚZA TUTAJA.

Egyedül Isten a tudója, mi történt a Medúza fregatt tutaján. Akik megmenekültek, nem emlékeztek minden részletre, sok mindenről pedig nem akartak beszélni. De köztudomású, hogy a hajótöröttek között az ellenséges tengeren nemcsak a szolidaritás uralkodott, hanem fölfoghatatlan türelmetlenség is, hogy a lehető legenyhébb kifejezéssel éljünk. Sarajevóban három év után a legközelebbi hozzátartozók kapcsolataiba is beköltözik a feszültség. A leégett házban az idilli kép alatt váratlan, kínos kitörésnek voltam a tanúja. Z. T. drámaíró, aki végigélte a város fölötti hegyen a szerb fogság borzalmait, kétségbeesítő történetét mesélte egész idő alatt. Amikor egyik barátja szeliden arra figyelmeztette, hogy másról is lehetne beszélni, elvesztette az önuralmát. Nemcsak azért, mert a barátai nem értik meg. *Ezek nem tudják, mi a szenvedés. Ezek, akiknek lerombolták a lakásukat, akik víz és villanyáram nélkül maradtak, ezek nem tudják megérteni, mi történt vele. Ezeknek fogalmuk sincs róla.* De igen, felelte valaki: mindenkinek megvan a maga igazsága a szenvedésről, mindenkinek megvan a maga története. A szenvedés mértéke relatív. Z. T. nem fogja megengedni, hogy *relatívizálják* az ő rettenetes szenvedéseit és megaláztatásait, a halál küszöbén töltött napjait. *Ezek az élők között éltek, ő a halottak között, mindennap új és új halottak között. Ezek csak időnként gondoltak arra, hogy meghalhatnak egy orvlövész golyójától, az ő homlokának mindennap nekiszegezték a puskacsövet. Többé nem lehetett lecsillapítani. A szenvedésről vallott abszolút igazsága kezdett veszélyessé válni: a horvát költő hallgasson, hiszen sohasem szerette a muzulmánokat; maradjon csöndben az esszéíró, aki mindig is politikai angolna volt és pártcsatlós, és főként fogja be a száját a szerb költő. Z. T. egyébként személy szerint nagyra értékeli őt, mivel itt maradt a városban, de a bátyja, az a csetnik generális, az térdig gázol a vérben.*

És valaki megint kimondja, most is, ugyanazokat a fenyegető szavakat, melyeket annyiszor hallottam jugoszláviai utazásaimon: *eljön majd az idő...*

A híres bibliai kérdés teljes hangerővel szól a sarajevói Medúza-tutajon: *avagy őrizője vagyok-e én az én atyámfiának?*

Vajon őriző-e a fegyveres őr, akivel az egyik helyen beszélgettünk? Azt hiszem, mondta, rendezni kellene *velük* a dolgokat ebben a városban. Velük, vagyis a szerbekkel, akik itt maradtak. Etetjük őket, mondta, miközben a testvéreik gyilkolnak bennünket, gondoskodunk róluk, ők pedig elárulják a hadállásainkat. Ők az ötödik hadoszlop, és köztudott, mit kell csinálni az ötödik hadoszlop tagjaival.

Talán szokatlanul hangzik, de tény, hogy az ostromlottak közül a városban maradt szerbek helyzete a legnehezebb. Az elveszett és elfeledett város közepén ők a legelvezettebbek és legelfeledettebbek. A Grbavicán lévő szerbek törökösnek tartják őket, árulónak, akikkel elsőként fognak leszámolni, ha elfoglalják Sarajevót.

A géppuskás bosnyák őr, amit visel, valami egyenruhaféle, lábán teniszcipő, úgy véli, rendezni kellene velük a dolgokat. Képzeltető, hogyan. Mintegy negyvenezer szerb maradt a városban.

Isten a tanúm, hogy e két eseten kívül semmi egyéb adatom nem volt a Szarajevóban maradt szerbek helyzetéről. Később azonban B. elmondta, hogy ő és még három szerb, akik egyébként ott voltak más írókkal, intellektuelekkel a szlovén vendégek tiszteletére adott fogadáson Alija Izetbegović elnöknél, *megdermedtek*, mikor a bevezető formások után, amelyek az itteni körülményekhez képest túl hosszúra nyúltak, feltettem a kérdést az elnöknek a városban maradt szerbek biztonságát illetőleg.

Miért *dermedtek meg*? Azért, mert ez tabu téma. Szarajevóban erről nem beszélnek. Kinek mondja el például B., hogy kis híján életét vesztette, éspedig két alkalommal. Először, amikor szerb gránátszilánkokat kapott a hasába. Másodszor, amikor zsebében elemlámpával ment végig éjszaka a városban. Mikor a rendőrök igazoltatták, és felfedezték a *corpus delictit*, amellyel, úgymond, jeleket akart leadni a hegyekbe *az övéinek*, akkor valaki azt javasolta, lőjék agyon. Csak az éjjeli őrzőjart értelmes parancsnokának köszönhető, hogy még életben van. Az értelmetlen indulat növekszik az ostrom minden napjával, a barátok között is, a munkahelyen is, ahol a főnöke, ha rosszkedve van, azt tanácsolja, takarodjon a városból az övéihez.

De B. ezt csak később mondta el, mikor kettesben voltunk, azután, hogy Izetbegovićnál *megdermedt* az én naiv kérdésem hallatára. Izetbegović azt mondta, ismeri a problémát. Mindent elkövetnek, hogy a városban megőrizték a türelmet és a szolidaritást. Rövid gondolkodás után azt válaszolta, hogy a dolog valóban nem egyszerű. Valamelyik éjszaka kettőkor fölébresztették, és közölték vele, hogy készül valami. Aztán lecsukattuk néhány tisztünket, mondta.

Hogy ezek a lecsukások mit jelentettek, nem magyarázta el. Aki hallani akarta, hallhatta, és *beledermmedhetett*: néhány örült afféle Szent Bertalan éjszakájára készült a városban. Izetbegović erről nem beszélt. Mindent elkövetünk, mondta, hogy megőrződjék Szarajevó és a város multietnikus jellege. Habár ez az ideál sajnos egyre távolodik.

A horvát–muzulmán konfliktus után tovább mélyültek a különbségek és a feszültségek. Bosznia már mindenütt nemzeti katonai és politikai közigazgatás szerint van felszabdalva, csak a sarajevói sziget tart ki az „állampolgári” együttélésben, és ehhez is rendkívüli erőfeszítések szükségesek. A nemzeti és a vallási különbségek észrevétlenül lopódnak az emberek közé. A muzulmán főiskolába, a medreszébe egyre nagyobb számban iratkoznak a muzulmánok, akik ismét muzulmánokká válnak. A horvátok katolikus magániskolát nyitottak, amely, mint nyilatkozták, „a nyugati kultúra őrizője” lesz. A városban élő szerbek el vannak szigetelve, jugoszlávok többé nem léteznek, habár Tito képe ott függ a hivatalokban. A szerb nacionalizmus radikalizálódást vont maga után minden oldalon. A fundamentalizmus többé nem üres szó. Az elesett muzulmán harcosok halotti értesítőin megjelenik ez a szó, *shid*. A *shid* az iszlám szent ügynék harcosa, úgyszólván szent.

Az újság közli a diverzánsködexeit, egy világos és könyörtelen anyagot, amely tükrözi, milyen eltökéltséggel harcolnak odafönt, a város körül és egész Boszniában:

„...ti Bosznia és Hercegovina Hadseregének elítálatkulata vagytok... Akarni fogjátok a harcot, és a legsúlyosabb próbatételekre fogtok felkészülni... A harc a legfőbb célotok... Apoljátok az igazi bajtársiasságot, hiszen bajtársaitok segítségével juttok győzelemre vagy halálra. Bánjatok fukarul a szóval, és legyetek megvesztegethetetlenek. A fecsegés sírba vihet benneteket. Legyetek nyugodtak és éberek, erősek és határozottak... Az ellenséggel szemben legfontosabb a lőszer. Aki fölöslegesen lövöldöz, csak hogy bátorságra kapjon, az gyáva, és nem szolgálta rá a kommandós névre... Sohase

adjátok meg magatokat. Számotokra csak élet lehet vagy halál. Nincs más választás... Az első helyen a fegyver, az én csak utána..."

Totális, halálos radikalizáció. A most huszonkét éves fiúk a diverzánskódex szellemében nevelődnek. Egész életükre meg fogja őket bélyegezni a gyűlölet. És azokat, akik a hegyekből, a város körül lövik a polgári lakosságot. És az ártatlan embereket, akiknek megölték a hozzátartozójukat. Hány nemzedékre szól ez a gyűlölet?

A sarajevóiak keleties könnyedséggel és a nehéz körülmények között is megőrzött életörömmel kevert, közismerten jóindulatú humora, a *čaršija* furfangja, mulatságos és paradox életbölcssége, mindez és sok minden más is, ami a sarajevói *genius loci*t alkotta, most lassan és biztosan utat enged a halálos fatalizmusnak. Köröznak a viccek, az élcek, de valahogy megszokásból, a tekintetek üresek, az arcok szürkék maradnak. A városba az ostrom harmadik tele előtt beköltözik a tehetetlenség érzése, a félelmetes lassú haldoklás előérzete. Túl sok hír jövendölte, hogy majd most, most, a következő pillanatban történik valami, és az abroncs szétnyílik a város körül. Túl sokszor remélték, hogy ismert vitalizmusával a város abban a pillanatban győzelmet arat az őt körülvevő hegyiek dühén és primitivizmusán. Attól félek a legjobban, mondta valaki nekem, hogy egyre hasonlatosabbak leszünk hozzájuk. Gyűlölni kezdünk, és nemcsak őket, hanem az egész világot is.

A klausztrofobikus tér klausztrofilikus lesz. A város szűk és átjárhatatlan határai mindjobban meghatározzák lakói életét, a tolerancia elenyészik. A falakon és az árkon kívüli világ nem létezik többé, belül egyre fogyó szolidaritással dúl a harc a túlélésért. Harmadik éve dúl, a különbségek, a feszültségek nőnek.

A város bűvkörébe vonja azokat is, akik erőszakot tesznek rajta, akik pusztítják. Gyűlölik, de nélküle és áldozataik nélkül nem tudnak élni. Aki a város utcáit járja, és hallgatja a lövöldözést, egész idő alatt azt kérde magában: kik azok ott fent, akik orvlövész távcsőiket a városra szegezik, és gránátokkal tömik az ágyúk torkát?

Megtörtént, mesélik, nem is egyszer, hogy valamelyik részeg szerb katona a figyelmen kívül hagyott melletti letévedt a városba a Grbavicáról. Hazavitte a lába, hisz nem kellett messzire mennie. Azt mondják, hogy a hegyről jól bemért lövéseikkel az egykori Néphadsereg tisztjei megsemmisítették az épületeket, melyekben azelőtt laktak, a szomszédok lakásait meg a sajátjaikat.

A fennsíkokon, a város felett, azt mondják, párhuzamos Sarajevó alakul ki az ostromlók körében: szerb televízió, rádió, állítólag az ostromlók kiadják az Oslobodjenje ottani változatát, megvan a Željezničar Klub, megrendezték a híres sarajevói költészetnapokat is. Nemcsak azért, mert minden olyan közel van, nemcsak, mert hallják egymást, és kicserélik egymás propagandaanyagait, hanem mert ismerik is egymást a két oldalon. Karadžićot és irodalmi körét, amely most Paléban tartózkodik, jól ismerik a városban, nemcsak írásaik révén, hanem a közös felolvasóestek, összejövetelek is összekapcsolták őket, úgyszólván *komáik* egymásnak. Az író számára, aki e rövid tudósítást írja a hosszú ostromról, az ott fent láthatatlan világ, terra incognita. Meghallgatja, amit arról a világról beszélnek. Mégis érthető, hogy ezek az emberek azért vannak olyan messze egymástól, mivel korábban annyira közel voltak, és azért vannak olyan közel egymáshoz a véres ölelésben, mivel már korábban olyan messze kerültek egymástól, bár ezt nem akarják beismerni. Tegnap még minden olyan közel volt, és a távolságok ma fölmérhetetlenek, a különbségek olyan mélyek, akár a sírok, amelyek

ott vannak közöttük, a parkokban, a stadionokban és persze a fennsíkokon a város fölött, ahol a szerb ifjak nyugszanak, akik messziről jöttek, meg azok is, akik pár éve még együtt voltak amazokkal, akik a városban maradtak, együtt jártak focimeccsre meg rockkoncertekre. Ugyanazon a közkedvelt villamoson utaztak, amit konokul újra meg újra forgalomba akarnak állítani, a hegyekből pedig ugyanolyan konoksággal lövik. Amíg Szarajevóban voltunk, a villamost háromszor indították el, a lövések mind a három alkalommal megsebesítették az utasokat, és mind a háromszor le kellett állítani. Szarajevó a szerbek túszja, lakói viszont ki vannak szolgáltatva előljáróik ugyanilyen mérvű konokságának. Szarajevó mint jelkép, a villamos mint jelkép. És az emberi áldozatok. A Grbavićára, amely most szerb erősség, a Testvériség-Egység hídja visz át a Miljacka folyó felett. Azt mondják, ezen a hídon haltak meg a legtöbben. Most már semmi kétség: a Testvériség-Egység hidján lesz a *green line*, a két hídfőnél pedig egy-egy géppuskafészek.

Egy héttel később Prágában, az Atrium Hotelben, amely legalább üres tereivel emlékeztet a Holiday Innre. Nemzetközi PEN-kongresszus. Václav Havel, demokrácia, emberi jogok, hatalmas zabálás a Hradzsínban rendezett banketten, Plečnik monumentális építészeti megoldásai közepette.

Tegnap a Betlehem-kápolnában bedobtam Szarajevót a tolerancia-intolerancia vitába. Senki sem reagált, Günter Grass sem. A teremben ülő mintegy félezer emberből senki sem válaszolt. Ugyanúgy volt, mint az a dolog a rákkal: miért épp Szarajevó? A fájdalom mint metafora, amit senki sem szeret. Egyetértek, a sebeket és a fájdalmat nem jó, úgyszólván nem illik mutogatni. A toleranciáról beszélünk, és a jobboldali szélsőségek meg a pornográfia iránti intoleranciáról. Beszélünk az irodalomról és a toleranciáról is. Úgy beszélek az írókról, mint intoleráns emberekről. Miért képzeljük eleve toleráns embernek az író? Lehet toleráns, mint Havel, de az ellenkezője is. Miért gondoljuk, hogy ma az író nem lehet nacionalista? Talán nem ismerünk elég példát Jugoszláviából és Oroszországból? Az író nemcsak nacionalista lehet, hanem fasiszta is: D'Annunzio, Ezra Pound – egyébként Mussolini drámákat írt. Az író erős támasza lehet a totalitárius kommunizmusnak: a naiv forradalmár Majakovszkijtől a Szovjetunió és Kelet-Európa szocreál íróinak csapatáig. Bűnöző is volt az írók között: Jean Genet. A pánszláv író, Limonov a kamerák előtt géppuskasorozatot eresztett Szarajevóra. És az író tömeges erőszak vezére is lehet, mint a szarajevói költő (és pszichiáter) Radovan Karadžić. Valaki az első sorban helyeslően bólogat. Ennyi. Csönd. Szarajevó valahol másutt van. A PEN debattőrjeit és olvasóit más történetek érdeklik, mindennapi történetek, az enni vagy nem enni és hogyan története, a szeretni vagy nem szeretni és hogyan a kommunizmusban meg a demokráciában. A nejlonharisnyáról szóló történetek.

És most, késő éjszaka a nagy zabálás után az Atrium Hotel szobájában a CNN hirtelen a Holiday Innt mutatja Szarajevóban. Soha többé nem tudom úgy nézni ezeket a felvételeket, mint valaha. Láthatatlan fertőzés van a lelkemen. Szarajevóból hoztam. A szálloda falába csapódik néhány gránát. *Nyugi, nyugi*, mondja a portás, *a szállodát már nem fogják lőni. És ne izguljanak, ha lövöldözést hallanak éjszaka. Egy kis puskaropogás még nem jelenti azt, hogy baj van.* A következő kép: a szálloda közelében halott tizenöt éves kisfiú, akit fejbe lőtt egy orvlövész. Mellette a földön egy autókerékre borulva az anyja. A hasába kapta a golyót. Valami hasonlóság van a két szálloda és az éjszakai látomás

között: mintha az utca, amit most már jól ismerek, és amelyen ott fekszik a véres fejű halott kisfiú és mellette az anyja, kezével a hasán, az út, amely az *Oroslövészek fasora* néven fog bevonulni a történelembe, most itt fut Prágában, az Atrium Hotel fala mögött. A bortól van az egész, persze hogy a bor zavarta meg a fejemet, a nagy zabálás és piálás a Hradzsiban.

Szarajevó, lyuk a hajófenéken, Andrić Titanic büféje. A prágai Atrium Hotel luxus-kabinjaiban az emberi jogokról vitatkozunk. Iszunk, apró szendvicseket majszolunk, furcsa mindennapi történeteket mesélünk egymásnak, néhányan táncolnak. Micsoda örültség táncolni, miközben a víz betör a fedélközbe. És az egész európai kontinensre. Sarajevó lyuk a kontinensen: a kontinens fel fog borulni összes jogával és palotájával együtt.

SZERB ANTAL HAGYATÉKÁBÓL

Szerb Antal hagyatéka 1994 nyarán került a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárába, ebből a még rendezetlen hagyatékából választottam ki az alábbi novellát, illetve novellatöredéket, melyet Szerb Antal huszonkét éves korában írt. Jóllehet a szerző nem végleges, nem nyomdakész szöveget hagyott hátra, a kéziratot szövegűen közlöm.

A kézirat huszonhét oldalból áll, az utolsó lap egy része le van tépve, ezért található a szöveg végén több töredékes mondat. Az itt elveszett részeket és más-hol a kiadatlan szavakat szögletes zárójellel és három ponttal jeleztem; azokat a szövegrészeket, melyeket Szerb Antal áthúzott, szintén szögletes zárójelbe tettem. Ha egy szó olvasatát bizonytalannak véltem, utána zárójelben kérdőjelet tettem.

Találtam egy érdekes naplórészletet is, melyben Szerb Antal arról tájékoztat, hogy milyen szempontok vezették a ROMANTIZMUS megírásakor. Ezt a naplórészletet, mely itt a novella élén olvasható, Szerb Antal 1923. március 5-én, tehát három nappal később írta, mint ahogy a novellát elkezdte. (Poszler György írja

SZERB ANTAL-monográfiájában: „*A romantikus irodalom iránti szeretet és Szerb sajátos romantikaképe már a diákkori napló feljegyzéseiben is kibontakozik, sőt e romantika-szemlélet legfőbb forrása is kikövetkeztethető a napló alapján, ugyanis nem sokkal a romantikáról szóló összefoglalás előtt Szerb Ricarda Huch BLÜTEZEIT DER ROMANTIK című könyvét jegyzi fel olvasmányai közé*... „Szerbnek a romantikához való kötöttségét mutatja, hogy az irodalom iránt érzett rajongó szeretetének egyik legfőbb tárgya – egyetemi éveitől kezdve egész haláláig – Hölderlin...””) Szerb Antal a naplójegyzetben mint tőle kívül-állót emlegeti a romantikus férfit, a romantikus szerelmeit, de a novellából kiderül, mennyire önéletrajzi és önközérettrajzi írás a ROMANTIZMUS; vezérmotívuma nagyon is ismerős az UTAS ÉS HOLDVILÁG-ból: az egész Európát nyughatatlanul keresztül-kasul járó magyar fiatalember, az örök vándor, az *utas* a főhős, akinek legfőbb érzelmi kályhasarka, vonatkoztatási pontja – legalábbis huszonkét éves korában – a *holdvilág*.

Tomba Mária

SZERB ANTAL NAPLÓJÁBÓL

[1923.] III. 5.

Prolegomena az írandó novellához: *Romantizmus*.

(Haas úr, Halász Gábor, Z. Lucy, Szedő Laci.)

Tudatosság és öntudatlan.

(s: Ric. Huch: Blüthezeit der Romantik)

A romantizmus lényege az univerzum tudatosítása; cél egy új szintézis: Natur és Geist teljes interpenetrációja. A tudatosodó embert állandóan bénítja örökös reflexiója. A romantikus karakternek nincs érzéke az élet valósága iránt; alapul szolgál csak neki az élet, melyen felépíti a fantázia-palotáját. Hovatovább eltávolodik az eleven valóságtól. A filozófia Kanttól kezdve romantikus.

A romantikus karakter természettől fogva reménytelenül szerelmes az eleven valóságba. Ezért szükségképp szentimentális: minél teljesebb fej-ember volta, annál nagyobb szentimentalizmusa is (Kölcsey!).

Mikor tudatára ébred a beállott hasadásnak öntudat és öntudatlan közt – dass ich eins und doppelt bin, tovább már semmiben sem bizonyos. Élete problematikussá válik, és keresi a kiutat:

1) visszatérni a naiv állapothoz: rousseau-izmus, gyermekkor és középkor kultusza,

2) mindent áttudatosítani: a német romantikusok, gnoszticizmus,

3) megpróbálni, hátha így is lehet élni,

szerelem a szerelemben, görcsös kapaszkodás az élménybe, extázisba, borba, szóval túljutni a tudaton – dionysizmus.

Egyik sem megoldás; megoldás lehet a romantikus örök-vándor számára

1) meghalni,

2) megbolondulni,

3) a valóság nem ad megállást, de megtalálhatja, fej-ember lévén, egy eszmében. Lehetőleg olyanban, melyben egy ésszel többé fel nem oldható elem van, melyet nem analizálhat már szét, nem tehet tudatossá, és ezért kénytelen eleven valóságát elismerni. Ez a romantikus útja a katolicizmushoz.

Az öntudatlan *an sich* se jó, se rossz.

Szerb Antal

ROMANTIZMUS

Idehaza, Pesten az idő tájt már senki sem tudta, merre van Farkas Ádám, csak azt, hogy utazik, Németországban, ahová mindig vágyódott. Apja, az „Igazgató”, ahogy ő mondta volna, szintén nem tudott bővebb felvilágosítást adni; szűkszavú ember lévén csak táviratilag érintkezett fiával, és ez is nagyjából csak pénzáttalásokra vonatkozott. Semmitmondó képeslapok jöttek tőle, különböző úrasszonyokhoz és úrle-

ányokhoz, de egymástól távol fekvő vidékekről, Königsbergből és Stuttgartból egy nap dátummal, nyilvánvaló volt, hogy misztifikáció van a dologban, és nem akarja, hogy tudják, merre jár titokzatos útján. Némelyek szerint Bécsben megvizitáltatta magát egy híres ideg orvos professzorral, aki legnagyobb jóakarata mellett sem tudott rajta semmiféle patológiкусat megállapítani, és most utazik, hogy megmutassa, mégis bolond. Mások úgy tudták, hogy Farkas Ádámnak tudományos ambíciói vannak, és a német romantizmusról szóló, régóta emlegetett könyvéhez végez könyvtári stúdiu-mokat; komolyabb emberek szerint apja gyárának utazik üzleti ügyekben.

De voltaképpen senkit sem érdekelt túlságosan ez a rejtély, mert tudták, hogy semmi nem lappang mögötte; hiszen Farkas Ádámról volt szó, akit mindenki szeretett, mert jó modorú, szellemes és csinos fiú volt, és hogy távol volt, nem hiányzott senkinek a világon. Jó barátai szívesen gondoltak az együtt töltött vitatkozó órákra, és néhány komoly leány hangulatos délutáni sétákra, de őrá magára – talán csak a pincér a kávéházban, „a magas barna, cvikkeres úrra, a második ablak mellett”.

Ez a Farkas Ádám most a münchen–hamburgi gyorsvonaton ült, úttól fáradtan és könyvébe mélyedve. Csak időnként és akkor is röstelkedve nézett a szemben ülő fiatal párra; talán nászutasok voltak, csúnya, szegényes, nagy csontú németek, akik úgyszólván minden szégyen nélkül nyilvánították egymás iránt érzett nagy, múlhatatlan szerelmüket, forró kézszorítással és olvadó pillantással. Önös lelkesültségükben külön világ voltak, amint ott ültek ketten suttogva és tekintet nélkül a többiekre; Farkas Ádám utálatán keresztül is kicsit irigyelte őket közvetlenségükért. De olvasmánya eltérítette figyelmét a számára idegenszerű és kissé ellenséges dologtól.

Elmélyedéséből az riasztotta fel, hogy egy mappa (nem túl nehéz) esett rá fentről, és ugyanakkor egy nehezebb tárgy, úgy látszik, egy kinyíló koffer, a középre hullott, mint sebzett madár, a nászutasok lábára, tartalma pedig szét a kupéban. A két szerelmes szétugrott, mint katonák bizonyos kommandóra, és [...] germán harciassággal kezdtek lármázni, a nő ugyanolyan volt, mint a férfi, csak szopránban: „Megmondtam már a kisasszonynak, amikor beszállt, hogy ez a koffer nem fér a hálóba, és a kalauz is szólt, úgy látszik, nem ért németül. Tele van az ország idegenekkel, már utazni sem lehet.”

Az adresszált egy távolabb ülő fiatal hölgy volt, aki eleinte nem is fojtotta vissza jókedvű mosolyát, de aztán mindinkább ijedt arcot öltött, és idegenszerű kiejtéssel nem egészen érthető bocsánatkéréseket mormolt. Nyilván azon gondolkodott, hogyan szedje össze holmiját, mely főleg a dühöngő pár körül és alatt helyezkedett el. De a két német nem volt hajlandó egymáshoz közelségéből kimozdulni, morgásuk egyre sötétebb lett, és a szociális problémák is belékeveredtek, és allúziók koruk számos rossz szokására. A kupé többi tagja is a mindinkább zavarba jövő idegen lány ellen foglalt állást.

Farkas Ádám belátta, hogy lovagias kötelessége közbelépni. Mivel rövid idő alatt több nagyszerű kiszólást, több kisebb szónoklatot gondolt végig, elhatározta magát, megvető arckifejezést öltve hirtelen felállt, és ezt mondta gyönyörű, reichs-deutsch kiejtéssel: „Aber!...” És végignézett a két németen. De ebbe a szóba és komor gesztusába oly sikeresen belesűrített valami maximális osztályöntudatot, ősi kultúrát, elegáns fölényt, jó gyermekszoba levegőjét, hogy a két német megretirált, mintegy az Udvariasság lovas szobra előtt, és helyet engedett a leálynak és Farkas Ádámnak, hogy összeszedjék a széthullott tárgyakat. A leány hálásan mosolygott, Ádám pedig megdicsérte magát férfiaságáért, szinte elhitte, hogy benne csakugyan megvan minden, ami

gesztusával kifejezésre jutott, és olyan arcot öltött, mint akinek szóra sem érdemes. Pedig a szíve dobogott, voltaképpen nagyon távol állott tőle, amit határozott fellépésnek szoktak nevezni.

Ideges figyelmetlenséggel emelgette a különböző holmikát, csak egy akadt meg kezében, ösztönösen, mint ahogy a hűsevő növény becsukódik, ha légy repül belé: egy könyv, Hölderlin *Hyperion*-ja. Gyorsan végigsimította a gyönyörű kötést a könyvbarát meleg, odaadó szeretetével, és szinte tétovázva nyújtotta a keskeny kéznek, mely érte nyúlt. És ekkor kíváncsivá vált a könyv tulajdonosnjére.

Kénytelen volt konstataálni, amit eddig is tudott, csak igyekezett nem rágondolni: hogy szép. A finom, aranyzóke hajjal körülölelt gondolatteljes arc, a törékeny, északiás természet legjobb óráinak ízlése szerint való volt; mélyen megillető, mint valami távoli dolog, mely elmúlik anélkül, hogy oda [...], nem olyan szépség, amely megdöbben, mint a tenger, hanem amely szomorúvá tesz, mint a folyópart.

Reznigáltan gondolta, hogy más talán felhasználná a kedvező alkalmat, hogy szép és múló ismeretséget kössön, de tisztában volt vele, hogy ő nem fogja tenni, valami leküzdhetetlen félelem az ismeretlentől és a benne rejlő eshetőségektől mindig visszatartotta az ilyen vaktában való lépésektől. Pedig most, hogy már leültek, és a lány, mintha mi sem történt volna, kinézett az ablakon, most már sajnálta, hogy elszalasztotta a pillanatot, mely ki tudja, mit rejtett magában. Az, ami máskor mindig visszatartotta, a bájos női ostobasággal szemben való fegyvertelensége, itten tárgyitalan volt: a *Hyperion*-kötetnek mintegy a fogásán ösztönösen érezte, hogy a lány ezt szívesen forgatja, azért is hozta magával útitársul; és tudta, hogy ezt a könyvet nagyon kevesen szeretik, csakis választottak, akikben megvan valami megnevezhetetlen, ami őbenne: valami nemes szentimentalizmus talán, Leiden an Existenz, elfáradt pátosz, tudja Isten, szellemi morfinizmus talán. Úgy érezte, hogy most már tökéletesen ismeri az idegen leányt: behunyta a szemét, és előtte állt a leány Sémája, a valóságnál elevebben, előkelő paraszt álom, fáradt, nyugodt, mint kép először, azután szétfoszolva szavakká, és nem látó tekintet kifelé, végtelen arany szárnyú, mely túlrepül tornyok fölött fennakadás nélkül, mély alázat a szépség előtt, és önmaga tudatos szépsége előtt legkivált, és örökös honvágy valami örökös Arkádia felé, ó, szép, ábrándos szívű leány!

Akkor nagyon szomorú lett, hogy most megint, mint már ki tudja hányszor fiatal életében, elmegy egymás mellett két lélek, akik tartogatnak egymásnak valamit, mint egy titkos zárú barlang varázsos mondatának egy-egy szavát: az egyik a virágot tudja: *Szézám*, a másik az ígét: *táruj* – és csak ha virág és ige eggyé lennének, egy mondat diadalává, nyílna ki a kincsek és csodák kapuja: ha ezt megmondanám neki – de most már késő volt, mert már semmiféle szabály meg nem engedi, hogy megszólítsa a leányt, előbb talán kötelessége lett volna. Nem volt első eset életében, hogy elkésett, mire ábrándozása végre be akart surranni az életbe, becsapván az ajtót – most is hamar belétörődött, és mintegy búcsúpillantást vetve a leányra, belemélyedt újra olvasmányába.

Azután Steinachba értek, ahol átszálltak, és a sínek alatt átnyúló alagutakon elvesztette szem elől a leányt, aki talán másfelé utazott. Ádám sietve felszállt a kis vicinálisra, melyen csak negyedik osztály volt, és folytatta az olvasást.

A vonat meglepő lassúsággal sétált a kora délutánban kiterülő csendes német mezők között, a nap besütt a könyvre, Ádám behajtott, és megpróbálta megfogalmazni gondolatait, mintha az előbbi ismeretlen leánynak mondaná, vagy egy jó barátjának:

„Utazunk, íme, kedvesem, hogy hova? bekukkantok másfél napra Rothenburgba, mert azt csak meg kell nézni, ha erre jár az ember, holnapután aztán tovább Nürnbergbe, onnan pedig tovább Lipcsébe, ahol mához egy hétre találkozom doktor Tittel fontos ügyben, azután tovább, együtt, Isten tudja, hová. Utazunk, és magunkkal hoztuk szép gyermekkorunkból ezt az örömet, a kerekek kattogását az elmúló távirópóznák mellett, a szőnyegként élénk gördített réteken. Hátrahagyunk tájakat, és szembejönnek mások, nekünk sehol sincs maradandó tanyánk, utazunk kérlelhetetlenül, mint akik tudják, hogy hová utaznak. Boldog a két német, aki talán új otthonába utazik, boldog, aki valahová meg fog érkezni mind – »doch uns ist gegeben auf keiner Stätte zu ruhen«,* nem mondtam meg senkinek, hogy hova utazom, én se tudom, és ki tudja, talán én vagyok a legboldogabb. Utazunk, és íme a réteken szembejön velünk az új tavasz; besüt a nap az ablakon, és a szívünk nyugtalan. Valahol volt vagy valahol lesz boldog Árkádia, erdei tisztás messze-messze, és hazátlanok mind oda együvé járulandók vagyunk.” Örömmel szemlélte magát, amint a romantizmus [...] napjában sütkérezett, és monológiát ezúttal rendkívül őszintének érezte. – Íme – folytatta – ez vagyok én, ez az én igazi arcom, és ez nagy pillanat, amikor annyi sivár hónap után végre újra találkoztam magammal, és valami megindul bennem, mint zajlás az új napsütésben; Vorfrühling – magyarul talán tavaszelőnek mondhatni, mint böjtelő hava.

Ezenközben megállt a vonat, Rothenburgban voltak.

Kiszállt az üde szélbe, levette kalapját, és fiús örömmel élvezte, mint simogatja haját a szél, megindult a tavaszi sárral borított úton – és egy fordulónál feltűntek előtte Rothenburg an der Tauber falai. Így: falai, ez nem romantikus kép, archaizálás, előkelőség, és Rothenburgot mindmáig falak veszik körül, igazi lőrészekkel és kaputornyokkal. Ezt a várost nem vitte el magával a sietős történelem: itt maradt; nem lehet azt mondani, hogy a középkorból vagy a tizenkettedik század nagypolgárságának emlékeként, vagy a Harmincéves háború füstjével falain: mert mindezek leszíneződtek rajta, de nem teszik ki egészen; itt maradt csak úgy általában, a német időkből, ahogy a romantikusok elgondolták azt, „aus guten altdeutsch Zeiten”.

Egy hídon ment keresztül és egy torony alatt, és a csodálatos város befogadta őt testébe. A kis utca két oldalán egyemeletes házak, mind piros és meredek tetejű, mint nagyon-nagyon régi kis öregemberek, és mondhatatlan melankóliával néztek a könnyű lábú utasokra, kik nem ismerik a zordon századokat. Azután megint egy torony, a belső fal kapuja, a Márkus-Thor – előtte egy hotel; ide belépett Farkas Ádám, mert nem akart csak úgy, mosdatlanul, készületlenül betörni a belső városba, melyről annyit hallott.

Megnézte szobáját, intézkedett, hogy hozzák el poggyászát, és lesietett a szép burkolatos lépcsőn, hogy felírja nevét a szükséges cédulákra.

Belépett a gazda helyiségébe, és majdnem beleütközött – az idegen leányba. A leány tekintete egy pillanatig érintette, megriadva és riasztóan, igen, ilyen nagy távolságból, azután kisetett. Farkas Ádám pedig nem titkolta maga előtt ijedtségét: tehát nem mentünk el mégsem egymás mellett, mint szembejövő vonatokon – egy fedél alá kerültünk össze egy csodálatos város vendégeiként; valami felelősséget érzett, hogy gyávaság volna nem elfogadni a különös kihívást, amelyet sorsa elébe dobott. Mert a má-

* Hölderlin: HYPERION SORSDALA. „Nékiünk más adatott, ne lehessen nyugvásunk helye.” (Tandori Dezső fordítása.)

sodszi találkozást immár szükségszerűnek értelmezte a véletlen gondolatától iszonyodó fantáziája.

Kíváncsian nézte meg a leány céduláját, mely már ott hevert az írópolcon: Swanhild Rögner aus Aalsund, Dänemark. Nehezen olvasható apró írás, zárt, magukba visszaforduló betűk, küszködő lelket jelölnek Ádám teóriája szerint, és a név: Swanhild! Swanhild nem affektálásból, hanem egyszerűen azért, mert Aalsundban így keresztelik meg a kisleányokat – sosem gondolt rá, hogy vannak eleven Swanhildek is, nemcsak északi szomorú regények hősnőiként, és hogy eleven dánok is vannak, ki hitte volna; ez a kis nép, mint pusztá elvontság bizonyos kedves, sápatag érzelmi velejáróval élt benne, és az idegen leány az asszociációk megnyíló kapuján bevonult a könyvben olvasott tájak és drága emberek meghiit, erős fallal védett hiperbóreusi kertjébe.

Megérkezett poggyászából kicsomagolt, amennyit egy napra érdemes, megmosakodott, átöltöztött és nagyszerűen érezte magát: szokott úti fáradságát mintha levetett ruhájában hagyta volna. Könnyű kabátban, kalap nélkül nekivágott az alkonyodó városnak.

Nem érdekelte semmiféle középület, nem tudott történelmi nevezetességekről, és még az utcák nevének megtanulásáról is lemondott ezúttal; hiszen holnap is nap van, és talán az idegen leány itt sétál valahol. Más városban mindig a tanuló szemével járt-kelt; pontosan megnézett mindent, amit meg kellett nézni, leszögezte reflexióit esténként, mint valami könyvelő, aki a napi forgalmat összegezi, és nem is maradt meg benne más, mint egy nagy sereg adat, művelődéstörténeti kuriózum, mulatságos útitársak, egyes épületek és terek precízen emlékezetébe véssett képe. A konstanzi dóm előtt, melyre olyan kíváncsi volt, minden erejét összeszedte, hogy érezzen is valamit, átéljen valamit a látott nagyszerűségből, de nem jutott eszébe más, mint szegény Husz János és a menedék-levél.

De Rothenburg, az álmváros feloldotta benne az álmot, mely lenyűgözve mélységekben úszkált hónapokig; kószált az ismeretlen nevű utcákon át gyors lépésekkel, mint aki teljesen otthon van, és szinte izgatottan, követelve keresett valakit. Nem nézett meg semmit sem tüzetesen, nem is tehette volna az alkonyodásban; csak szívta magába, minden pórásával úgyszólván, a valószínűtlen színeket: a háztetők félénk mosolyú pirosát, a kövezet közt kiűtő fű zöldjét, a faburkolatok ódon barnáját, az őr-tornyok szürke melankóliáját és a távolságok romantikus, zengő kékjét, melyet az alkonyi ég borított följeje. Az utcákon ez idő tájt jóformán senki se járt már, csak gyerekek és macskák; a gyerekek csodálatosképp nem mondtak ellent a város öregségének: amolyan valószínűtlen gyerekek voltak, amelyeneket képeskönyvekben látni, boldog mosollyal, amint mézeskalácsot esznek jó anyjuk körül, és ahogy az ember elképzeli teljesen elfelejtett gyermekkorát; a macskák is mások voltak, még lustábbak, még kecsesebbek, mint egyebütt, csodálatosan hosszú farkuk volt, és olyan barátságosak voltak az idegenhez, mint állítólag a Szent Márk tér galambjai. A városház előtti öreg kútból nem folyt a víz, mintha elaludt volna már, egyszer csak megkondultak a két templom harangjai egyhangú álmodozással. Tornyok követték a tornyot, házak és utcák maradoztak az utas mögött, aki mint egy bűvös körben járva minduntalan a városház előtti térre ért, és megannyiszor körülnézett, nem jön-e szembe, akit keres.

(Itt-ott, hirtelen elhatározással, bekanyarodott egy szűk utcába, hogy talán itt? befutott egy templom alatt valami alagútszerű úton, de csak nem találkozott vele.)

Úgy megtelt mesével és álommal, hogy már magát is szinte valószínűtlennek érezte. [Talán sosem éltem, és most azt álmodom, hogy álmodom, mese-hazámban fölbredek.] Egészen szokatlan könnyűség fogta el, mintha önmaga boldog kísértete volna,

amint felkeresi a gyermekkori tájakat. Nem bírta ki tovább testetlen nagyszerűségét, és bement egy cukrászdába, hogy egyék valamit.

Csodálatosan öreg cukrász jött kiszolgálni, képeskönyvszerű cukrászruhában, hozta az ízetlen német süteményeket, és odaült Ádám mellé barátságosan.

– Szép napok ezek, mondta, nevezetes napok; holnap lesz az aranylakodalmam. Az ember el sem hiszi, hogy elmúlik az idő, holnap lesz az aranylakodalmam; hogy már idestova ötven éve... azóta jóformán semmi nevezetes sem történt, és minden úgy maradt, ahogy volt – itten nem múlik az idő, Rothenburgban, azt szokta mondani a Krugelmeyer, szegény – igaz is, ez a város, jártam én Nürnbergben is, meg Augsburgban is, de Rothenburg az egész más; az egész más, tetszik tudni, nem is város ez, hanem tudja Isten micsoda. Csak szegény fiam halt meg azóta, szakasztott annyi idős lehetett, mint az úr... másfajta ember volt, mint a szülei, szegény, nyugtalan volt, utazni akart, most ki tudja, hol van, melyik tenger fenekén, és hova hajtotta az a nyugtalanság. Hanem most már eleget evett az úr, menjen haza, már hét óra, itt nem szoktak sokáig maradni... aztán holnap, ha akar, jöjjön el az aranylakodalmamra, este ötkor, a feleségem fog örülni szegény, és hozza el a menyasszonyát is.

– A menyasszonyomat? Az nincs.

– Ugyan, dehogynincs; meglátom én azt az úrnak a mozgásán, hogy vőlegény... hogy reszket a keze, mikor vizet iszik; biztosan tudom én azt, elég szerelmes meg nászutas járt az én cukrászdámba. Hát csak hozza el a menyasszonyát is, hadd okuljanak, hogyan kell békésen élni egymás mellett ötven esztendeig. Jó éjszakát az úrnak.

Az újdonsült vőlegény megilletődött mosollyal, babonás sejtelmekkel ment ki az elvarázsolt utcára. Rothenburg fölött akkor már magasan állott a március holdja, szoros hangulati egységben a várossal. Megnézte az utca nevét és a házszámot, és halkán énekelve indult tovább.

Csak egy asztal volt a cukrászdában, mellette már ült valaki: szinte valószínűtlenül finom és kedves arcú öreg katolikus pap, ha az ember ránézett, mindjárt elomló bizalom szállta meg, mint a népmesebeli vándorlegényeket az őszöreg előtt, aki azt kérdi, hogy „mi járatban van, édes szolgám?”. Ádám engedelmet kért, és melléje ült. A pap rögtön hozzáfordult különös kérdéssel, csengő tiszta hangján:

– Fiatal barátom, látom, hogy sokat utazik. Akárcsak én. Mindig úton vagyok; helyes is ez, mert talán ha sokáig élnék egy helyen, nehezemre esnék meghalni, tetszik tudni. Hát csak azt szeretném megkérdezni, járt-e az úr Jeruzsálemben?

– Jeruzsálemben? Nem én, tisztelendő uram.

– Nem? No azt rosszul tette, fiatal barátom. De ha nem volt Jeruzsálemben, akkor nézze meg jól Rothenburgot. Mert a fekvése egészen olyan. A középkorban ide zárandokoltak messzi vidékről azok, akik az igazi Jeruzsálembébe nem jutottak el. Különös dolog, ugye: Rothenburg zárandokhely lett, mert hasonlít Jeruzsálemre, Jeruzsálem pedig azért, mert a mennyei Jeruzsálemnek földi képmása – hasonlat az egyik, és a másik hasonlat a hasonlatban. Sokszor elgondolom, fiatal barátom: ez a szép világ nem más, mint az Úristennek, a nagy-nagy Poietesznak (?) önmagáról írt költeménye: minden csak hasonlat itt és hasonlat a hasonlatra. És ki érti? Titkos értelmű rózsák! Amit most fátyol alatt látunk, reményünk egyszer látni színről színre. Lesz idő, fiatal barátom, amikor a hasonlatot végső értelemmel fogja nézni; ez is jó – és lesz idő, amikor megérti, hogy csak hasonlat, ez még jobb.

Elbúcsúztak, Ádám elindult.

– Igaza van az öreg papnak, ha nem is úgy, ahogy ő gondolja. Költemény a világ, de az értelmét mi adjuk belé, olvasók, megszállottak. Progressive universal poesie! – jutott eszébe hirtelen a romantikusok kedvenc jelszava. Igen, ez az; az életről fokozatosan leoldódik minden, csak-empirikus, minden gesztus költőivé lesz és végtelent sejtetővé, mint gyermekkorunkban; meztelen szívünkkel éljük meg az éjszakát, melyben a növekvő holddal trónusára visszatér az álom és a legenda.

Ezüstszerű kaputorony alatt ment keresztül, és íme megszűntek a házak, bent állt egy park közepén. Akik ismerik Rothenburgot, tudják: ez a* város legeslegeslegibb része, melyet a monda szerint még Pharamund frank király idejéből felejtettek itt, a föld itt a legnehezebb a történelemtől. De Farkas Ádám ilyesmire igazán nem gondolt; borzongás futott át rajta, leküzdhetetlen, mint olyankor, amikor az ember ráismer valamire, amit pedig sosem látott, és azt mondja, igen, emlékszem, valamikor már voltam itten, és most visszaérkeztem. Igen, ez volt a park, az álmok és hasonlatok csodálatos parkja, boldog Árkádia, erdei tisztás, messze-messze, és az el-sosem-gondoltak, itten lehettek valaha régen, egy ilyen tavaszi estén a hold alatt.

A bástya szélére ért, és kitekintett a tisztán elterülő holdvilágos mezőkre, melyek közepén ezüstösen folyt a kis Tauber folyó. A hold uralomra jutott a világ fölött, a derék melankolikus égi kép. Farkas Ádám most már félig hangosan beszélt, végtére is egyedül volt, gyönyörködve ringatta magát szavainak ritmusán. Szavak nélkül csak fél-élvezet volt minden élvezet a számára, a szavak voltak a bűvös alkimista szer, melyben a Nem-ént feloldotta és magához asszimilálta – pedig mit érnek a szavak Árkádiában, ahol csak dalolni szabad, szöveg nélküli dalokat!

„Ó, nyájas holdvilág – így kezdte Ádám rögtönzött himnuszát –, ifjúságomnak meghitt idősebb világa, én hűbéruram, ma újra a te hű csatlósod vagyok... Mi voltam eddig? Éltem-e én? könyvek között nyakig, magam is könyvnel alig több, csupa bötű, és szó és fogalom, hányszor keltél fel újra és feküdtél le újra azóta, hogy a lámpavilágtól nem láttam ragyogó arcodat. Vakondok voltam, kétlábú hasonlat voltam, sétáló fej, kipreparált idegrendszerű béka a Calderoni kirakatában, magába fordult mikroszkóp, Tiszta Értelem, önmagam absztrakciója...”

Ennél a strófánál a monológ hirtelen megszakadt, pedig ki tudja, még változtatni lehetett volna, mást találni. De íme a bástya sarkára ért, a város legvégső pontjára, és a bástya sarkán meglátta az idegen leányt, aki csendes, odaadó attitűdben állván elnézett a kiömlött rétek fölött.

Farkas Ádám sietve visszahúzódott az árnyékba, mielőtt a lány észrevette volna. Minden kalandos vágyát mintha elfújták volna; minden kicsit is földízü asszociáció visszasüllyedt a sötét föld alatti régiókba; a leány képe úgy jelent meg előtte, mint valami fentről küldött magasztos látomás, mely elűzi a megkísértő démonokat. A belső szemlélődésben elmerült leány a bástya fokán, a holdvilágban... Tudta, hogy ehhez foghatóan szépet még nem látott és nem is akar.

Lassan megindult visszafelé, lehajtott fejjel, nagy nyugalomban; mert pátosza elérte immár azokat a határokat, ahol már nem mint érzelem, hanem mint szélcsönd, ibályon túl lévő sugarak nyugalma él tovább; ahol a vágyódás túlvágyódik önmagán ki-mondhatatlan beteljesedésben.

* Szerb Antal itt kihagyott két szót, amit bizonyára pótolni akart, de a kiegészítés elmaradt. Valószínűleg: Burgtor és Burggarten.

Jó ideig tartott, amíg magához tért, és különös kétélű érzés járta át, keserédes, a Lemondók glóriája lehet ilyen.

„...és mégis, és mégis: ha soha semmi sem lesz, és soha többé nem is fogom látni, most már végképp az enyém, és örök lesz ez a pillanat, mely fellobbant életem legmagasabb felső [?] lángjában izzott, és üdvöz légy, értő, drága, drága tavaszi hold.”

És meghajolt mélyen a romantikus égitest előtt.

Ekkor csodálatos dolog történt: Farkas Ádám nem röstellte magát rögtön pózáért, sőt minden reflexióról elfeledkezett, és nem ért rá gyönyörködni emelkedett hangulatában: mert ekkor elöntötte régmúlt, tizenegy éves korának szavakkal szét nem boncolt exaltációja, valami végtelen és zúgó kitágulás, mondhatatlan bánat, vágy és diadal... A dolgok legmélye elsuhant lehunyt szeme előtt. Kitért karokkal levette magát a pázsitra.

Hatalmas dolgok történtek akkor benne, megélte a véges énünk végtelen szenzációját, melyet évezredek óta hiába próbálnak kifejezni költők és misztikusok...

(e sorok írója rezignáltan továbbhalad elbeszélésében; inkább akar hallgatni, mint dadogni; abban a meggyőződésben, hogy akinek fülei vannak a hallásra, hallják – így is; akinek pediglen nincsenek, annak úgyszint hiába beszélne.)

Pár pillanatig feküdt a fűben Ádám, de még be sem állhatott a reakció, mely az extázis pillanatait követni szokta, mikor a közelében valaki élesen sikoltott. Ádám azonnal talpon volt, józanul és ijedten, és neuraszténiás gyorsasággal tekintett körül. A tisztás szélén meglátta az idegen leányt, aki arcához emelt kézzel, rémülten nézett rá.

Ádám azonnal megértette az egész helyzetet, a leányhoz sietett, és tréfás-mélyen meghajolva hadarni kezdett:

– Engedje meg, hogy megnyugtassam, ismeretlen hölgy, akinek ekkora ijedelmet okoztam a holdvilágban; de íme rabló nem vagyok, aki kileste melankolikus egyedülletét, hogy megfossa ki tudja mekkora értékeitől; halott sem vagyok továbbá – ábrándos és nyugodt – a pázsiton, ó, egészen más, ha nem is kevésbé csodálatos okok miatt feküdtem itten elterülve; nem vagyok továbbá valami történeti nevezetesség sem, akit éjszakára kiterítenek a város ékítésére, nem vagyok a kisasszony egyéni, hirtelen víziója, mert saját öntudattal és egy tavaszi-kabáttal rendelkezem; mit mondjak még, Afrika-utazó sem vagyok, francia sem, juhászkutya sem, bár az szívesen lennék a honi közmondás szerint; örvendező szívű ember vagyok a szép Magyarországból, és a nevem így meg így szól.

A lány nevetett, és kezet nyújtott; megállapították, hogy ismerik egymást már a vasútról, és hogy egy szállodában laknak, és ezzel megindultak hazafelé.

Rothenburg városának mindössze 8000 lakosa van, ami igen kevés, és így útjuk sajnálatosan rövid volt. Ádám féktelen és jókedvű volt, semmiféle tudatosság gátja nem állta útját fecsegése áradatának, a leány jóformán meg se szólalt.

– Íme, ne beszéljünk ezen az estén, amelyet piros tintával fogok megjelölni a kalendáriumban, semmiféle igaz dologról, ne mondja el nekem, hogy Aalsundból való, ezért meg ezért van itt, és satöbbi. Ezt a várost, látja, mézeskalácsból építették annak idején, de később megkövült, mert különben megette volna ez a rengeteg gyerek meg macska, aki itt van – ezt hívják jogos önvédelemnek. A városnak két nevezetessé temploma van; az egyiket a nagy pestis emlékére építették, az évszámát elfelejtettem, mert Rothenburg városát és általában Európát elkerülte, a másikat az özönvíz emlékére, mert az embernek mindenre kell gondolnia. A városház előtti kút még Nagy Károly

idejéből való, azon a helyen, ahol őfelsége lova megbotlott, mire ő így kiáltott fel: „ilyesmi ok nélkül nem történhetik!” – Einhardt, aki feljegyezte az esetet neves krónikájában [tetszik tudni, az, aki aztán olyan jó partit csinált a császár lányával, aki kivitte a hátán a hóban]. Rothenburg városának köztársasági alkotmánya van: háromévenként összegyűlnek a polgárok, és mindegyik bedob egy kavicsot a kútba: akinek a kavicsa a legmélyebbre süllyed, az lesz az új polgármester, és felveszi a Joachim Gotthold nevet – és így tovább.

– Majd én folytatom – vágott közbe a lány értelemteljes hangján, mely mintha mindig nevetés és sírás közt vibrált volna. – IX. Mihály császár idejében egy boszorkány, akit a rothenburgiak hosszas pör után mégsem égettek el, megáldotta ezt a várost, hogy aki idegen idejön, elfelejti, honnan jött, hová megy, hogy hívják, és mi az a nehéz batyu, amit a hátán hordoz leválhatatlanul – hanem gyermeki becézőnevét veszi fel, és elhiszi újra azt a mesét, hogy az emberek jók, az élet szép, és ő fiatal, és örül és örül, hogy él... és nem tudom folytatni.

Elérkeztek a szállodába, elbúcsúztak, miután megbeszélték, hogy másnap megsemlélik együtt a város nevezetességeit, és akkor majd komolyabbak lesznek; a lány fölment a lépcsőn, fejével visszaintett és eltűnt, mint valami emlék. Ádám borozgatott egyedül, hogy elálmosodjék, kóválygott a fejében minden.

Egyszer csak mellette ült az öreg pap.

– Fiatal barátom – mondta bocsánatkérő mosollyal –, semmiképpen sem megengedhető dolog, hogy ilyen fiatalember egyedül borozgasson. Még azt találná gondolni az ember, hogy fiatal barátom, hogy is mondjam, ne haragudjon, önző ember; olyan, aki bent él egy elvarázsolt körben, amit úgy hívnak, hogy: ez vagyok én, és azon túl a „külső sötétség”; ilyesmit pedig nem jó gondolni senkiről, hiszen olyan kicsi az ember és szegény, és olyan csodálatos az Úristen völgye, a világ. Nahát akkor igyunk még egy pohárral: de ne a magunk egészségére, bizzuk arra, akire ez tartozik, hanem igyunk... Fiatal barátom, ugye vőlegény?

– Nem, tudtommal!

– Nem? Hát akkor legyen. Igyunk arra, akit fiatal barátom egyszer igazán fog szeretni.

Ádám boldog, szinte könnyes mosollyal emelte poharát, magában mondva áhítattal egy északias lánynevet. Ettől a perctől kezdve nagyon szerette az öreg papot, de amit azután beszélt, egy szóra sem emlékezett.

Gondolatait aznap este nem tudta precízen megfogalmazni, inkább képek voltak, és teljesen áttekinthetetlenek. Nagy sokára elaludt, és álmában múltja, jelene, élete, gondolatai, bánata és végtelen öröme csodálatos egységben folytak össze, és megoldódtak boldog harmóniában. Gyermekkori kertek drága illatát hordta elébe a nyitott ablakon át a szél.

II. fejezet, mely úgyszólván olyan, mint az élet

Másnap reggel korán ébredt, megpróbált újra elaludni, de sikertelenül, és némi enyhe, borongós fejfájással kelt fel. Nagyon jól *tudta*, hogy tegnap kicsoda dolgokon esett át, és hogy voltaképp azt lehetne mondani, hogy szerelmes; mindebből azonban keveset érzett fejfájásán keresztül; mindazonáltal igyekezett „tartani a nivót”. Mosakodás közben lassanként magához tért, fejfájása oszladozott, és sikerült belétevelni magát a tegnapi csapásba.

Szerelmes vagyok! én? ki hitte volna! [igenis, hónapok óta egyetlen vágya, ábrándja volt, tíz évet adott volna az életéből]. Most felvonultak előtte, mint Macbeth előtt Banquo utódai, az elmúlt hónapok, hosszú és unalmas sorban: amikor egyetlen célja és vágya volt, hogy egyszer szeressen valakit, nem mert magányos volt, hiszen ez őszinte pillanataiban csak büszkeséggel töltötte el. Önös embert ez csak büszkévé tesz. Nem a szerelemért, a gyönyörért, a leányért, megpihenésért, célhoz jutni, ó, ezek távol álltak tőle akkor, és elképzelhetetlenek voltak; szerelmes kívánt lenni, hogy tudja, képes rá, hogy még nem vált egészen kétlábú fogalommal, hanem van benne eleven élet. És most: itt volt kérelhetetlenül a talán csak-egyszeri perc, amit nem szabad elszalasztani. És most már csaknem megdőbbsz. „Íme a sors gonoszul játszik velem: fölözve beváltja, amit kértem, hogy rám piritszon! És ha most nem tudom egészen, és végső önmagammal szeretni, »körmöm hegyéig« átélni ezt a lányt, akkor nem a gonosz szerencse a hibás, hanem én, mint olyan, és meg vagyok fosztva legszimpatikusabb emberi jogomtól: a ius lamentationistól, a panaszkodás jogától, szinte legjobb volna visszavonulni az ügylettől, amíg nincs késő, és egyben megtakarítani a fáradságot is. Ó roppant komoly pénzekben megy a játék” – mondta csaknem hangosan, és nagy izgatottság vett erőt rajta. Ez aztán segített rajta, szívdobogása mintegy újra összekalapálta viszálykodva széthullani készülő részeit.

Gondosan vizsgálta magát a tükörben; kiállhatatlanul sápadt volt, szeme alatt mély sötétkék árkokkal, mint reggel mindig – rendkívül csúnyának érezte magát. Ó, ha egy egészségesebb korból való hölgy meglátna engem, feltétlenül rosszul lenne; micsoda figura! Egy vámpír! Szép Swanhild, mit fogsz szólni holdvilágos lovagodhoz a nap szörnyű, reális fénye alatt!

Szinte legjobb' szeretett volna visszabújni az ágyába; de mégis, reggelizni csak kell az embernek, történjék akármi – és lement az étterembe.

Swanhild már ott ült, sportszerű, fiús és stilizáltan egyszerű dressben, kismacska az ölében, gyönyörű volt! Piros volt az arca, egészségesen mosolygott, egészen természetes és tavaszias benyomást keltett, mintha nem is volna reggel, és mi sem történt volna. Ádám félszegen vezett hozzá a terített asztalok között, és mikor kezét csókolt, úgy szégyellte magát – általában, hogy a világon van –, hogy elpirult belé. Reggeli alatt a leány vitte a szót, csevegve mindenféle jelentéktelen és kedves dologról, különös tekintettel a szemtelenkedő kis macskára. Ádám „barátságosan” mosolygott, mintha fényképész előtt ülne.

– A macska százszor különb állat, mint a kutya: a kutya az hűséges, mindig azt teszi, amit az ember akar tőle, és tökéletesen olyan, mint ahogy az ember elképzei. A macska az más – az egyéniség, sosem tudhatja, hogy mikor szalad el hirtelen, vagy mikor karmol meg. Emberben sem bírom azt, aki mindig olyan, amilyen, amilyennek én is tudom és akarom, hogy legyen. Azt szeretem... aki más. Most fölmegeyek – mondta aztán Swanhild Ádám elé rakva a szimbolikussá vált állatot –, még be akarok fejezni egy levelet valakinek, aki most irigyelné magát; addig vigyázzon a cicára.

A magára maradt Ádám melankolikusan simogatta és nagyon szerette a kis macskát, mindig gyöngéje volt ez a kecses és titokzatos állatfaj. És olyan őszintén szomorú volt, mint egy kutya. Ez a pillanat lucidum intervallum volt a rothenburgi napok történetében; amint keze a kis macskával játszadozott, tudta, hogy milyen reménytelen a szerelme, és hogy miért: mert nem az igazi Swanhildot szereti, a sportruhás ragyogó leányt, aki piros, mikor ő sápadt, aki levelet ír egy embernek, akit ő nem ismer, és mégis létezik, hanem azt, akit elgondolt; aki ugyan tökéletesen olyan, mint az igazi,

és itt illúzióról, csalódásról és egyéb hazug elcsépelte dolgokról szó sincs: az igazi Swanhild, ha lehet, még szebb, mint az elképzelt Swanhild, de mégis az elképzeltet szereti: mert az ő maga, Farkas Ádámnak része, egy kivett szellemi oldalborda (ő, milyen bölcs a biblia), és az eleven valóságostól kimondhatatlan úr választja el. Most már hiába, ha akármilyen is, és minden elgondolatlan is beteljesedne, mégiscsak megmarad benne a reménytelen szerelem keserősége, amit voltaképpen egész életében érzett, olyankor is, amikor az, hogy leány van, szinte elképzelhetetlen volt a számára.

És tudta, hogy mindez azért van, mert igaza volt az öreg papnak, irtózatosan önző, és nem érdemli meg, hogy rásüssön a nap.

Amikor bejött Swanhild, a nap rásütött alakjára, és nem lehet mást mondani, mint hogy gyönyörű volt. Farkas Ádám hirtelen úgy érezte magát, mint egy hamiskártyás, aki gyorsan elrejtette pénzét, mikor a rendőr megérkezett a helyszínre, elsüllyesztette gondolatait [...], magába szivta a lány öntudatalátó [...]

Arca olyan komoly volt, mint a politikai gyilkosoké; az egész ember csak akarat volt, és csak „csakazértis”. „Man kann was man will, man will was man kann” – jutott eszébe a Sturm und Drang kor mottója – csak ezektől az irodalmi asszociációktól tudnék egy napra szabadulni! Gyorsan fölhajtott még két pohár cognacot [némi honvággyal emlékezvén a hazai férfiasabb barackpálinkára].

Swanhild visszajött, mint egy régi jó pajtás.

– Jöjjön már, hogy hívják, nézze, hogy süt a nap, de hogy is hívják?

– Mi az dánul, hogy farkas?

– Ulf.

– Hát hívjon Ulnak.

– Ulf? csúnya név. Az embernek a szakállas farkas jut eszébe róla; képzelje el, ha időnként átválna farkassá, ami ugye még mindig jobb, mintha kutya vagy egyéb ragaszkodó barom lenne. Magáról úgyis minden átváltozást el tudnék hinni. Hogy tegnap este hogy megijesztett!

– Szóval nem kutya vagyok, hanem inkább [...] – mondta Ádám [...] nem vagyok ellene [...] szerencse fel!

Kiértek az utcára, és lassan, sütkérezve mentek a város közepe felé.

– Hitte volna-e tegnap este, Swanhild – kezdte Ádám –, hogy itt a nap is szokott sütni? Nekem olybá tűnt tegnap, mintha ez a város elsüllyedne a lemenő holddal...

– ...mint a mesebeli Vineta, és csak a föld alól harangozna néha, országos csapások idején – vágott közbe Swanhild, mintegy elkapva a hasonlat túlsó végét, mint a hajós partraszállásnál a kötelet. – Igen, és most süt a nap, és nekem még jobban tetszik a város, mint a holdvilágban. Most már többé nem mese-város, nem hold-város. Most igaz: talán csak azért szeretjük olyan nagyon a holdvilágot, mert nálunk nagyon ritkán süt a nap, és ha süt, akkor sem melegít, többnyire köd van és unalom. Magának jó! Magyar... ott mindig meleg van, ugye?

1923. március 2.

EGY BARÁTSÁG TÖRTÉNETE

Szerb Antal (1901–1945) és D. M. Pippidi (1905–1993) között a korkülönbség, mely születésük dátuma között kicsi volt még, később megnövekedett: apám kétszer olyan sokáig élt, mint barátja. Találkozásuk kedves, gyöngéd emlékét azonban nem fakították el az évek. Valahányszor párizsi tanulmányairól beszélt apám, mindig szóba hozta Szerb Antalt.

1929-ben ismerkedtek meg a Bibliothèque Nationale-ban. Amikor magam is eljutottam a könyvtárba, édesapám kérésére megnéztem a 251. számú helyet: többnyire ott dolgozott. A hatalmas, jéghideg olvasóteremben kis változások történtek időközben: eltűntek a tintatartók a „Bibliothèque Impériale” felírással és III. Napóleon nevének kezdőbetűjével fedelükön, s az emeleten, a kéziratolvasóban az igazgatóság bevezette a villanyvilágítást, amit sokáig halogattak a tűzvész-től való félelmükben. Elképzeltem, hogy a két fiatalember, miután többször is egymással szemben ült a könyvtárban, hogyan elegyedett szóba. Mint az egyik levélben olvasom, a könyvtár hatkor zárt; Szerb Antal ilyenkor hosszú sétára indult apámmal a Szajna bal partján, s megállva a bukinisták ládáinak előtt, hazakísérte rue des Bernardins-i szállodájáig: a szálloda neve, ha jól emlékszem, stílusosan Hôtel de l'Europe volt. Később apám vacsorázni ment, egy tejeskávét meg egy rongyoskiflit evett – ennyire futotta pénzéből –, majd a Sorbonne könyvtárába indult, mert az éjfélig nyitva tartott; itt pillanthatta meg olykor Julien Benda magas homlokát és ősz haját. A Quartier Latin tele volt pittoreszk figurákkal, például volt ott egy öregúr, aki felfedezte a primitív nyelvet. No meg szép lányok is voltak.

A két fiatalember olykor kirándult Párizs környékére. 1930. július 7-én, nem sokkal apám hazaindulása előtt, Fontainebleau-ban jártak. Egy másik alkalommal Chantillybe ruccantak ki, megnézték a Condé hercegek kastélyát, a képgyűjteményt, a csodálatos, melankolikus parkot. Anne de Montmorency con-nétable, az ősrégi kastély építetője szobrának alapzatán olvasták azt a nagyzoló feliratot, amelyre Szerb Antal utal egyik levelében („*Annatus Monmorantius*”): vakációzó filológusok tréfája. Jól érezték magukat, fiatalok voltak, s szegények ugyan, de vidámak. Levelezésük gyakran céloz szerelmeikre – volt köztük szenvedélyes lobogás, volt futó kaland is. Egyetlen dolog nyugtalanította őket: a politikai helyzet alakulása.

1931-ben Szerb Antal már „szörnyűséges történelmi előérzetei”-ről ír. Merre tartunk? – kérdezi. Baloldaliak voltak mindketten, de a kommunizmusban egyikük sem bízott, kritikus szemmel nézték. A nagy veszély persze jobb felől fenyegetett, és Szerb Antalt természetesen érzékenyen érintette az antiszemitizmus. Volt egy közös barátjuk, magyar zsidó, Rónai Pál, ugyancsak filológus, aki túlélte a háborút, minthogy elképesztő megpróbáltatások után, amelyeknek során egész családját elveszítette, sikerült Brazíliába menekülnie. Apám összebarátkozott az 1896-ban született Conrad Chapmannel is, a bizantológussal, John Jay Chapmannek, a Harvard Egyetem elnökének fiával, aki amerikai létére rokonszenvezett a nácikkal. Amikor összeismertette Szerb Antallal, Chapman barátságatlanul fogadta: egy zsidó! „Le Seigneur lui-même les a maudit trois fois!” Apám megpróbálta védelmébe venni Szerb Antalt, akinek

csodálta az intelligenciáját, de Chapman gonoszul azt mondta: „Kétezer éve ócska ruhákat adnak el mint vadonatújat, nem csoda, hogy ettől kifejlődött az intelligenciájuk.” Párizsban ritka volt az ilyen kellemetlen találkozás, de hazatérése után Szerbnek már csak nagy nehezen sikerült habilitáltatnia magát Szegeden. Utolsó leveleiből, melyeket az Anschluss után írt, kitűnik, milyen aggodalommal figyelte az eseményeket.

Amikor kitört a háború, a két barát már kilenc éve nem találkozott: ez a levelezés is annak köszönhető, hogy az 1929–1930-ban együtt töltött néhány hónap után messze éltek egymástól. Apámnak, akinek párizsi ösztöndíja megszűnt, minthogy a román állam kénytelen volt takarékosági intézkedéseket hozni, 1931-ben sikerült a római Román Iskola kerülnie; ez az 1921-ben alapított intézet volt az első külföldi román tudományos intézmény: részint presztizsokokból létesítették, részint avégett, hogy elősegítse a történelemmel, művészettörténelemmel, klasszika-filológiával foglalkozó tudósjelöltek képzését. A Rómában töltött évek még erősebben meghatározták apám életét, mint a párizsi esztendő. Tartós barátságokat kötött Rómában, és igen nagy hasznára volt az a tudományos-kulturális közeg, amelyben élt. Első tanulmányait elküldte budapesti barátjának, így Tacitusról és Tiberiusról szóló doktori értekezését, valamint azokat a tudományos dolgozatait, amelyeket később, 1944-ben két kötetben gyűjtött össze (AUTOUR DE TIBÈRE, RECHERCHES SUR LE CULTE IMPÉRIAL). Szerb Antal is tájékoztatta barátját munkáiról, persze abban a jellegzetes ironikus stílusban, amit az angolok „self-deprecating”-nek neveznek. Így ír A PENDRAGON-LEGENDÁ-ról (1934), az UTAS ÉS HOLDVILÁG-ról, melyet 1936-ban kezdett el, és amely a következő évben jelent meg,

valamint A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETÉ-ről (1934).

Apámnak, jóllehet igen szoros, bizalmas barátság fűzte Szerb Antalhoz, 1939-ig nem állt módjában, hogy bármit is elolvasson abból, amit barátja írt, minthogy ezek mind magyar nyelvű könyvek voltak. Az első és utolsó Szerb Antal-könyv, amit ismert, a kávébarna-sárga fedelű DIE SUCHE NACH DEM WUNDER volt – most én őrzöm. Rónai Páltól, jóval később, két könyv érkezett, portugálul, s ritkán, nagyon ritkán egy-egy levél egészen három éve Braziliában bekövetkezett haláláig. Szerb Antal rettenetes haláláról apám csak 1946-ban értesült, ugyancsak Rónaitól. Egy budapesti nemzetközi konferencián egy magyar kollégájától hallott azután az ORPHEUS AZ ALVILÁGBAN-ról, Szerb Antalnak a táborban írt tragikus verséről.

A háború után apám Bukarestben folytatta Iaşiban elkezdett egyetemi pályafutását: 1948-ig a görög és latin irodalom tanára volt, majd 1973-ig ókori történelmet és epigráfiát adott elő. Az új rendszerben hosszú ideig nem utazhatott külföldre – egészen 1960-ig –, sőt 1954-ig nem is publikálhatott. Mint szakembert azonban tiszteletben tartották, csak 1959-ben került veszélybe, amikor brutális politrukok vezényletével a nyilvánosság előtt csúnyán megalázták. Ebben az évben jelent meg az ILIÁSZ és az ODÜSSZEIA román fordítása az ő bevezető tanulmányaival. Ezekben a tanulmányokban, akárcsak a CONTRIBUTIILE LA ISTORIE VECHÉ A ROMÂNIEI (ADALÉKOK A RÉGI ROMÁN TÖRTÉNELEMHEZ, Bukarest, 1958, 1967) vagy az EPIGRAPHISCHE BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE HISTRIAS IN HELLENISTISCHER UND RÖMISCHER ZEIT (EPIGRÁFIAI ADALÉKOK HISTRIA TÖRTÉNETÉHEZ A HELLENISZTIKUS ÉS GÖRÖG IDŐKBEN, Berlin, 1962) című műveiben, megőrizte fiatalkori könyveinek

nagy tudásra épített egyszerű, nemes eleganciáját. 1965-ben lefordította Arisztotelész POÉTIKÁ-ját, ahogyan húsz évvel előbb az ELEATÁK TÖREDÉKEI-t. Egyre jobban vonzotta a kutatásnak az az ága, ahol még igen sok volt a tennivaló: a dobrodgeai régészeti ásatások során előkerült görög és latin feliratok kiadása. Még ez a tudományos terület sem menekedett meg teljességgel a cenzúrától – ezt akkor tudtuk meg, amikor a politikai biztos, akinek az volt a feladata, hogy kimutassa a szláv jelenlétet román földön, nem engedélyezte a római kori feliratok kinyomtatását: „Vidd el Mussolininek, adja ki ő!”

Idővel változott a helyzet. Apám még megérhette, hogy 1983-ban megjelent a hystriai feliratok gyűjteménye: harminc évig dolgozott ezen a kritikai kiadáson. Mint ókori vallástörténészt és a Fekete-tenger környéke hellén gyarmatosításának szaktudósát nemzetközi tekintély övezte: a princetoni egyetem *visiting fellow*-ja volt, a genfi egyetem *visiting professor*-ja, a lyoni és genfi egyetem *doctor honoris causája*, az Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, a Brit Akadémia, a német és osztrák régészeti intézet levelező tagja, a Klasszikus Tanulmányok Nemzetközi Szövetségének elnöke. Tíz éven át (1971–1981) a bukaresti Régészeti Intézet igazgatója is volt.

Nemo ante mortem beatus, figyelmeztette 1933-ban Szerb Antal. Mindezek a megtiszteltetések, amelyekhez csak 1990-ben járult a Román Akadémia tagsága (1963-ban választották levelező taggá!) természetesen nem jelentettek mást a számára, mint a munka kötelezettségét – ennyit,

nem többet. Az igazi örömet mindig is boldog családi életében és egészen kivételes baráti kapcsolataiban találta meg. Utolsó éveinek nagy keserűsége volt, hogy csaknem teljesen elvesztette látását, s ez megakadályozta a munkában, sőt abban is, hogy elővegyen egy-egy kötetet abból a sok ezer könyvből, mely körülvette. Néha megkért, olvassam fel Szerb Antal leveleit. Most, amikor sajtó alá rendezem őket egy magyar folyóiratnak, úgy érzem, hogy ezeknek a leveleknek segítségével sikerült igazából megismernem az apámat, azt, aki ifjúkorában volt, hiszen első emlékeim róla abból az időből származnak, amikor már elmúlt negyvenöt éves, tehát annyi idős volt, mint amennyi én vagyok most.

Szerb Antaltól voltaképp sohasem szakadt el. Vannak könyvek könyvtárában, amelyek alighanem baráti beszélgetéseknek köszönhetően kerültek oda. Egy Liam O’Flaherty-regény, egy Thomas Mann-regény, amit Rómában vásárolt (LE STORIE DI GIACOBBE), talán ezért vette meg Huxleyt is, akiről ugyancsak szó esik ezekben a levelekben, valószínűleg ezért Céline MEA CULPÁ-ját is, Semmelweis életrajzával, akiről apám mindig csodálattal beszélt nekem.

Most, erre a példás összetalálkozásra gondolva azt hiszem, igaza volt Szerb Antalnak, amikor barátságukat az ILIÁSZ ama két hősének barátságához hasonlította, akik ádáz harc közben fegyvert cserélnek. De Glaukosz e fegyvercsere miatt hal meg Diomédész helyett.

Andrei Pippidi
(Réz Pál fordítása)

SZERB ANTAL LEVELEI DIONIS PIPPIDINEK

Réz Pál fordítása

London, 1929. október 26.

Kedves Barátom,

ma megnéztem a Windsor Castle-t, ez az angolok Versailles-a, csak jóval komorabb; új „friends of mine”-jaim egyike vitt el, kocsin – úgy látszik, ez a mai nap szerencsés, talán sikerül egy francia nyelvű levelet is írnom. Remélem, nem veti be egész nyelvészeti szigorát, és egyetlen honfitársamnak sem mutatja meg ezt a levelet, amely kompromittálna – nyelvi tekintetben.

Nos, bármilyen hihetetlen, Angliában vagyok. Nem csalódtam, csakugyan csodálatos fajta, páratlanul udvariasak, páratlan a *savoir vivre*-jük. Londonban sokkal jobban érzem magam, mint Párizsban éreztem. Csak az angol nők voltak jóval szebbek, amikor még nem láttam őket.

Sok időt töltök múzeumban. A londoni múzeumok nem olyanok, mint a többi, amely a Bildungsphilisterek öröme és titkos iszonyata – anélkül érdekesekek, hogy az embernek óriási erőfeszítéssel kellene felszítania magában az érdeklődést. Kezdek ráébredni, hogy a múzeumi életforma remekül megfelel nekem: *nil humanum alienum*, mindennek örülök, ami emberi vitalitás: a műalkotások, bútorok, fegyverek, illusztrált könyvek, hajók, hangszerek őszintén felizgatnak – bár az szükséges hozzá, hogy mindezek az emberi tevékenységek megszabaduljanak az aktuális élettől, az, hogy rendszeresen lajstromozni lehessen őket, az, hogy ne jussanak el az én régióimig – egyébként ez a filológia lényege.

Roppantul meglepődtem, amikor azt tapasztaltam, hogy még a természettudományoknak is sok mondanivalójuk van a számomra. Ó, a hatalmas hüllők! Mennyi szó esik Róma hanyatlásáról vagy az *Untergang des Abendlandes*-ről. De mi ez a hüllők hanyatlásához képest, amelyeket néhány millió évvel ezelőtt a dinoszaurusz képviselt, nem pedig egy néhány centiméter hosszú hüllő. Ez a legnagyobb tragédiája a föld történetének, és még mindig vár a maga Shakespeare-jére.

És a múzeumi szörnyetegek! A Távolság-Kelet szelleme, azt hiszem, ezer éven át rettenetes erőfeszítéssel igyekezett a legszörnyűbb formákat kieszelni, hogy azokkal díszítse a házeit és ruháit. Bár az európai szellem sem volt rest, hogy legszerencsésebb korszakaiban versenyezzen velük. Talán túlon túl emberi emberi civilizációnk nagyon is felületesen rejtegeti keblében azokat a szörnyetegeket, amelyek őseinknek oly sok örömet szereztek. Összegezve muzeális benyomásaimat, szent meggyőződésem, hogy az ember húsevő állat.

Kedves Barátom, nem akarom elhalmozni egy amatőr spekulációival, kivált nem ezen a nyelven, amely gyönyörű ugyan, de nekem nem megy – szeretnék híreket hallani magáról.

Őszintén üdvözlö

11 Upper Phillimore Place

London, W. 8.

Szerb

London, 1929. november 11.

Kedves Barátom,

nagyon örültem kiválóan, francia bájjal megfogalmazott levelének, de elszomorodtam lelkiállapotán, amely szerényen ugyan, ám annál nagyobb hatással mutatkozott meg soraiban. Kedves Barátom, remélem, hogy szomorúsága, amelynek gyakran voltam tanúja Párizsban, csak az igazi fiatalság, a görög epheboszokhoz (mert maga az!) méltó életforma megnyilatkozása – bár az is lehet, hogy alkati melankóliában szenved, s az nem fog elmúlni a fiatalsággal. Budapesti barátomat, akiről gyakran beszéltem magának, és aki nagyon hasonlít magához, úgy hiszem, hasonló melankólia nyomasztja, és nem gyógyul ki belőle.

De bárhogyan van is, magának itt vannak a könyvek, és itt van káprázatos intelligenciája, amely egy szép nap minden bizonnyal önbizalommal fogja megajándékozni – mert bizonyára eljön a nap, amikor meg lesz győződve arról, hogy értelmesebb lévén a többiekénél, joga van tisztán ironikus és felsőbbrendű magatartásra a külvilággal szemben – és akkor meg fog könnyebbülni.

Bocsássa meg prédikálásomat, utálom sután kenetes mondataim lejtését, de el sem tudja képzelni, milyen szellemi impotenciát érzek, amikor franciául próbálom kifejezni magam – úgy érzem, hogy agyam (?Gehirn) minden szövete alapvetően nem latin módon van megszerkesztve.

Ami Angliát illeti, kicsit belefáradtam. Képzeld el, amint az emberek az asztal körül ülnek, kanalazzák a levest, amelynek pontosan olyan az íze, mint a húsé és a süteményé, meghatározhatatlanul polgári íz, s ezek az emberek kizárólag a színházról és a királyi család tagjairól csevegnek: én ezt az Angliát látom. Az itteni embereket, úgy tűnik, ma is a Viktória-kor régi, érthetetlen babonái hatják át: vagyis azt hiszik, az élet megérdemli, hogy megéljék. Amikor a nyakukba szakad az indiai válság, lapjaik tele vannak annak a vacsorának a részleteivel, amit a walesi herceg a régi frontharcosok tiszteletére adott.

És itt van a British Museum Library, amely csaknem olyan kellemes hely, mint a Bibliothèque Nationale, azzal az alapvető különbséggel, hogy nem maga ül velem szemben. A sajtóságos építkezés következtében senki sem ül velem szemben. No meg itt van a XVI. század, a szonettköltők, a mesterkelt udvari költészet, amely platonikusnak merete nevezni magát.

Kedves Pippidi, ha megszületik magában az a dicséretes szándék, hogy válaszolni akar, válaszoljon gyorsan, mivelhogy „bis dat qui cito dat”, és mert lehet, hogy a jövő héten megjelenek a Bibliothèque Nationale-ban. Érzelmi okaim vannak rá, hogy visszatérjek Párizsba.

Üdvözli

44 Tavistock Square

London W. C. 1.

Szerb

London, 1930. január 7.

Kedves Pippidi,

nem konvencionális formula, ha azt írom: végtelenül sajnálom, hogy nem tudtam elbúcsúzni magától. Utolsó párizsi napjaimban rendkívül el voltam foglalva (egyébként teljesen feleslegesen); kerestem a szállodájában, de sikertelenül.

De a sajnálat mit sem ér – remélem, Párizsban találom még, amikor visszamegyek; most még nem tudom, mikor lesz ez. Nem boldogít, hogy megint Angliában vagyok; az étel és az emberek rosszabbak, mint azelőtt. Első napjaim kétségbeejtők: hatkor

kiüldöznek a könyvtárból, akár csak Párizsban, csak hogy itt nincsenek görög–latin szakos fiatal tudósok, akiket hazakisérhetnék. Hazamegyek, és lefekszem: mást nincs mit tennem.

Remélem, nem tart soká. Fel fogom keresni régi és új ismerőseimet. Talán el is költözöm innen.

Kedves Barátom, a dagályos könyv magánál maradt. Mivel előbb-utóbb valószínűleg szükségem lesz rá, kénytelen vagyok arra kérni, hogy legyen olyan szíves, tegye le apám irodájában (11, place des Vosges) vagy lakásunkon, 35 rue de Lyon. Egyáltalán nem sürgős; ha egyszer arra jár...

Előre örülök hamarosan érkező okos és finom kéziratának.

Üdvözli

Szerb

Apám irodájában – Szerb Károly ezekben az években Franciaországban kezdett üzleti vállalkozásba.

London, 1930. január 30.

Kedves Pippidi,

bizonyára azt gondolja, hogy hűtlen lettem magához. Nincs így, de Angliában van valami közös a lótszevők szigetével: némi indolencia, kegyes nemtörődömség, ami is a klíma következménye. Azt hiszem, hat hete nem feleltem a kontinensről érkezett levelekre. Igaz, nincs is semmi mondanivalóm.

Most csaknem jól érzem magam itt. Nagyon „gregarious” lettem: rengeteg ismerősöm van, különböző nemzetekhez tartozó és különböző fajta emberek. A görög-románok után felfedeztem például a szerbeket; csodálatos szerbek vannak. Aztán vannak itt francia lányok és német fiatal emberek, aztán skót fiatal emberek és ír lányok; vannak rendkívül érdekes perzsák (hogyan lehet valaki perzsa?), és tudja, mennyire kedvelem a kínaiakat. Még magyarok is vannak, s végül angol férfiak és nők. Az angol nőkről még nincs sok mondanivalóm; talán ma este lesz, mert egy meglehetősen fejlett példánnyal teázom. Festőnő és rajzoló (így kell mondani?), bútorszöveget tervez. Mary Stuarthoz hasonlít, aki egyre inkább imádatom egyetlen tárgya.

Bizonyára azt kérdi, hogyan ismerkedtem meg ennyi emberrel? Nos, Angliában még magából is társasági ember válna. Diákszállóban lakom, de itt úgy építették a szállodákat, hogy mindenki mindig a közös helyiségekben tartózkodik. Az angolok pipáznak és újságot olvasnak, roppant „vacancy”-val az arcukon. A külföldiek társalognak. Aztán az angolok hagyják, hogy őket is bevonják a társalgásba. Meg aztán klubom is van: tagja vagyok az Individuálpszichológiai (adleriánus) Társaságnak, sok estét töltöttem ott. Felnőttek között vagyok itt, s ez rendkívül mulatságos. Főként azért, mert az angolok sohasem jutnak el az egyéni fejlődésnek arra a fokára, amelyet mi, kontinentális emberek, felnőttkornak nevezünk.

Kedves Barátom, nem tudom, érdeklí-e mindez, de végtére is most ez az életformám. Mondanom sem kell, hogy a napot a British Museumban töltöttem, és Mary Stuart-omon dolgozom, amely századunk legszebb könyve lesz, és amelyet maga fog románra fordítani a német fordítás nyomán.

Isten vele, kedves Barátom. Óvakodjék a fogfájástól és a francia szonetteket író szerb költőnőktől.

Üdvözli

111, Gower Street
London W. C. 1.

Szerb

Görög-románok – utalás arra, hogy Dionis Pippidi görög származású. – *Hogyan lehet valaki perzsa?* – idézet Montesquieu PERZSA LEVELEK című regényéből. – *Mary Stuart-omon* – Szerb Antal tervezett könyve nem készült el.

London, 1930. március 10.

Kedves Barátom,

annak lehetősége, hogy itt tölt egy hétvéget, nagyon felvillanyozott, és csak lótuszevőí szokásaim akadályoztak meg abban, hogy tüstént válaszoljak. Jöjjön, kedves Barátom, amikor csak akar, minél előbb. Persze jobb volna, ha ki tudna fogni egy „fine weather”-t, de híján vagyok minden prófétai képességnek, hogy jövendölhetnék. Lakhat a szállodámban, azt hiszem, 7 shillingért, kosztal együtt. Egyébként eufemizmus „koszt”-nak nevezni azt a szörnyűséget, amit itt eszünk.

De ha nem jön gyorsan, egy szép nap magára török a Bibliothèque Nationale-ban, amikor éppen azzal a lánnyal flörtöl, akit azzal vádol, hogy nincs benne semmi báj. Kérem, közölje időben, mikor akar átkelni a csatornán, mert mégiscsak ostoba dolog volna, ha a tenger közepén találkozánk, két hajón, amely „az éjben elkerüli egymást”.

Ami engem illet, a British Museumban dolgozom, az angol–magyar problémákon, amelyek csöppet sem érdekelnek, csak azért foglalkozom velük, mert, mint tudja, ocsmány karrierista vagyok. Délutánonként azonban angol regényekkel kárpótolom magam, akad néhány bámulatos. Figyelmébe ajánlom például O’Flahertyt, ha le van fordítva franciára. Ma Fraser *The Golden Bough*-ját hoztam haza, olvasása közben magára fogok gondolni, akit nagyon irigylek, hogy oly sokat tud ezekről a kérdésekről.

Egyébként jelenleg semmi kedvem a társasági élethez. Nem járok már a klubomba, nem járok kocsmákba se, ahol többé-kevésbé szeretetre méltó angol fiatal emberek társaságában rengeteg rossz angol sört ittam. Senkivel sem beszélgetek, kivéve egy perzsa költőt (hogyan lehet valaki perzsa?) és egy fiatal (?) francia lánnyal, aki olyan... aki olyan, mint amilyennek oly szellemesen jellemezte a bibliothèque-beli barátnőjét. Ó, Pippidi, egy halom szép, szőke, kék szemű angol lány van, de kétségkívül rossz az ízlésük, minthogy engem nem tartanak imádnivalónak. Mindegy, az ő bajuk, no meg a Tatsachen baja, ahogyan Fichte mondta.

Kedves Barátom, gyűrje le episztofóbiáját, és írjon gyorsan, főként a hétvégéről, amit türelmetlenül várok.

Vagyok szerető barátja

Szerb

University Hotel

111 Gower Street, London W. C. 1.

A Tatsachen baja – „Umso schlimmer für die Tatsachen” (annál rosszabb a tényekre nézve). – *Episztofóbiája* – levélgyűlölete.

British Museum, 1930. június 4.

Kedves Barátom,

hallom, milyen sikere volt cikkednek a *Revue des Études Latines* szerkesztőinél, gratulálok; Rónai mindent megírt. Őszintén szólva semmi sem lep meg, ha tudományos képességeidről van szó, mert azt gondolom, hogy azok csakugyan határtalanok.

Mondanom sem kell, hogy nagyon örülnék londoni látogatásodnak. Ebben a hó-

napban itt maradok, aztán visszamegyek Párizsba. Szállodámban lakhatnál és kosztolhatnál 10 shillingért (60 frank) naponta, vagy 3 fontért (360 frank) hetente. A British Museum nagy könyvtárterme borzongó türelmetlenséggel vár. A vastag katalógusköteteket bizonytalan és nyugtalanító vágy emészti, mint a szűz lányokat – maguk sem tudják még, miről van szó...

Ami engem illet, az angol–magyar irodalmi kapcsolatokról tengeribetegséget kaptam, és néhány hete nem csinállok semmit. Ehelyett sokat olvasok, és tanulmányozni kezdtem az Amadis de Gauláról és szerelmeséről, a szép Oriane-ról szóló regényciklust. Mint tudod, a nagy főpolgár [?], Miguel de Cervantes szidalmait óta ezeknek a végtelen regényeknek rossz a hírük, s én, a félelem és gáncs nélküli lovag vállaltam azt a feladatot, hogy megvédjem a szépséges Oriane hírnevét. Mi a véleményed erről?

Mi van Marioarával, az éjszakai párizsi utcák fáradhatatlan kőszálójával? Látod-e néha a Bibliothèque Nationale-ban a zöld szoknyás Simone-t? „Very lovely” levelet kaptam tőle.

Viszontlátásra, kedves Barátom, remélem, hamarosan Londonban leszel.

Szívélyes barátsággal

Tony Szerb

Rónai – Rónai Pál (1907–1992) műfordító, nyelvész. Az 1920-as évek végén Párizsban tanult, és Szerb Antal, Dionis Pippidi baráti köréhez tartozott, Pippidivel később is levelezett. 1940-ben Brazíliába emigrált, Rio de Janeiro-i gimnáziumokban és egyetemeken tanított, magyar írók műveit fordította portugálra.

Párizs, 1930. július 30.

Kedves Pippidim,

nagyon köszönöm levelezőlapjaidat, és örülök, hogy szerencsésen hazaérkeztél. Ami engem illet, felgyógyultam ebből a komikus betegségből (azt mondják, angolkórral is együtt járhat), és nemrég újrakezdtém mindennapos kirándulásaimat a B. N.-be. Egyetlen régi kollégánkkal sem találkoztam, új garnitúra van, sok magyar. A 251-es helyet és környékét olyan melankóliával bámulom, amely igazán őszinte, igazán „erlelt”.

Bizonyára hallottad, hogy a jövő évre nem kaptam meg az ösztöndíjat. Egyetlen okból sajnálom, nevezetesen amiatt, hogy sokáig nem fogunk találkozni. De remélem, egy-két napot októberben velem tölthetsz Budapesten, amikor visszajössz majd Párizsba. Marcel és Marioara meghívtak karácsonyra Craiovába, előre örülök neki. Egyébként rendkívül kedvesek voltak, betegségem idején többször is meglátogattak, nagyon szeretem őket.

Türelmetlenül várom hazautazásomat: bosszút fogok állni ellenségeimen, mint Jehova, és annyi pénzt fogok keresni, mint Rockefeller. Októberben hallani fogsz rólam!

Üdvözlöm Marcelt, Marioarát és az ismeretlen Matzát.

Írj minél előbb szerető barátodnak:

Szerb

Szerencsésen hazaérkeztél – Dionis Pippidi 1930-ban hazautazott Craiovába. – *B. N.* – Bibliothèque Nationale.

Budapest, 1930. szeptember 15.

Kedves Barátom,

vége irtál. Leveledet már Budapesten kaptam meg, szeptember 1-je óta vagyok itt. Nagyon hálás vagyok rokonszenvező soraidért; te vagy az egyetlen – szüleimet nem számítva –, aki miatt sajnálom, hogy nem kaptam meg újra az ösztöndíjat. De azért találkozni fogunk – és ha csak ritkán találkozunk, akkor is szegény életem egyik „gazdagsága és éke” maradsz. De előbb látogass meg. Szép, bútorozott szobát béreltem, van benne egy rendkívül barátságos szelónak az ifjú görög–latin szakos tudósoknak a számára, akik átutaznak Budapesten.

És Budapest gyönyörű, el se tudom mondani, mennyire az! Mióta hazajöttem, állandóan örvendezem szülővárosom szépségén. És az emberek intelligensek, bár maliciózusak és cinikusak. Csak a nők hiányoznak. Egyébként mindig hiányoznak – ez a sorsom. Elég sokat dolgozom: nem irodalmi dolgokon, azok untatnak. Mint tanár. Cserkészcsapatot alakítok az iskolámban. Mit szólsz hozzá?

Mit csinálnak barátaink? Marioara, Marcel és a nagy ismeretlenek? Néhanap találkozom Rónaival, aki itt még szerényebb, mint amilyen volt. A címem: Vas u. 9. Budapest, VII. Ez az iskolám. Írj mielőbb.

Yours for ever

Tony

Budapest, 1930. október 10.

Kedves Barátom,

nem értem a levelezőlapod, amely épp most érkezett. Szóval nem kaptad meg a levelemet, amit hazaérkezésem után írtam? Türelmetlenül vártam a válaszod, és már azt hittem, hogy lusta lettél.

Mint tudod, nem kaptam meg az ösztöndíjat erre a tanévre (amit egyébként csöppet sem bánok), tanítok az iskolámban, mint azelőtt, és arra számítok, hogy előbb-utóbb találkozunk szülővárosomban. Nem vagyok valami boldog, mert országom szegénysége sokkal erősebben nyomaszt, mint azelőtt, amikor még nem ismertem a nyugatiak jólétét. Nekem is vannak anyagi nehézségeim, és ez nyugtalanít. De hát ez a téma túlságosan csüggesztő. Meg aztán a kötelező lelki nehézségek: némi magányérzet, ami annál meglepőbb, mert barátok és barátnék vesznek körül. Adynak van egy csodálatos sora: nem szeretem azokat, akiket szeretek, és nem gyűlölöm azokat, akiket gyűlölök – ismered ezt a lelkiállapotot?

Nem dolgozom (minek dolgozni?), tanítok. Ezt azonban lelkesen csinálom. Kezdem megszeretni a fiatalokat. Honny soit qui mal y pense. Ha Budapestre jössz, megmutatom az iskolámat, diákjaimat, mindazt, ami most a világom. Meglepett, hogy pedagógus lett belőlem, sose hittem volna – de hát így van.

Pleonazmus mondanom, hogy gyakran gondolok rád. Biztos vagyok benne, hogy te sem felejtettél el. Az ember változik, elmúlik minden, we are of that stuff that dreams are made of. De az álmok megmaradnak.

Igazán bosszant, hogy nem kaptad meg a levelem, nagyon félek, hogy ez meg késve érkezik, talán már el is utaztál Párizsba – ez a metropolis az anyja mindazoknak, akik születésük és hivatásuk szerint idegenek. Válaszolj, nyugtass meg mielőbb.

Sokszor üdvözlöm minden ismert és ismeretlen craiovai barátomat, Marioarát, Marcellt, Titant, Barbut. Nem mondtam le arról a tervemről, hogy karácsonykor meglátogatom őket – ha még nekik is kedvük van hozzá.

Isten veled, kedves, nagyon kedves Barátom

Szerb

We are of that stuff that dreams are made of – Olyan szövevből vagyunk, mint álmaink (William Shakespeare: A VIHAR; Babits Mihály fordítása).

Budapest, 1930. október 19.

Kedves Barátom,

megkaptam leveledet, és örülök, hogy írományom mégiscsak megérkezett. Türelmetlenül várlak. Mint írtam már, nálam fogsz lakni. Szerencsés ötletnek tartom, hogy hétvégére jössz (25-e, azt hiszem, szombatra esik), és így elég szabad időm lesz a számodra. Ha délelőtt jössz, nem tudlak a pályaudvaron várni, mert órám van; ülj taxiba, mondj neki azt, hogy Vas utca tizenegy (Vache outso tisenédie), és gyere az iskolámba, ahol csak azt kell mondanod: Szerb Antal. Ha délután jössz, a pályaudvaron várlak. Mindenesetre időben tudósíts.

Olyan helyen írom ezt a levelet, amit te is elbűvölőnek találnál: egy Kindergarten, amely egy barátnőmé – de most vasárnap este van, nincsenek gyerekek, három lány meg én üljük körül a gyerekek asztalát, és különböző témákon dolgozunk.

Roppant kíváncsi vagyok a titkodra – feleségül veszel egy gazdag nőt, és majdani apósod előre odaadja az apanázt? Sokat fogunk mesélni egymásnak.

Siess, kedves Barátom.

Sokszor ölel

T. Szerb

Budapest, 1930. december 25.

Kedves Barátom,

ez a régi történet Mohamedről és a hegyről, és ebben a különleges esetben te vagy a hegy. Türelmesen vártam leveledet, de most kénytelen vagyok írni, mert közeledik az újév, én meg tradicionalista vagyok.

Egyébként tudom jól, hogy miért nem írtál. Meg akartál magyarázni valamit, ami budapesti tartózkodásod idején történt, és azt gondoltad, hogy ezt bajos megmagyarázni. Minek magyarázkodni, kedves Barátom? meg aztán abszolút őszintén mondhatom, hogy nem emlékszem rá, mit kellene megmagyaráznod.

Ami engem illet, úgy élek, mint Marci Hevesen, amikor nincs egy fityingje se. Vagyis a pénzen kívül van mindenem: nő, munka, sör, regény. Igaz, a munka terén a tanári munkára korlátoztam magam, majdani epochemachend műveimből csak tervek vannak, meglehetősen homályos tervek, habozok még egy nagy regényíró és a Doctorum Hedera dicsősége között. Ahogy egy német költő mondja: Ich halte Krieg und Frieden in Toga, aber ich entscheide mich für Cherry Brandy. Ami a cherry brandyt és a sört illeti, meg kell mondanom, hogy már nem bírok annyit, mint londoni edzésem után, ifjú lendületemből nem maradt más, mint a hu-hum, amelyet hamarosan mindenki ismerni fog hazámban.

Aztán a nők: furcsa és valószínűtlen, de van. Mi több, jelenleg három is van, és kezd jobb véleményem lenni a férfiasságomról. Az egyik egy lady, régi szerelmem, amelyhez az ember mindig visszatér, nagyon bonyolult és spiritualizált ügy, s mivel a szerelmet rafinált öröm váltotta fel, részemről egyszersmind kissé ironikus ügy, à la manière de Aldous Huxley. A másik egy popolana, ahogy felejthetetlen Barnaboothunk mondta, a nép egyszerű leánya, akinek simogatásai elképesztenek, mivelhogy mindeddig minden szerelmemben gentleman voltam, és mit sem tudtam ezekről a végtelen világok-

ról. Röviden: à la manière de Zola vagy a fiatal Gerhart Hauptmann, olyan mód, amit mindeddig nem értékeltem. A harmadik lány színházi, egy kis show-girl, buta, mint a Himalája, teljesen artikulálatlan, semmi mást nem tud mondani, mint hogy édes kicsi marha, ami magyarul azt jelenti: cher petit bétaille, vagy valami ilyesmit. Azt hiszem, ez azoknak az embereknek a stílusa, akiket nem olvasok.

Nemrég olvastam a *Barnabooth*-t, mintha egyenesen nekem írták volna, nagyon há-lás vagyok neked érte. Aztán angolokat és amerikaiakat olvasok, most éppen Sinclair Lewist, aki, noha Nobel-díjat kapott, nagy író.

Levelet kaptam Marcelltól (nagyon kedves tőle, hogy írt, nem?), még ma válaszolok neki.

Ami bennünket illet, kettőnk: csöppet sem féltem a barátságunkat. Megmarad, akkor is, ha nem levelezünk. Jövő nyáron találkozni fogunk, és újrakezdődik minden: a kis cetlik, amiket a Bibliothèque-ben küldözgetünk egymásnak, az este hatórai séták a Szajna-parton, a könyvek, a St. Michel és talán Chantilly, Annatus Monmorantius. Talán ez ifjúságom utolsó igazi „románcc”-a.

Vár szerető barátod

Toni

Popolana – népi lány, proli lány. – *Édes kicsi marha* – magyarul a szövegben. – *Barnabooth* – Valéry Larbaud regényhőse és regényének címe.

Budapest, 1931. szeptember 14.

Kedves Barátom,

nagyon köszönöm castiglionés lapodat (milyen kedvesség!), és nyugtázom a 300 lejt (milyen pontosság!).

Nagy sikert arattál Budapesten, sokat beszélnek rólad, mondhatni, hogy megnyer-ted a szíveket, a női szíveket is (a szép zsidó lány).

Ami engem illet, rosszul megy a sorom, főként a pénzügyi válság miatt, melynek következtében havi 100 pengő veszteségem van, s minthogy eddig sem óráim, sem irodalmi munkáim nincsenek, nagyon nyugtalan vagyok. Általában is nyugtalan vagyok, szörnyűséges történelmi előérzeteim vannak. Félek, nemhiába tanulmányoz-tam a harmincéves háborút – szellemi előkészítés volt az eljövendő dolgokra.

Mi van veled? Kedves egészséged? mik a terveid? Nem gondolod, hogy okosabb lett volna száz évvel előbb születnünk? Nagy ügyetlenség volt a részünkről, hogy ebben a korban jöttünk világra. Sed penis sinister sum et maneo.

Mondd – merre tartunk?

Üdvözlöm ismert és ismeretlen barátaimat.

Ölel

Toni

Sed penis sinister sum et maneo – de balfasz vagyok és maradok.

Budapest, 1932. január 2.

Kedves Pippidim,

remélem, a dátum miatt nem fogsz akadékoskodni. Nagyon boldog új évet kívánok, azt, hogy hozzon minden jót, anyagi, erkölcsi, szellemi jókat, mindent, amire szüksé-ged van. Azt mondják, Róma megéri az utat, következő leveledben megírod majd, hogy szereted-e a klasszikus levegőt.

En úgy érzem magam, mint szar a fűben, ahogy anyanyelvemen mondják, roppant

festőien. Nagyon rosszul mennek a dolgok, kedves Barátom, csökkentették a fizetésemet, elvesztettem tanítványaim jó részét, nincsenek irodalmi munkáim, a folyóiratok, amelyekbe dolgoztam, megszűntek, ellenségek vesznek körül, nincs semmi Lebensplanom, összevesztem a nőimmal, apám ügyei siralmas állapotban – mit akarsz még?

Az egyetlen dolog, ami marad még a világon, hogy olvastam valaha. Összebarátkoztam Kerényi professzorral (*Der griechische Roman*), együtt olvassuk Platónt, eredetiben, vagyis ő olvas, én meg hallgatom, ami olyasmi, mint a *consolatio philosophiae*. És olvasom Casanovát (most a második kötetet), Walter F. Otto *Die Götter Griechenlandes*-jét, Aldous Huxleyt – kicsomagoltam könyveimet, amelyektől két évig elválasztva éltam, s örülök, hogy újraolvashatom a német költőket.

De ez minden. Bizonyos vagyok benne, hogy a közeljövőben történni fog valami, mert így nem lehet tovább.

Addig is várom például a leveledet – nagy örömet fog szerezni.

Toni

Bp., Rottenbiller u. 35.

Az egyetlen dolog, ami marad még a világon... – utalás Alfred de Musset TRISTESSE című versére: „Egyetlen kincsem a világon / csak az, hogy sírtam valaha” (Szabó Lőrinc fordítása).

Budapest, 1932. április 4.

Kedves Barátom,

csakugyan hosszú ideje, hogy nem írtam. Azóta bizonyára akklimatizálódtál, gyökeret vertél az örök városban stb. stb. De tréfa nélkül: mit csinál ott az ember? te vezetted már az ásatásokat? találtál már egy barbár Artemiszt, mint az én Kerényi barátom? vagy egy popolana Artemiszt?

A Central kávéházban (emlékszel még?) írok, szép reggel van, a Szűzanya ünnepe, márpedig mi Regnum Marianum vagyunk, ilyen napokon nincs tanítás. Ó, kedves Barátom, ha tudnád, milyen semmittevő, lusta, henye ember lettem, egy literary gentleman, bár kevés irodalommal és még kevesebb pénzzel, noha ez teszi a gentlemant. Míg te, te eléred, hogy a szegény Tiberius addig forogjon a sírjában, míg ventilátor nem lesz belőle – addig nekem csaknem sikerült elfelejtenem Shakespeare kortársainak neveit. Rengeteg regényt olvasok (nagyszerűek vannak), és jól szórakozom rajtuk. Nagyvilági ember lettem, nem ismernél rám, nem bizony!

Főként a Realpolitik foglalkoztat. Most már nem Marika, egy másik. Nem tudom, írtam-e már róla. Ha cselszövéseim sikerrel járnak, módot találnék rá, hogy találkozassunk valamelyik európai fővárosban. Enélkül igencsak kétséges. Ha nem Párizsban, hát nyáron Budapesten, ha erre jársz.

Rettenetesen hiányzol. El sem tudod képzelni, milyen sok ellenségem van és milyen kevés barátom.

Köszönöm a levelezőlapokat. Ne felejts el Tiberius miatt.

Toni

Budapest, Rákóczy út 90.

Budapest, 1932. május 29.

Kedves Barátom,

ne haragudj, hogy csak most térek vissza 15-i nagyon kedves ajánlatodra. Akkor még messzebb voltam a szünidőtől, és jelenlegi keserveim jobban összezavartak, hogysem képes lettem volna a nyárra gondolni. De most már lehetségesnek tűnik, hogy egy

hetet veled töltsek Innsbruckban, és ez a gondolat valósággal elbűvöl. Nagy szükségét érzem a zöld alpesi legelőknék. Remélem, június 22–23. körül elutazhatom Budapestről, és a hónap végéig veled maradhatok Innsbruckban. Türelmetlenül várom híreidet, azt, hogy nem változott-e meg a véleményed.

Egyébként semmi újság. Sok dolgom van, az érettségi miatt, a pénzem nagyon kevés, annál több bennem a morális nyugtalanság. És a Realpolitik. És írom a kalandregényemet. De erről majd beszélünk.

Írj mihamarább, és légy jó fiú.

Toni

Kalandregényem – A PENDRAGON-LEGENDA. (A regény Cristofori nevű mellékalakjának modellje alighanem Dionis Pippidi volt, erre utal Fontainebleau említése is.)

Párizs, 1932. június 28.

Kedves Barátom,

itt vagyok Párizsban. Minden pontosan azon a helyen van, ahol tavaly hagytuk. Találkoztam azzal az úrral, aki kitalálta a primitív nyelvet. De ez a város meglehetősen hiányos nélküled. Azt hiszem, ez az első eset, hogy nem látlak a 265. számú hellyel szemközt. Majdnemhogy érzélgős lettem. – Egyébként elég rideg életet élek: nem járok sehova, nem ismerek itt senkit, kivéve a szüleimet, nem csinálok mást, mint hogy olvasok, írok és takarékoskodom. Egy kalandregényt írok, egy skóciai kísértetkastélyban játszódik, a többit el tudod képzelni. Remélem, ki tudok sajtolni belőle néhány pengőt. Realpolitik. Tényleg nincs rá mód, hogy találkozzunk?

Írjál minél előbb

a te Tónidnak

Párizs, 1932. július 23.

Kedves Barátom,

újravolvam 2-i leveledet, ráébredtem, hogy talán már nem vagy Craiovában, hanem isten tudja, hol. Azért a posta őrzőangyalai a segítségünkre lesznek.

Itteni életemről nincs mit mondani. Nem ismerek senkit, és nincs egy fityingem se. Így aztán kanonikus életet élek, következésképp szimbolikus, ahogy Hebbel mondja. Hogy a szimbólum mire utal, még nem tudom. A délelőttöket könyvtárunkban töltöm, különféle stúdiókkal, amelyeknek egyetlen közös jellegzetességük, hogy öncélúak. Most értem Funck-Brentano *A nyaklánc-ügyének végére*, most kezdem el *Mariéjol Marguerite de Valois életét*. És egy rakás könyvet olvastam a szabadkőművesekről, Cagliostróról és Saint-Germainről, az utóbbiaknak valamilyen szerepük lesz egy nagy reálpolitikus regényben. Egyébként nem nagy ügy (nem a regény, hanem a szabadkőművéség).

A délutánt regényírói munkámnak szentelem, amely enormisan előrehaladt. Már 170 tipografizált oldalam van. Elképesztő, ugye? Émelyítő giccset írtam, de talán pénzt fogok keresni vele. És még ebben a sötét szövegben is felcsillan néhol a tehetség. Mint a többi művemben, amelyekben, ahogyan egy barátom mondja, „szar van, korinthuszi szóólvel”. Majd meglátjuk.

Párizs gyönyörű, s ha volna miből, rendkívül kellemesen lehetne itt élni. Ilyen körülmények közt azonban egyetlen szexuális élvezetem az angol dohány. Az legalább veszélytelen.

Következő alkalommal légy szíves írj ismert és ismeretlen barátaimról, Marioaráról, Marcelről, Titanról stb. (Nincs szerencsém a barátaiddal... nem tudtam találkozni Lyca nővérével, még ki sem menthettem magam.)

Your really *faithfully*

Tóni

166/bis rue de la Roquette

Budapest, 1933. január 6.

Kedves Barátom,

végre tudattad, hogy hol vagy! Senki sem sejtette, még Rónai sem. Egyébként én is csak a postabélyegből tudom.

Annyi mesélnivalóm van, hogy nem is tudom, hol kezdjem. Emlékszel még, hogy részt vettem egy irodalmi pályázaton, amelyet egy magyar irodalomtörténetre írtak ki? Nos, megnyertem, mondanom sem kell, ugye, kaptam is már harmincezer lejt, és még hetvenet fogok kapni. Ugyanakkor szegényebb vagyok, mint amilyen valaha is voltam, mert szüleim hazajöttek Párizsból, és apám jelenleg semmit sem keres.

Nem lakom együtt velük, van egy bájos kis legénylakásom Budán, a hegyek lábánál, minden igényt kielégítő fürdőszobával, nagyon megvagyok elégedve. Remélem, hogy látni fogod a my home-omat, my castle-omat.

Egy legénylakás nem sokat ér egy nő nélkül, aki meglátogatja az embert. Van az is. Egy popolana, akiből entellektüel lett és filológus. Ezt személy szerint nekem találták ki, meg Valéry Larbaud-nak. Kedves Barátom, nemo ante mortem beatus, de nagyon szeretem, szerelemmel szeretem, ahogy gyakran idézted. Sajnos van egy jegyese, egy nagyon szeretetre méltó, nagyon érzékeny fiatal zenész, és nem merjük megmondani neki, hogy megcsaljuk. Ez a kétszínűség sok kellemetlenséget okoz nekünk.

Múlt nyáron Párizsban megvettem egy detektívregényt, és még nem tudom, mi lesz a sorsa. Odaadtam egy nagy hazai kiadónak, de még nem kaptam végleges választ. Meglehetősen nyugtalan vagyok, mert nagy reményeket fűztem ennek a műnek a jövőjéhez.

Írnom kell neked legjobb barátomról is. (Vagyis utánad a legjobb, mert a távoli barátok mindig kedvesebbek egy regényes léleknek.) Kerényiről beszélek, a filológusról, a *Griechischer Roman* szerzőjéről, amelyről több ízben beszélünk, ha emlékszel. Nagyszerű ember, igazi tudós és egyszersmind nagy művész. Rendszeresen olvassuk a görög klasszikusokat, és bejárok az egyetemi előadásaira. A vallástörténelemről beszél; sejteted, hogy sűrűn gondolok rád, s szeretném megbeszélni témáimat veled. Ismersz két német filológust: Walter F. Ottót és Altheimet? Úgy tűnik, ugyanazt csinálják Németországban, amit Kerényi itt: föltámasztják a görög mitológiát (nem tudom, hogy írják franciául). Gyere hát Budapestre, hogy megismerd. Vasárnaponként nagy kirándulásokat teszünk a hegyekben – remélem, egyszer te is velünk tartasz majd.

Egyébként szorgalmasan dolgozom a magyar irodalom történetén. (Van-e ilyen egyáltalán?, kérded.) Eléggé szórakoztató, remélem, nagy visszhangja lesz. Igyekszem kimutatni, hogy minden másképpen volt...

Kedves Barátom, ez elég lesz egy alkalomra. Legalább ugyanolyan hosszú levelet kell írnod, mint ez. És mikor látjuk egymást?

Toni

Vas u. 9.

Gratulálok a doktorátusodhoz és hogy nemtudommi lettél az egyetemen. Írj erről is.

Nemo ante mortem beatus – halála előtt senki sem boldog.

Budapest, 1933. május 3.

Dilectissime,

én sem felejtettek el, épp ellenkezőleg, nem fogod elhinni, milyen gyakran gondolkodok rád és beszélek rólad. Barátnóm jobban ismer, mint bármelyik magyar barátomat. Kérem a Jóistent, hogy találjanak valamit errefelé, ami Tiberiusszal kapcsolatos, hogy kénytelen legyél idejönni és találkozni velem.

Utolsó levelem óta nincsenek nagyobb változások az életemben. Változatlanul a magyar irodalom történetén dolgozom, ugyanazokban az iskolákban tanítok, ugyanazokat a kollégákat unom, és – *horribile dictu* – ugyanazt a lányt szeretem, azt az egyetemi popolanát, akiről írtam már neked.

Nagyon kedves lány, egy régi kisvárosból jön, ahol nincs más, csak egy püspök, több templom és Mihály barátom, aki szerzetesnek állt. Barátnóm apja, ha jól tudom, nemesi származású foltozó varga, akárcsak annak a Donának az apja, akiről Casanova beszél madridi kalandjairól szólva. A lány olyan fokon antiszemita, hogy elképzelni sem tudtam, hogy ilyesmi létezik. Így hát a fajok harcának állandó zsákmánya vagyok.

Egyébként úgy vélem, hogy a szerelem igencsak becsülendő dolog. Megfiatalodtam, szerelmi aktivitásomon magam is erősen csodálkozom. Sose hittem volna...

Nem lehetetlen, hogy egyszer össze fogunk házasodni. De remélem, hogy Casanova módszerét fogom követni: mindig meg akart házasodni és nyolcvannemtudomhány éves koráig agglegény maradt. *Nemo ante mortem se celibatarium dicere potest*.

A budai hegyekben, ahol lakom, tavasz van, ám ez nem gátolja meg, hogy egy társaságot szervezzek. A neve: Literaturwissenschaft Társaság, és egyesíteni fogja az ország összes fiatal filológusát és kritikusát. Rónai barátunk is a tagja. Az elnök én leszek. Sokra vittem, mi?

Ó, mennyire szeretném, kedves Barátom, hogy itt legyél! Hogy megismerd a páratlan popolanát, és hogy hármásban sétáljunk a hegyeinkben, az én hegyeimben, amelyek most csakugyan „*too beautiful for words*”.

'933 május 5.

Kedves Barátom,

az iskolában folytatom.

Mit olvasnak mostanában az európaiak? Én szinte semmi mást, csak a régi magyarokat. Nagyon messze vagyok attól, hogy aszúrban volnék. *Und was macht der grosse Altphilologe und die Weiber?* Írjál bőségesen. Furcsa, én mindent elmondtam, ami fontos a számomra: a szerelmemet, munkámat, a társaságot, és hogy tavasz van. Amit még el kell mondanom és amit nem mondhatok illő emfázissal, az: te vagy a legjobb barátom.

Írjál a te

Tonidnak

Mihály barátom – Szedő Mihály. – *Nemo ante mortem se celibatarium dicere potest* – halála előtt senki sem mondhatja magát agglegénynek. – *Too beautiful for words* – szebbek annál, semhogy szavakba lehetne foglalni. – *Und was macht der grosse Altphilologe und die Weiber?* – és mi van a nagy ókorfilológussal meg a nőekkel?

Budapest, 1933. június 26.

Kedves Barátom,

bocsáss meg levelem késéséért. Nagyon el voltam foglalva az utolsó hónapokban. Azt hallottam, hogy egy bizonyos úr könyvet ír ugyanarról a témáról, amiről én, s munkája novemberben megjelenik. A hír hallatán hisztérikus lettem, és úgy dolgoztam, mint egy... mint egy Pippidi. Ugyanakkor az utolsó iskolai hónapok is sok munkát adtak. Most végre befejeztem könyvem első részét, lemásoltattam, és elküldtem különböző illetékes helyekre, az iskolaév véget ért, én meg föllélegeztem. Vagyis kénytelen vagyok lélegezni, mert az utóbbi napokban nervous break downom volt, amit egy nicotinitis-roham súlyosbított, és arra ítélték, hogy néhány napig a fizikai gyönyöröknek éljek. Nincs mit tennem, néhány napot popolanámmal falun fogok tölteni, és remélem, megfiatalodva térek haza.

Most pedig a találkozásunkról. (Ez a helyes kifejezés?) Itália, sajna, nagyon messze van, nekem pedig sem időm, sem pénzem. Talán más alkalommal, talán karácsonykor elmegyek, mint ifjú házas... De egy okkal több, hogy te gyere Budapestre. Szülővárosom szebb és drágább, mint valaha. Feltétlenül látnod kell napsütésben. Én az egész szünidőt Budapesten fogom tölteni, kivéve néhány napot júliusban, amikor Erdélybe megyek. Utazásom időpontját sajnos nem tudom még, egy meghívásra várok. Hamarosan megtudom, és közlöm veled.

Furcsa, de amikor szép idő van, némi nosztalgiát érzek Párizs után. A kis kávéházak és a nagy Könyvtár vonz, főként a Könyvtár.

Szerzetesi életedért nagyon sajnállak. Ha arra gondolok, hogy éveket töltöttem ezeknek az örömöknek az élvezete nélkül... Kezdem megérteni azt az urat, egy parasztnak szánt kormánylap szerkesztőjét, akinek egyszer a parasztjaink nyomoráról beszéltünk, mire azt válaszolta: „Mit akarnak, azért szeretkezhetnek még!” Nagy vigasz, nem kétséges.

A házasság veszélye közeli veszély, barátom. Legyőzhetetlen averziót érzek ezzel az intézménnyel szemben, de mit tegyek, mondd meg! Ha nem házasodom meg, életemet romba dönti a féltékenység, egy szabad kapcsolat bizonytalansága, hisztériája. És főként: a lány olyan szegény, hogy el kell venni, hogy legyen miből élnie. Meglátjuk. Néha a legostobább cselekedeteinkből születnek a legjobb dolgok.

Kedves Barátom, írd meg hamarosan, mikor találkozunk a kék Duna partjain, türelmetlenül várlak.

A régi barátsággal ölel

Toni

Budapest II., Torockó u. 6/b

Budapest, 1933. október 19.

Carissime et Dilectissime,

amikor ezeket a sorokat írom, talán már Iasiban vagy, abban a városban, amely nincs nagyon messze Tomitól, ha Itáliából érkezünk. Nos, nincs mit tenni, ha az ember bár, mint ahogy mi azok vagyunk, s bizonyosan van egy olyan sztoicizmus, amit egyenesen a száműzöttek számára gyártottak.

Türelmetlenül vártunk ide, Rónai meg én, és nagyon szomorú vagyok, főként azért, mert évekig nem fogok találkozni veled.

Eolvastam tudós opusculumodat az Ara Numinis Augusti dátumáról. Őszintén szólva nem sokat értettem belőle, minthogy olyan tényekre és művekre utalsz, ame-

lyeket egyáltalán nem ismerek. De csodálom és irigylem francia stílusod kiterjedtségét és könnyedségét, melynek hála te a civilizált világ igazi állampolgára vagy, míg én arra ítéltetem, hogy örökre a periférián maradjak.

Befejeztem halhatatlan művem, a magyar irodalom rendszeres történetét. Hogy mikor jelenik meg, nem tudom, talán karácsonyra, talán tavaszra. Az a bosszantó, hogy néhány hét múlva egy másik magyar irodalomtörténet jelenik meg, s ez erősen csökkenteni fogja könyvem anyagi sikerét.

November 1-jén meg akartam házasodni, de pénzügyi helyzetem pontosabb mérlegelése bebizonyította, hogy ez lehetetlenség volna. Mégis meg fogok házasodni (nemo ante mortem beatus), de isten tudja, mikor. Addig is szeretjük egymást. Ez a fő foglalatosságom, mióta befejeztem a könyvem. Szabadidőmben okítom a magyar ifjúságot, és regényeket olvasok, főként magyar regényeket, és biztosíthatlak, nem sokat vesztesz vele, hogy nem érted meg őket. De figyelmedbe ajánlok egy jó angol vagy amerikai könyvet: Pearl S. Buck *The Good Earth*-jét.

Kedves Barátom, még mindig reménykedem benne, hogy alkalom kínálkozik találkozásunkra. Talán tavasszal, amikor ismét a szép Erdélybe utazom, találkozhatnánk Brassóban vagy egy másik ardeali városban. Írd meg, mennyire akklimatizálódtál a iasi egyetemhez, írj mindenről, ami veled kapcsolatos.

Barátsággal öllelek
II., Torockó u. 6/b

Toni

Ara Numinis Augusti – a tanulmány a *Revue des Études latines*-ban jelent meg.

Budapest, 1934. január 4.

Kedves Barátom,

ne haragudj, hogy nem írtam előbb, de igen sok dolgom volt mostanában. Azt terveztem, hogy a szünidőben írok neked, végül azonban a vakációt kis utazásokkal töltöttem a mátrai hegyekben és Szegeden, egy egyetemi városban. Csak most írok tehát, éppen hazaérkezve az iskolából.

Nem tudom, megírtam-e már, hogy végre sikerült elhelyeznem halhatatlan regényemet, amelyet legutóbbi párizsi tartózkodásomkor, 1932 nyarán fejeztem be. Februárban vagy márciusban jelenik meg. Ezúttal csak magyarul, de remélem, hamarosan elküldhetem neked az angol, francia, sőt a román fordítást is. Így hát inkább regényíró leszek, mint irodalomtörténész, mert másik nagy művem csak júniusban jelenik meg. A magyar irodalom történetét így fogják hirdetni: „Éppolyan szórakoztató, mint a kiváló író regénye.”

Ami irodalmi terveimet illeti, valószínűleg meg fognak bizni szeretett Huxleynek néhány szövegének fordításával: ennek nagyon örülök. Aztán tíz előadást tartok a modern regényről a „szabadegyetem”-en, ami nálunk elég komoly intézmény, az egyetem keretei közt működik. Es aztán egy új regényt próbálok írni. Tudományos becsvágyamnak búcsút mondtam, visszatérek régi szerelmemhez, a szépirodalomhoz.

Ami a legfontosabb: hallgattam tanácsodra, nem házasodom meg. Teljesen igazad van, Barátom, a házasság nem nekünk való. Elbúcsúztam a kitűnő popolanától, mégpedig az utolsó pillanatban, amikor még lehetett; azóta egy másik úr törvényes hitvese. Szomorú dolog, de praktikus. Az ügy, azt hiszem, nem volt a legalkalmasabb arra, hogy öregbítse erkölcsöm és jellemem hírét, de hát végül is... gondoljunk csak a nagy

irodalomtörténeti példákra, vegyük például Goethét; őseim is egész jól megvoltak erkölcs és jellem nélkül. Remélem, egy szép nap keresek majd néhány száz pengőt azzal, hogy megírom erkölcstelenségem történetét.

Sokat olvasok. Az utóbbi hónapokban főként magyar regényeket kellett olvasnom, a külföldi irodalomból Céline volt az egyetlen nagy kalandom. Rendkívül figyelemreméltó könyv.

És mi újság Iasiban? Bizonyára sokat dolgozol. És mivel szórakozol? Mi van az erkölcsiddel? Van arrafelé jó bor? Vannak barátaid, barátnőd? De mindenekelőtt: ne házasodj meg. Árulás volna, miután engem lebeszértél.

Írjál minél előbb. Ölel

Toni

Köszönöm és viszonzom újévi jókívánásaidat.

Budapest, 1934. március 5.

Kedves Domnule,

utolsó leveled, amely voltaképp egy bekannte Altphilologe életéről szóló szép és klasszikus elégia, nagyon meghatott. Egyben azt gondolom, hogy a helyzet mégsem olyan vészes. A pénzhiány valamennyiünk „common fate of all”-ja, ezenfelül edzve vagyunk a pénzügyi bajokra. Ami a nőket illeti, akik nincsenek: gondolj csak Casanovára, Londonban még ő is hat hétig élt úgy, hogy nem érintett nőt. Egyébként valószínűnek tartom, hogy időközben megszűntél aszkétának lenni a klasszicizáló nőtények tekintetében. Ami engem illet, nagyon szeretem őket.

Én azonban, kedves Barátom, Albertine eltűnése óta úgy élek, mint egy özvegyember. Három hónap alatt mindössze két alkalommal részesültem szerelmi örömben, ami nem sok. De nem panaszkodom, a XII. századot és a nő nélkül tengődő filológusokat jellemző rajongással várom a meine zukünftige Geliebte-t, ahogy néha Klopstock mondta, that not impossible She-t, ahogy egy angol költő mondta, akinek a neve nem jut az eszembe.

Addig is előadásokat tartok a szabadegyetemen. Nagy sikerem van, ezt meg nagyon élvezem. 160 Hörerem van (hogy mondják ezt franciául?), ami elég szép, és meg vannak elégedve. A legutóbbi alkalommal Galsworthy-ról beszéltem, nem nagyon hízelgő véleményt közölve, és mindenkinek tetszett. Regényem néhány héten belül megjeleNIK, legalábbis remélem. Most rövid novellákat írok.

Biztos vagyok benne, hogy ezen a nyáron találkozunk. Néhány napot Erdélyben töltök, akkor majd alkalmat keresünk a találkozásra.

Írjál nekem, kedves Barátom – vale.

Toni

Albertine eltűnése – utalás Marcel Proust regényciklusának ALBERTINE DISPARUE című kötetére. – *Meine zukünftige Geliebte* – eljövendő szerelmem. – *That not impossible She* – az a nem lehetetlen (nőnemű) Ő.

Budapest, 1934. július 26.

Carissime,

igen. Áruló vagyok, gyáva fickó, anyámasszony katonája, lajhár, és még minden, aminek a francia nevét elfelejtettem. Nem válaszoltam, még csak nem is kondoleáltam a szőke istennő bosszúja miatt, és főként: nem mentem Erdélybe.

Kérlek, hallgasd meg harmatgyenge mentségeimet. Haboztam válaszolni nagyon kedves leveledre, amelyből kiderült, hogy a klasszika-filológusok életében bizonyos terapeutikus jelenségek úgy térnek vissza, mint a rímek – mert nem tudtam semmi véglegeset az utazásomról. Vártam. Aztán jött a „könyvnap”, megjelent a könyvem, óriási volt a siker, sok tennivalóm volt. Elvettem erdélyi utazásom tervét. Megmondom, miért: először is azért, mert minden erdélyi barátom és barátnőm Budapestre jött, a könyvnapokra, s két héten át reggeltől estig velük voltam. Bármilyen fanatikus híve vagyok is az erdélyi szellemnek, egy időre elegendő lett belőle. De ez még semmi. Néhány héttel tervezett indulásom előtt egy hölgy, igen jó barátnőm és fontos pártfogóm, közölte, hogy ő is Erdélybe utazik. De ha Clujba megyek, köteles vagyok egy másik hölgnél lakni, étkezni és vele hálni, és ez a hölgy ugyancsak nagyon jó barátnőm és nagyon szeretetreméltó. Ebben a helyzetben nem volt más megoldás, mint hogy Budapesten maradjak, elkerülendő a kis koincideneciákat. Azt mondd magadban: henceg a fiú. Igen, igazad van, hencegek, és büszke vagyok magamra, de mégis úgy történt minden, ahogy írtam.

Meg aztán és elsősorban: nincs pénzem. Arra a pénzre számítani, amit Erdélyben kellene kapnom, nagyon kockázatos. Meg fogom kapni, de isten tudja, mikor.

Hát ez a helyzet, kedves Denis, Denissime. A nyár itt kellemesen múlik (kert és tus), dolgozom, lassan és erősen reménykedve a jövőben. Magyar irodalomtörténetem, mint tudod, remekmű.

Kedves Barátom, mikor találkozunk végre? Talán mégis lemegyek majd, később, amikor az 1. sz. hölgy már hazaérkezett. És mi van a te életed szomorú refrénjével? Talán már vége a másodiknak, s te, becsvágyó ifjú, a harmadik érdekében fáradozol? Erről mit sem írsz utolsó leveledben.

Ne haragudj, hogy a dolgok nem úgy történtek, ahogy reméltük. És írj minél hosszabban.

Ölel

Toni

Budapest, 1934. november 2.

Venerabilis & Dilectissime Amice,

ezúttal te voltál az, aki elárulta Castor és Pollux illusztris hagyományát, minek következtében erősen javult tulajdon jellememről való véleményem! Egyébként, kedves Barátom, nagyon sajnálom, hogy nincsenek jobb híreid; félek, hogy a szegénység és a problematikus szerelem hűségesen el fog kísérni földi útjaidon. Ami azt illeti, hogy viszontlátni Párizst... nem rossz ötlet, de inkább adjunk egymásnak találkát Rómában, ahol sohasem jártam, minek következtében nagy kulturális lelkiismeret-furdalásom van. Mi a véleményed? Jövő nyáron? Vajon az ösztöndíjak folyama végképp kiapadt?

Változatlanul úgy dolgozom, mint egy – vagy inkább két – örült. Talán kereskedő őseim öröksége, hogy nem tudok ellenállni egyetlen lehetőségnek sem, hogy dolgozzam és pénzt keressek, polgári lelkiismeretem ezt nem engedi meg. Következésképp mindig tele vagyok kis irodalmi munkákkal. Két kiadónak lektorálok, sok időmet elfoglalja az iskolán kívüli tanítás, a Volkserziehung, előadásokat tartok a szabadegyetemen, ezúttal a XVIII. századi emberről – egyszóval intellektuális mindenek vagyok. Magánéletem a vasárnap délutánra korlátozódik, amikor egy barátnőm, egy négy évvel ezelőtt elveszett és nemrég megtalált popolana keres fel.

Egyébként azt hiszem, az lettem, ami mindig is lenni akartam: beérkezett ember.

Irodalomtörténetem elképesztő siker: az első kiadás (3000 példány) csaknem elfogyott, ami nagy szó, mert nyolc pengőbe kerül. Az erkölcsi siker még nagyobb: abszolúte megsemmisítő kritikákat kaptam, a legdisztingváltabb hivatalos irodalmi korporáció intézkedéseket foganatosított ellenem, és az egyetemi tanárok elővigyázatra intik tanítványaikat felforgató hatásom ellen.

Másfelől a szegedi egyetem privatdozentjeként megindult a habilitációm. Az első szavazás megvolt, egyhangúlag támogattak. A másodikat decemberben tartják. Aztán a rádió, ahol jövő szombaton kezdek előadásokat tartani.

Úgy látom, hencegni kezdtem, noha erre semmi szükség, hiszen te ezek nélkül a külső események nélkül is jól tudod, milyen zseniális vagyok! Egyszóval csak azt akarom tudatni veled, hogy barátod beérkezett ember.

Hidd el, sokba került! Beérkezvén rettenetesen megöregedtem, komolyan mondom. Vagy minek nevezem azt az ellenállhatatlan szellemi restséget, ami nyomban elfog, ha egy elvont gondolatot, filozófiai vitát kell követnem; minek nevezem azt a rettenetes unalmat, ami társaságban fog el, ha nem olyan témáról esik szó, ami valamilyen módon kapcsolódik hozzám? És főként azt, hogy nem akarok mást, nem kívánok mást, mint dolgozni és sikert aratni? Kedvesem, az az ember, aki egykor a barátod volt, érzékeny, szellemi nyugtalansággal teli ember... az mostanra teljesen kiszikkadt.

De miért panaszkodom? jóságosabb vagy, hogysem elhidd, mennyire megöregedtem. De ha egy szép nap találkozni fogunk, látod majd: még külsőleg is: mióta utoljára találkoztunk, meghíztam, 15 kilóval több vagyok, mint akkor, arcom egy felettébb tiszteletre méltó ember arca, egy nagy olajtársaság prokuristájának vagy egy gazdagon házasodott orvosnak az arca. Míg te, ó, Dionysio, te bizonyára ifjú vagy és karcsú és melankolikus, átmenet egy angyal és egy mestere által hűn szeretett diák között.

Isten veled, Barátom, felelj gyorsan, vagy legalább küldj egy lapot, hogy megtudjam, levelem Iasiban talált-e már, és közöld velem, hogy mi az ördögöt keresel ott.

A régi barátsággal

Toni

Volksziehung – népnevelés. – *Abszolúte megsemmisítő kritikákat kaptam* – Schöpflin Aladár, Németh László, Kerecsényi Dezső, Hevesi András, Fejtő Ferenc, később Keresztury Dezső, Zolnai Béla és mások elismeréssel írtak a könyvről, Keményfy János, Gálos Rezső, Hajdú Zoltán élesen támadta.

Budapest, 1935. február 1.

Carissime & Dilectissime,

ne haragudj, hogy csak most válaszolok, megköszönve újévi üdvözlétedet. Héraklész az ő tizenkét munkájával egy lajhár volt hozzám képest. No meg azonkívül, hogy sokat és élvezettel dolgozom, nincs sok mondanivalóm. A budapesti irodalmi élet eseményei nem sokat mondanak neked, I am afraid. Roger Martin du Gard nagy munkáját olvasom, nem vagyok elragadtatva tőle, aztán Thomas Mann *Jakobját*, az nagyszerű.

De ami fontos! Újra nyertem egy díjat (úgy látszik, ebben a mesterségben jó vagyok), s következésképp van egy kis pénzem, ami megkönnyítené, hogy néhány hetet Rómában töltssek. Természetesen csak a húsvéti szünidőben mehetnék, április 13. és 23. között, a nyugati naptár szerint. Ott tudnál lenni ebben az időpontban?

Ezt akartam tudni. Írj mielőbb.

Ölel

Toni

Budapest, 1937. január 5.

Kedves Barátom,

most, hogy leültem írni neked, észreveszem, hogy elfogyott a levélpapírom. Kérlek, nézd el.

Nagyon köszönöm, hogy eszedbe jutottam. Utoljára, azt hiszem, Itáliából írtam neked – megkaptad a lapomat? Augusztusban néhány hónapot töltöttem Itáliában: Vence, Ravenna, Verona, Lago di Garda, Bologna, Ferrara, Rimini, Trieszt. Harmadszor jártam ott. Egy ideje Itália az egyetlen szerelmem. Igazuk volt a régi költőknek. De te ismered, du kennst das Land, das Land. Remélem, húsvétkor visszamehetek. Talán Nápolyba megyek. Nem találkozhatnánk ott?

Mi van veled? Látom, hogy változatlanul a iasi egyetemen dolgozol. Mi van Tibériusszal? Haladsz a könyveddel? Uram Isten, semmit sem tudok rólad!

És a nők? Nekem van egy popolanám, vagyis megvan a popolanám, két és fél éve már. Úgy látszik, nagyon megfelel. Aproód, San Marinóban is voltam mint Barnabooth barátja, és nagyszerű esszét írtam erről az imádni való városról.

Most regényt írok a nosztalgiáról. Olyasminek kellene lennie, mint a *Le Grand Meaulnes* és a *Les Enfants terribles*. A regény cselekménye természetesen Itáliában játszódik. Assisi, Gubbio. Jártál ott?

Még nem vagyok nagy ember. Habilitáltak Privatdozentnek, de a minisztérium nem adta meg az „affidavit”-et hozzá, mert nem vagyok jó hazafi. Regényemből, *A Pendragon-legendából* még nem csináltak filmet. (De ami késik, nem múlik.) Írtam egy szindarabot, de a szerencsétlen színigazgatók azt mondták, hogy jobban szeretik azokat a darabokat, amikben nincsenek királyok. Végül pedig elhatároztam, hogy feleségül veszem egy gazdag ember örökösnoáját, de a hülye lánynak ellenvetései voltak. Ugyanolyan szegény ördög vagyok, mint egykor, azzal az egy különbséggel, hogy harminchat évesen.

Hát igen, higycia, zoe, chara: ez számít. Írjál, vén tengeri medve (szép, ugye?), hogy megfiatalodjam. Még mindig ugyanolyan hangyányi betűkkel írsz. Mi van Párizsban? Azt beszélik, hogy a Bibl. olvasótermét teljesen átrendezték. Talán már az aggastyánok sincsenek ott, a kisöreg, a primitív nyelvével! Hevesi remek regényt írt a diákok párizsi életéről.

Írjál, minél előbb.

Barátod

Toni Szerb

Du kennst das Land – utalás Goethe MIGNON című versére. – *Nagyszerű esszét...* – A HARMADIK TORONY (*Nyugat*, 1936. október). – *Regényt írok a nosztalgiáról* – az UTAS ÉS HOLDVILÁG-ot. – LE GRAND MEAULNES, LES ENFANTS TERRIBLES – Alain-Fournier, illetve Jean Cocteau regénye (AZ ISMERETLEN BIRTOK, VÁSOTT KÖLYÖK). – *Írtam egy szindarabot* – valószínűleg a VII. OLIVÉR szindarabváltozatáról van szó, amelynek EX lett a címe. – *Higycia, zoe, chara* – egészség, élet, öröm. – *Hevesi remek regényt írt* – a PÁRIZSI ESŐ-t.

Budapest, 1937. szeptember 7.

Kedves Barátom,

nagyon örülök, hogy végre hirt hallok rólad, sőt jó híreket. Hosszú levelet írtam neked, már nem emlékszem, mikor, karácsony előtt vagy húsvét előtt, de úgy tűnik, nem kaptad meg. Csak azért mondom, hogy bizonyítsam, milyen gyakran gondolok rád.

Annyi minden történt, hogy nem tudom, kedves Barátom, mivel kezdjem. Azt hi-

szem, semmi sem volt olyan jelentős a számomra, mint öt déli utam, négy Itáliában és egy (idén augusztusban) Dalmáciában. Nem is értem, hogyan élhettem úgy, hogy nem ismertem ezeket az országokat. A jövő hónapban jelenik meg regényem, amelyet itáliai benyomásaim felhasználásával írtam, mivelhogy, mint tudod, nagyon takarékos ember vagyok. Azt hiszem, a regény nem rossz. Első regényem megjelent hollandusul, de nem hinném, hogy ez segítségedre volna az elolvasásában. De a következő hónapokban a modern regényről írt könyvem megjelenik németül, küldök majd egy példányt.

Ennyit az irodalomról. Változatlanul ugyanabban a kis budai legénylakásban lakom, nagyon meg vagyok elégedve vele, remek nyaram volt, felfedeztem a kertünket és azt az intézményt, amit a német Liegestuhlnek nevez. Ami a nőket illeti, vannak; jelenleg tényleg semmi okom panaszra. Furcsa: sokkal jobban szeretem őket, mint azelőtt. Talán ez az oka, hogy ők is jobban elviselnek. A nők után pedig imádkozom enni és inni. Némely rabelais-i vonást fejlesztettem ki magamban, csodálkoznál rajtuk. És tizenöt kilót híztam, mióta utoljára láttál. Tényleg! Gömbölyű kis ember lettem, az undorító burzsuj típusa. Nem ismernél meg.

Kétéves, meglehetősen kellemetlen várakozás után a szegedi egyetem Privatdozentje lettem, ebben a szemeszterben elkezdem előadásaimat. Ez is biztos jele annak, hogy útban vagyok az aggastyánkor felé. Azt mondják, Magyarországon így van ez: ifjú titánból egyetlen pillanat alatt vén idiótává változik az ember.

Ó, kedves Barátom, biztos vagyok benne, hogyha egy hetet tölthetnék veled, visszaválnék azzá az örök Stud. Phil.-lá, aki akkor voltam, amikor megismertél. Főként ha Rómában találkozhatnánk. Ó, Róma... az ember elérzékenyül. Milyen szerencsés vagy, hogy hónapokig élhatsz ott. Őszintén irigyellek. Jártam a Valle Giuliaiban, megnéztem a nagyszerű Etruszk Múzeumot, és láttam csodálatos palotákat. You are a lucky dog, are you not?

Írjál, kedves Barátom, minél előbb, nem is tudod, milyen jólesik bánatos és kényelmes öregségemben. Sokat gondolok rád, és szeretettel üdvözöllek

Toni

Csodálatos paloták – a Román Intézet. – *You are a lucky dog, are you not?* – Szerencsés fickó vagy, nem igaz?

Budapest, 1938. február 1.

Kedves Barátom,

nagyon örülök, hogy te, a nomád, végre ugyancsak eljutottál odáig, hogy egy kis lakásod legyen – ez sok mindennek a kezdete; egy magyar író azt mondja, hogy a szerelem lakáskérdés, azt hiszem, igaza van. Ha az embernek saját ágya van, az ágy automatikusan gyártani kezdi az oda tartozó nőket.

Ami bukaresti utamat illeti, kedves Barátom, jelenleg nagyon kicsi esélye van, sem időm, sem pénzem nincs rá, de az antik és nyugati országokba tett gyakori útjaid során igazán tehetnél már egyszer egy kerület Budapest kedvéért.

Biztos vagyok benne, hogy előadásaidat érdemes meghallgatni, amit az én előadásaimról nem lehet elmondani. Új regényemmel vizsgáztalom magam: *A fiatal ország* – XIX. századi regény. Történelmi regény lesz. Rengeteget olvasok, hogy dokumentáljam magam. Egyébként mi ketten mindig is tudtuk, hogy írni annyi, mint ürügyet találni az olvasáshoz. Utolsó könyvem, az *Utazás és holdvilág* siker volt, vagy majdnem siker.

Mi van nem árja barátainkkal, Marcellel és a többiekkel? Sokat gondolkodok rájuk mostanában. – És mi van hazád szép popolanáival és félpopolanáival, akiknek finom szépségét oly sokszor megcsodáltam Clujban? Vajon sűrűn kísértenek-e magányos otthonodban? – Hevesi András nem kevésbé örült, mint amilyen volt, de remekül ír, és az itteni irodalmi élet népszerű és groteszk alakja lett.

Kedves Barátom, nem felejtelek el. *χαίρε*. Tóni

A FIATAL ORSZÁG – a regénynek csak néhány része készült el és maradt ránk. – *χαίρε* – üdvöz légy.

Budapest, 1938. június 12.

Kedves Barátom,

nagyon köszönöm tudós könyvedet, a *Tacitus és Tiberius*-t. Ha jól tudom, hosszú évek óta foglalkozol a két érdemes antik úrral – egyébként ez a tény is bizonyítja, hogy a hűség veled született tulajdonság.

Még nem küldtem el neked egy nagyszerű könyvet, az *Auf die Suche nach dem Wunder*, írta A. Szerb, mivelhogy a bécsi események miatt nem jelent meg, de azt mondják, ősszel megjelenik. Egyébként füttyölök rá.

Nem tudom, írtam-e már neked a bécsi események óta – meg kell mondanom, hogy március 11. óta nem vagyok ugyanaz az ember, mint annak előtte. Nem érdekel más, csak a politika, és semmi kedvem vagy erőm dolgozni. Nem vagyok valami jól, Barátom. Ezenfelül pénzem sincs.

De végre is: qui vivra, verra. Talán megmenekülünk. Remélem, te érintetlen maradtál a klasszika-filológia tiszta ormain, és nem hagyod, hogy olyan mulékony dolgok nyugtalanítsanak, mint a birodalmak bukása.

Írjál, és légy egészséges.

Öllelek

Toni

AUF DIE SUCHE NACH DEM WUNDER – a HÉTKÖZNAPOK ÉS CSODÁK német kiadása. – *A bécsi események* – az Anschluss. – *Qui vivra, verra* – aki megéli, meglátja.

Budapest, 1939. február 9.

Kedves Barátom,

nagyon köszönöm, hogy gondoltál rám január elsején. Igen, némivel több nyugalom nagyon jót tenne. Sokat szorongtunk, és fogunk is még sokat szorongani, de erről nem akarok neked beszélni.

Szeretném ismerni jelenlegi címedet, hogy elküldhessem halhatatlan művemem, a *Die Suche nach dem Wunder*. Nagyon izgalmas, hogy végre el tudsz olvasni valamit abból, amit írtam. Nem tudom, vajon könyveket tartalmazó postai csomagok átjutnak-e határainkon. Végére is meg kell kockáztatnom. Tudd meg, hogy ha nem kapod meg a könyvet, nem az én hibám.

Mi van veled, filológusok vén büszkesége? Hónapokon át görög klasszikusokat olvastam, ugyanis egy világirodalmat írok, egy humbug, aki vagyok. De ez a munka nagy megkönnyebbülés ilyen időkben. A házasság pedig még nagyobb. Believe me or not, nagy intézmény! Ha nem volna, fel kellene találni.

Válaszolj mielőbb!

És mikor találkozunk?
Régi barátsággal
Címem: Budapest XII., Hidegkúti u. 47.

Tóni

A házasság – Szerb Antal 1938-ban kötött házasságot Bálint Klárával. – *Believe me or not* – akár elhiszed nekem, akár nem.

Marno János

BÁBSZEM

Írógépem a kicsi nővér,
nem létrám. A létrát szobája (mely hűlt helyem is)
közepéről írom át ide, ismét,
ide is, Marokkó, Tragédia és más,
behozhatatlan(!) mulasztások okán;
a nem-létrát pedig közel húsz évvel ez-
előttről, az Ostromból,
hol akkortájt könnyebben mertem papírra
vetni az ilyesmiket. Szemem, akkor, a
tájban, akár a penge: most, ez-
úttal is, bábozódik már befelé
(fordíthatom Celan tekinteteit egyre...),
kövér, krisnás kövér nő ma a Délinél
nyilván erre ráérezvén szemelt ki Tan-
könyv-vásárlójának épp engem,
és semmiképp sem vásárlóerőm miatt.
Gyengén állok vasban. (Hogy' folytassam,
közérthetően, tovább? Más szellemben...!)
Nem álltam kötélnek, persze, szót
váltani álltam csak le vele, bő kliphosszat,
a karéj huzatban, ujjaim, nem szólva
Tragédiám úrfonaláról, ujjaim
elgémberültek – számolom, csupán
az elmúlt másfél évben hányan oldották meg
életük csomóját kötéllel a hozzám
közelebb állók közül. Hárman. Három
korosztály, ifjú- és közép-, s a végső
fokot árnyalom ekképp: a margón
veszteglő középebb (korábban elismert mély-
építő); mint hallottam másnap, régi
slágerekkel sarkallta, serkentette
magát a tetre, dallamban, szövegben

egyaránt a legigénytelenebbekkel.
 Mit hagyjunk, mit ne hagyjunk kívánnivalót
 magunk után. – Nem kérdezem, előbb-utóbb
 úgyszólván egyéb motívum is kitudódik,
 zsigereinkre fény derül,
 pattan fürgén a kicsi nővér,
 zsigereinkre fény derül,
 Tragédiámban a világ mint dalmű
 pusztul le: „Sírj csak, sírj, gördülékenyen.”
 (Ugyan ezt kihagytam.) Természetesen
 itt sincs felkiáltás, majd az álomban
 csak, ott ér utol a mondat fellege,
 kövér, borostás szerkesztőm vállán a fejem,
 alagsorban járunk, az Ostrom alatt s mentén,
 emlékszem, tudom, tisztán a fentlétre,
 a létrára, mely egykori nem-létrám helyét
 foglalja odafent. Bizalmam valamiért
 mégis csak fokozódik a kicsi nővér
 iránt, tudom azt is róla, hogy beteg,
 hogy verdesték őket az intézetben,
 beteggé azonban nem ez (ezt kell meg-
 világitanom az álomban szerkesztőmnek:) –
 a tehetsége tette! És erre, a folyosó
 szötte derengésben, erre ered majd el
 a könnyem, patakban ömlik szerkesztőm flanel
 nyakába, gallérja közé és tovább –
 és hátra van még rossz szájízü vitánk
 a Tragédia tétjéről, tét-
 áttételeiről (melyek mindamellet,
 nem-szerkesztőm fülével szólva, közvetlenül
 az ember, nem-egy-ember! izlésérdekét
 sértik). Vele ébredek, e fogalommal
 tehát, a szívemben, egy senki magángyűjtő,
 maga sem igen áll a saját izlés-
 érdekében... A fentlét, így fent már, azonnal
 maga alá gyűr, már ahogy kinézek,
 azt is mindjárt a szememre fogom (Celant
 nézem, hiába, állát a boritón bal
 keze mutatóujjába temeti).
 (Közérthetőségéből a KÖZÉRT-hatóság
 előtt vizsgálom, lent az Ostrom lejtő sarkán,
 emlékezetből, és ahol mostanság
 évente egyszer, sok ha megfordulok.)
 Hallom csak, a kicsi nővértől, hogy külső
 arcsérülése után most belülről
 támadt neki az álla, pontosan nem
 tudni, mi bujkál mögötte, csontja mint kő

mögött – én pedig mégiscsak a visszavont
(Celan-vers) cím mellett döntök:
„Csillám a szemben...”: „Schliere im Aug...” –
ám a csillámot mégsem ugraszthatom ki az élre;
ide jöjjön a *Bábszem*, maradjon ott a *Slír*.

Bertók László

HOMLOKÁHOZ AZ ÜRES POHARAT

Írói jegyzetek

Mi ez? Egy villanás, egy ötlet, egy mondat, két mondat és kész. Elszakad a szál, ellebben a függöny, vége. Sodor a huzat, az ár, és mintha nem is törődne vele. Hagyod, hogy elmúljon, elveszen, lobogjon, betemessen. Valami kis lelkiismeret-furdalás, félelem, persze van. Mi lesz ebből? A régi reflexek, a régi tudás működnek még, de erőtlenek, késedelmesek, belenyugvók. Mintha elfogadták volna a megmásíthatatlan törvényeket, amelyek irányítják őket. Így kényszerít térdre? Kicsinyesként? Hogy forog a kerék, de már nem a te tempód, irányod, lélegzeted szerint? Egy meg egy, az kettő. Két alma meg három körte, az öt gyümölcs. Induljunk a kályhától! Mint a beteg, aki újra tanul beszélni, járni. Alany plusz alany egyenlő állítmány. Pokolba a metaforákkal, az álrühás gondolatokkal, a sorok közötti sorokkal, a romantikával. Bele a pófajukba!

Türelem, türelem. Megszemlélni, körbejárni, megsimogatni, kézbe venni! Egyenként, alaposan. Most az egyszer nem kapkodni el, nem félni! Nem nagyképűsködni. Leltározni! Mi van, mi nincs. Hogy hogy is állunk. Miféle, mekkora, mire jó, kié? Nem vágnak-e halántékon, miközben? Tehát most sem önfeledten, hanem körben és hátrafelé is. Kicsit passzívan. Érzékszervi szinten. Hogy amíg ésszel, addig is valami órség. A szó menekülés. A könnyebbik út. Megint. Lehetne hallgatni. Elhallgatni. Annyi mindent elfojtottál, befojtottál, elfojtottak, befojtottak, hogy nemcsak a gatyá, hanem a tudatalatti is tele. Kigombolni, kitisztítani. Lemenni a titkoltig, a befedettig, a gyerekkorig. Betegek gyógyítanak betegeket. Jó, mi?

Ó, hogy gyűlölöd az írást. Lassú, nehézkes, nem ugyanaz. A gondolat messze jár, elbújik a másik mögé, elillan, mire leírod. Régebben mintha madzag lett volna a lábán, vissza lehetett húzni. Többször is. Most csak a helye vagy az árnyéka. Rosszul emlékezel? Akkor is elszállt, de millió volt belőle, azonnal a helyére villant a másik? Most mintha sem itt tartani, sem visszaparancsolni nem lehetne, nem tudnád. Csak magától száll vissza néha. Szeszéyesen, titokzatosan, ijesztően. A kéz lett lassúbb? Az ujjak? Az idegszálak kuszábbak, döcögősebbek? Valaki okoskodik közben? Ellenőriz? Felülbírál? Akadékoskodik? Az agy nem ura többé a testnek? A gondolatnak sem? Csak az elaka-

dásjelző lámpa villog, s egyfolytában akar világítani? Fölvillan, kialszik? S még valami állandó fényesség is van körülötte, mert az egyik sugárnak a farka, a másiknak meg az orra összeér?

Könnyű a grafománoknak, akiknek a tolluk hegyén az agyuk. Az egyik betűből kibújik, kiugrik, kiloccsan a másik. A papíron élnek, halnak, szaporodnak. Nincs bennük aggály, gát, nincs szájuk, nyelvük, arcuk, csak a tinta van, a festék van, a grafit van. Folyik belőlük, mint a pókból a fonál. Csillogó, hosszú, lehet lengeni rajta. Fölfutni, visszacsúszni, otthon lenni, boldognak lenni. Miközben ott feszül, kavarog a világminőség, mindenek helye és neve van, csak ki kell mondani. Csak hagyni kell, hogy kicsússzon. Egyik sejt hozzáér a másikhoz, és kész.

Sajtószabadság van, mindenki azt ír, amit akar, s minél nagyobb hazudik, minél nagyobb tekintélyt sért, minél nagyobb a botrányszag, annál nagyobb a szenzáció. Viszik a lapot. Az igazságnak egy kis szelete, sőt a látszata is elég, hogy hatalmas port lehessen verni, akkorát, hogy a teljes igazság többé ki se látszódjék belőle, alóla. Mindenki, az újság írója, szerkesztője, olvasója, mindenki úgy érzi, hogy jogos törleszteni-alója van, hogy minél inkább odamond, helyet ad az odamondásnak, annál jobb az újság. Legfeljebb helyesbítést kérnek, helyesbítenek. Telik a lap, hízik az ügy, feszültség van, nő a példányszám. Ez mindennél fontosabb. Minél többet, minél gyorsabban. Pénzt, pénzt, pénzt! Hazugság, csalás árán is. Amerikát! Most, egyszerre! A világ minden nőjét. „*A világ minden nőjét megdugni nem lehet, de törekedni kell rá*” – G. Amado, azt hiszem. Az egy szép program volt.

„Politika és irodalom, politika és művészet között talán nincs is olyan éles határvonal, mint azt némelyek, nagy művészek is hirdették, hirdetik. Csak a rossz politika és a jó művészet között van. (Esetleg a jó politika és a rossz művészet között?) Érthető, hogy a hazug, öntelt, erőszakos politikától, a diktatúrától elhatárolja magát minden valamirevaló művész, hogy fenntartásokkal, óvakodva fogadja el tőle nemcsak az elismerést, hanem a levegőt is, de előfordulhatnak korok, helyzetek, pillanatok, hogy a jobbra törekvő politika nem csupán deklarálja, hanem csinálja, csinálni is igyekszik, amit hirdet, s eredményei is látszanak. Nos, elképzelhető, hogy effélel némely író, művész támogathat, szolgálhat. Persze kötelességeként senki sem írhatja elő neki, s nem róhatják meg érte, ha a tollnál, papírnál marad. S ha a helyes arányt megtalálja, a politizálás még a műve javára is válhat, hiszen a »nép« először meg akar élni, csak azután olvas verset, megy színházba, koncertre, azután filozofálgat.” Idézet bezárva.

„A nép úgy gondolja”, „a közvélemény szerint”, s effélek naponta az újságban, rádióban, tévében. Magabiztos, erőszakos riporterek, kommentátorok, profi politikusok szájából. Ki ez a nép, ez a közvélemény? A családjuk? A munkahelyük? A többi újságíró? A többi újság, s amit abban olvasnak? A közvélemény-kutató intézetek mintavétele, ezer vagy ötezer ember véleménye? Néha manipulálva már a kérdések föltevésével is? Az a néhány száz (?) mindenhez hozzászóló, grafomán levélíró, aki újságba, rádióba, mindenhova beír, mert magányos, mert nagyokos, mert közlési kényszere van? Ők a nép? Hányadrésze a népnek? Ezredrésze? Tízezer ember? Mégis milyen jól hangzik, hogy „a nép”, mennyire meg lehet etetni vele a többit. Akiknek, ha más a véleményük, még büntüdatuk is lehet, hogy lám az egész nép úgy, ők meg máskép-

pen. Ha meg ugyanaz, akkor meg büszkék lehetnek, hogy lám ők is, mint a többi, hogy milyen okosak, bátrak, közösségek.

Igyekvő-okoska újságíró kérdegeti a rádióban az író-történész-mindenest Széchenyi István MAGYAR JÁTÉKSZÍN című írásáról. Csodálkozik, többször is, hogy Széchenyi milyen okos volt, milyen tájékozott, mennyire korszerű, ma is érvényes gondolatokat vetett papírra. Honnan tudta mindezt? stb. A válaszoló azzal mentegeti a grófit, hogy nagyon művelt s a saját korában például az egyetlen képzett közgazdász volt a főurak között. Bejárta a világot, minden érdekelte, mindenről véleményt formált, minden mozdítani próbált, ha annak szükségét látta. (Lehet, hogy ezt a mondatot már csak én írom ide.) De hát miért hiszi azt a mai ember, hogy okosabb, sokkal többet tud, „felnőttebb” a régieknél, amikor legfeljebb csak mást tud? Rengeteg dolgot nem tud, amit ők tudtak, s rengeteget igen, amit ők nem. Az aktív s különösen a fiatal generáció a régi korok embereit az éppen élő öregekkel azonosítja? Akik többségükben már nehézkesekek, konzervatívok, bugyuták, gyengék, alkalmazkodni képtelenek, s öt-hat évtizeddel korábban, a gyerekkorukban, ifjúkorukban élnek inkább, mint a jelenben? De hát már azzal sem azonosak.

A rádió, a tévé, az újság – ahogy el akar téríteni, ahogy megragad, lökne bele az eseményekbe. A történelembe? Nem akarsz lemaradni, kimaradni, hitványabb lenni a többinél. Szeretnél tudni mindent. Benne, de legalábbis a közelében lenni. Kíváncsi vagy. Úgy érzed, s folyton mondják is, hogy a te ügyed, hogy rólad van szó. Milyen jól fogalmaz, hogy odamondja, mennyire helyetted is mondja, milyen igaza van! Ráálls a sínre, fölül a kocsjába, hagyd, hogy vezessen, vigyen magával. Aztán egyszer csak hoppá. Rádöbbsz, hogy te nem oda akarsz, hogy neked magadnak is van, hogy benne vagy a csőben. Lekapcsolod, eldobod, kimégy. Aztán másnap, másutt újra megkörnyékez. Hivatlanul, erőszakosan, agyonverhetetlenül. Mindaddig, amíg hátat nem fordítasz neki. Hiszen te csak a tényekre vagy kíváncsi, s a valódi összefüggésekre, amit vagy elfogadsz, vagy magad találsz ki. Te akarod eldönteni, saját véleményed van, lesz. Éppen elég, hogy nem lehetsz ott mindenütt, s messziről jött embereket kell meghallgatnod.

Megy szét darabokra a világ. Minden darabja villog, kerekül, egésznek mutatja magát. Odatartja a hátát, az arcát, ahonnan a nap süt. Könnyű meghülyülni, játszani a közepét. Hagyni, hogy megtörténjen. Hogy szétszakadjon, összekapcsolódjon. Ebben éli ki magát, ettől van. Lüktet. Most éppen szét. Persze tapad, ragad egymásra, szakítaná, szakítja az elevent, nem érdekli, nem érez semmit. Mi az, hogy ember, hogy egy ember, hogy történelem? Harminc év? Ötven év? Átfordul önmagán, mint a hullám taraján a víz, s egyszer csak az alja van fölül, befelé nő a szőre. S mondják, hogy ettől van, attól van, hogy ez csinálta, az csinálta, merthogy semmi sincsen csak úgy. Az ügyesebbjének már lajstroma, igazolása, történelemkönyve van. Hogy ő mit, mikor, hol, hogy ő maga is. Hogy többet, mint a többi. Százötven évet mondogattak. Arra volt már példa, szép kerek szám, megállt a nyelv hegyén. Hogy majd a harmadik vagy a negyedik nemzedék. Hogy talán nekik. Addig kihúzni valahogy. Ezt bele a percbé, a génekbé, a szavakba, sóhajokba. Aztán egyszer csak varázsütésre. Recseg, ropog, összeomlik. Most akkor mi van? Mi azokkal, akik hozzászórtak, hogy legkevesebb ketten vannak? Egyikük, egy arcuk, nyelvezetük, kapcsolatrendszerük kifelé: munka-

helynek, utcának, szertartásoknak, ünnepeknek – másikuk, az igazibb, a féltettebb, a tisztább, teljesebb, az meg befelé: családnak, barátnak, jövőnek. Harmadikuk önmaguknak. Negyedikük... Ötödikük... Csak most látják, hogy...

„Mint lánctalp alatt az ima” – ez egy verssor lehet, lehetne. Ilyen rímekkel: Litvánia, Szlovénia, technika, mánia. 1991. július 11-e van. Maradjunk a mániánál. A nagyhatalminál. Persze lehet, hogy ez nem is az, hogy pontosabban kellene fogalmazni. Volt, ugye (van, bár a végét járja), a „kétpólusos világrendszer”. A két nagyhatalom felosztotta a világot. Aztán vicсорogtak egymásra, alkudoztak. A többi csak azért érdekelte őket, hogy megszerezhető-e, kivel vannak. A picik se nem osztottak, se nem szoroztak. Pláne, ha benne voltak valamelyik nagyobbak az udvarában, zsebében, gyomrában. Most meg, hogy „Európa beteg embere”, a nagy SZU gyengélkedik, s támadnak föl kisebb-nagyobb hatalmak, rendeződnek át az érdekviszonyok, lám a kicsik is megszólalnak, megszólalhatnak, fölállnak, behúznak egyet-egyét a vén dögnek, ott-hagynák, lennének mind a maguk urai, szabadok, függetlenek. Csakhogy elég egy tüsszentés, egy mancsmozdulat, s oda a remény. A másik nagyok, a többi nagyok meg lám, lám nem is húlt még ki annyira a kása, s könnyebb biztatgatni, ígérgetni, beszélni róla, mint hozzáfogni az evéséhez vagy fölrugni a tálat.

Jaj, Kosztolányi zöld tintája! Meg a Takáts Gyuláé! Vajon Takáts Gyula azért írt-e zöld tintával, mert a Kosztolányi azzal? MÉZÖNTŐ című kötetét, a könyvet, amivel életemben először, 1958-ban bekopogtál hozzá, a kaposvári múzeum igazgatói szobájába, zöld tintával dedikálta. „Bertók Lacinak szeretettel, hogy bátran dolgozzon...” Későbbi zöld tintás levelei. Most is jókedved lesz, örülsz, ha rájuk nézel. Miért nem írsz, zöld tintával? Miért nem írtál soha vagy legalább 1958-tól azzal? Volt osztálytársad, aki 1956-ban az USA-ba emigrált (disszidált), ő is zöld tintával onnan. Úgy hírlík, homokos lett, de nem lehet összefüggés. Aztán az ávósok. Ők is zöld tintával körmölték a szövegeiket, lefoglalt verseidre a záradékot. Azzal is iratták alá, hogy elismered, hogy a verseket te követted el. Ez még 1955-ben. Ezért nem írtál sohasem zöld tintával? Hogy most is végigfut a hátadon a hideg? Vagy csak azért, mert Kosztolányi szerint is „*legszebb a sárga*”? Ami talán nincs is?

Galambcsapat a téren. Szedegetik a magot, etetik őket. Ha valaki átmegey közöttük, felrebbenek, aztán visszaszállnak, illegnek-billegnek, jól elvannak. Előbb-utóbb mindnek jut szem, dödögnek, bubognak, hajlonganak egymás előtt, félrekapják a csőrüket, ha valamelyik ügyesen eléjük vág. Egyszerre repülnek föl, szállnak le, a világ jó. Itt még egyiküket sem kapta el a kutya, a totyogó kisgyerekek elől a földön, a kövön szaladnak el, föl se szállnak. Szürkék, kedvesek. Néha egy-két fehér is, vörösestartka is föltűnik közöttük, de aztán többé nem látni. Hozzátartoznak a térhez, mint a tornyon a kereszt, mint az örökös jövés-menés vagy a háttérsugárzás. Bátrak, ügyesek. Miért, hogy a középszert juttatják eszedbe? Ami akkor van, marad meg, akkor erős, ha együtt van, ha összefog, s ha ekképpen valakit, valamit, aminek igazi ereje van, ha egy efféle maga mögött tudhat. Az efféle többnyire lenézi őket, s ha a kedve vagy az érdeke úgy kívánja, el is pusztítja, de mindenképpen kihasználja. Dicsekszik velük. Kérem, ezek itt... De az, hogy ők tartanak meg a világot? Nevetséges. Legfeljebb konzerválják, elteszik a jövőnek, aki fölnyitja majd, ha nem lesz friss hús.

Az igazi erő nem azé, aki megaláz, megöl, uralkodik. Az igazi erőnek ő csupán eszköze, jele, végrehajtója, gyenge utánczata, látható árnyéka. Az igazi erő úgy segít vagy pusztít el, hogy abban a pillanatban nem is tudsz róla. Nem csörtet, nem ordibál, nem vagdalkozik, hanem összehúzza magát benned, legalul, s figyel, hogy észreveszed-e. Ha nem akarsz már semmit tőle, semmi ráadást, semmi különlegest, akkor magától megmutatkozik, jelzi, hogy ott van, de inkább csak mások látják meg, érzik meg rajtad. Abban a pillanatban, amikor nem követni, hanem irányítani, befolyásolni akarod, abban a pillanatban elgyöngül, eltűnik, magadra hagy. Miért akarsz erősnek látszani, ha nem vagy az? Miért hagyod, hogy sablonok, butaságok, magakellettő közhelyek, végig nem gondolt mondatok csúszzanak ki a szádon, ha sablonokat, butaságokat kérdeznek tőled? Miért hagyod, hogy uralkodjék rajtad, s ha beengeded, s ha ott összevisszaságot talált, vagy összevissza dobált, kevert mindent, miért kevered vele együtt magad is? S utána miért bánt, miért szégyelled? Ha megöl, akkor mi van? Micsoda tévedés, hogy ha elhajolsz, elbújsz, elszenveded, hogy akkor követed a törvényt. A világ nem a szenvedéstől és a rafinériától, a világ önmagától van. Az igazi erő nem azért csoportosul, keveri, öleli-öli egymást, hogy győzzön, azért csak, hogy megvalósuljon. Ebben a viszonylatban az, hogy elhatározom, hogy kijátszom, legyőzöm, megsemmisítem, annyi csak, hogy fogalmam sincs róla, mi történik.

Az erő vonzza az erőt. Ahogy az anyag távolodik a középponttól, úgy nő, lesz mindig nagyobb az erő, úgy van szükség egyre nagyobb erőre, hogy az egész együtt maradjon, s hogy amikor már minden a legtávolabbra került, vissza lehessen rántani. Ha volt Nagy Bumm, lesz Nagy Reccs is, ez nyilvánvaló. Lüktetés az egész, s most éppen szét-tart, megy el messzire. De eddig a kettő között volt valami, volt a világmindenség, ahol azért így-úgy megtörténtek a dolgok. S lehetett emlékezni. Voltak, akik emlékeztek. Most csak az van, hogy kételkedem benne. Csak a talpak alatt van, a rezgés, az erőt-lenség, a tétova erre-arra, s a hiú remény, hogy innen kezdődik majd a visszafelé, s hogy megfeszítem magam, és megáll.

Meddig élnek a tanulságok? Lehet-e tanulni a történelemből? Úgy, hogy az egyik nemzedék áthagyományozza őket a másikra, az a harmadikra és így tovább. Hasznosíthatók-e az effélék? Meddig? Miképpen? Amit az egyén megélt, az bizonyára beépül az idegekbe, reflexekbe, magatartásba. De mit lehet ebből másnak átadni, mit képes átvenni belőle más azonkívül, ami az ivarsejtekkel beléje kerül? Mi kerül az utódokba? Nem a világmindenség rezgése-e csak, ami éppen akkor, ott és úgy? Mennyi örültség. S minden megismétlődik. Vallások, filozófusok, döglegyek. Ha a tanulságok működnének, és mindenki ismerné őket, sőt egyetértene velük, jobb lenne-e? Egy nagy, langyos állóvíz lenne. Emberi lenne. Humanista. Csak semmi értelme, ereje, célja nem lenne már. Az okosok, persze. Meg a politikusok. Hogy legyen mire hivatkozni. Talán azzal, hogy a nagy, új információtárolók az emberi idegsejteknel is esendőbbek, talán kiderül, hogy tanulság nincs is. Csak erő van. S szemben is erő.

Vonzások, taszítások, elhatárolódás, hódítás, veszteség, sértések, megalázkodások, erők és ellenerők, mennyi idő és mennyi tér, öröm és fájdalom kovácsol egy emberré, egyetlen emberré, aki erősebb a másíknál, gyengébb a harmadíknál, aki folytonosan nyer és veszít, akinek össze kell szednie, markolnia önmagát, hogy megint fölálljon, nekifogjon, de aki annál is többet akar, győzni, magáévá tenni azt is, amire nincs is

szüksége, de ami által több lesz a többinél, ami miatt elismerik, csodálják, s talán nem is őt, hanem az erőt, ami összegyűlik benne. S nem tudni, hogy mekkora részben a saját akarata révén, s mekkora részben a véletlen s a rajta kívülálló erők együttműködése, szembenállása által, akik, amelyek évek, évszázadok óta próbálgatják, készítik elő, s maguk sem tudják, hogy éppen mikor és hol, de egyszer csak hirtelen együtt van, úgy van együtt, hogy megvalósulhat, s minthogy megvalósul, be is végzi önmagát.

A félelem délután jön. Két, három óra tájban, amikor máskor, legtöbbször aludni szokott. Ha csupán tíz percet, félórát is. Most nem tud. Már több napja nem. A délelőttieket elvacakolja fontosnak vélt dolgokkal, néha csak egy levelet ír meg, s máris dél van. Közben belenéz egy-egy könyvbe, s rádöbben, hogy nocsak. Járkál a lakásban, eszébe jut ez is, az is, de semmi nem ragadja magával, nem kapja el igazán. Ki-kinéz az ablakon, jön a postás, bűg a szellőző, fűnek valamit a szomszéd házban. Rengeteg mindent csinálnia kellene, csinálhatna. Ideges. Biztos valami rossz hír jön. Gyanakszik. Mintha mindenki nyitott bicskát szorongatna, aki mögötte megy az utcán, s bármely pillanatban belevághatja. Mintha folyton át akarnák verni. „Aki attól fél, hogy becsapják, azt be fogják csapni.” Hm. Este még rosszabb. Azelőtt ott volt a tévé. A híradónál bekapcsolta, fél nyolctól fél tízig, fél tizenegyig eltelt az idő. De most a híradó minden este ugyanaz. Megszegték, lelőtték, elfogták, leváltották, felmentették... Lehet, hogy azelőtt is, csak akkor úgy érezte, hogy köze van hozzá? Hogy nem csupán a hírszerzők, hírszerkesztők, bemondók, politikacsinálók kemény igyekezetét látta, hanem a valóságot is, ami a bőréig ért? S hogy a valóság most is ott van, csak sokkal többet tud róla, mint amit mondanak, megmutatnak? Mielőtt lefekszik, fölkapcsolja a villanyt a másik szobában is, lenyomja a bejárati kilincset, hogy be van-e csukva az ajtó. Beveszi az altatót.

Félelem? Lustaság? Butaság? Alkalmatlanság a társas létre, a szükséges, hasznos emberi kapcsolatokra? Alkalmatlanság a csordatudatra, -életre? Miért, hogy mindig, s most már végérvényesen se itt, se ott, között? Magadat rekeszted ki innen is, onnan is. Egyfolytában öregszel? Gyerekkorod óta? S ami tények ez ellen, a menekülés, a bezárkózás stb. ellen szólnak, azok csak nagy erőfeszítések árán, csak véletlenül, öntudatlanul? Csak egyet kellene lépned, csak a kezedet kinyújtanod. Könnyebb lenne? Mit veszítesz, veszíthetsz, ha elengeded, átengeded magadat, ha bólintasz, ha beállsz a sorba? Valamelyikbe. Összeomlik a „konstrukció”? A világ? Amíg nem vagy velük, addig félhetsz tőlük, lenézheted őket? Egyedül akarod csinálni, amit a többiek bandában? Összefogásban? Bátorabb volnál, mint gondolod magadról? Vakmerőbb? Gyávább? Jó lenne tartozni valahová, de akkor is külön lenni, ha velük? Dögölj meg.

Könyörgök, ne szeressetek. Főként azért ne, mert U vagy O szeret, vagy úgy látszik, úgy gondoljátok, hogy ez vagy az szeret. Mert szeretitek azt, amihez közel láttok, s amivel szemben engedelkenyek, mi több, elfogultak vagytok. Amihez tartoznotok jó, mert akkor ez, meg az... Mert megvédenek, megetetnek, megjutalmaznak... Mert... Mert most véletlenül éppen összetalálkoztunk, és eszetekbe jut, hogy már milyen régen eszetekbe se jutottam. Ne szégyenkeztek emiatt. Ne akarjátok helyrebillenteni a lelketekben, lelkiismeretekben, a pucátokban azt a tornyot, amihez képest a pisai ferde torony függőleges. Éppen elég a bajotok. Tele vagytok hazugsággal, folttal, sötéttel, elintézetlen viszonyokkal, ügyekkel. Sose értek a végére. Akkor se, ha most

mindjárt elkezdték. Szeressétek önmagatokat! Úgy is magatokat szeretitek. Én is. Azért a csikorgás a csontban, a hempergés a pázsiton, a bubogás a téren, a sajtás a mellkasban. Nem fogok fejre állni, riszálni előttem. Üljetek le. Hallgassatok.

Érzeleg, érzelmeskedik, nyafog. Hogy elszúrták, hogy tönkretették, hogy oda lett. Hogy így kellett volna, úgy kellett volna, s hogy ő megkérdezte, megmondta. S hogy ez itt menthetetlen. Butaság, gyávaság, erőszak, sors. S mintha egy gombot nyomna meg, elsötétedik, remegni kezd az egész. Valami olyasmit tud, öntudatlanul, mint a szél, ami megrezgeti az ablakot, izzani serkenti a parazsat, de ha kinézünk, a saját arcunkat látjuk az üvegben, s ki se alszik, tovább se terjed, ami tűz. És sajtunk és rettegünk, amíg oda nem vágunk a saját képünkbe, amíg szét nem rúgjuk a parazsat, amíg hátat nem fordítunk. Van, aki sohase mondja ki. Fölhúzza a falat, betetőzi, begyűjt, leereszti a redőnyt, ül a kályha előtt, árad belőle. Mint a kiéhezett állat, mint a csillagos ég. Éppen beleillik a lyukba, azonos önmagával. Tölt egy pohár bort, beleszagol az illatába, megízleli, újra megízleli, csak aztán kortyol bele, lassan issza meg. Akkor érzi csak, amikor odanyomja a homlokához az üres poharat.

Térey János

A VISSZATÉRT FÖLD

1

Csonka deszkaszálon kuporogtam,
úgy eveztem – mennydörgött, s jégdarabkák
doboltak tar koponyámon, föl se vettem,
elém egy rév se szórta fényeit –,
s partra buktam végül Debrecenben.
A partmenti pagony ösvényein
lopóztam aztán egyre beljebb
– nagy volt az éj, Uram,
nagy volt az éj fiadnak,
de elkerülte a tórt és a vermet –;
jó embereimet egy nedves tisztáson találtam,
egünkön karéjt vont lusta felleg,
kúsztunk együtt a Belváros felé
nesztelenül cikázva, jó Uram.

Missziónk a konok alföldi homályba
a mécszet és a világító ígét hozta el.
Mi voltunk a fölket szabadítók;
hajnalra bekerítettük a várost,

elállva minden nyiladékot, szűk egerutat.
 Pezsgő fröccsent szét, poharunk emeltük
 a győzelemre, és ittunk a medve
 bőrére előre, fickósan ünnepeltünk –
 mi, hajdani debreceni emberek, toroztunk
 a hortyogó, bűnös város alatt.

Virradatig vártunk, s nem tovább. –
 Délre gigászi küzdelemben
 szétziláltuk a vastagnyakuak
 kereplős, kapás-kaszás táborát,
 a zsíros civist, a pökhendi hajdút
 kacagva vágtuk állon,
 átkeltünk a tuskés, tövises Városárkon.

2

Itt tollászkodtunk – tegnap, tegnapelőtt –, vézna lurkók,
 kullogtunk Debrecen bádoggégerei alatt.
 Négy-öt magyar összehajolt, obskúrus csapat,
 csatáztunk, program nélkül, képzetlen fajankók,
 s ért minket itten annyi ferde szó
 – „mihaszna népség”, „korcs növendékek”, „reakció” –,
 és a többi bájtalan bók.
 Gondoskodott arról a magisztrátus („istenuccse!”):
 ne tölthessünk itt egyetlen dús esztendőt se.

...Emlékszem, a Szent Anna utcán
 fapados villamosok zörögtek velünk
 (a sínpárokra is keresztet rajzoltak azóta, úgy ám).

Nem válhatott vérré bennünk a homoki vinkó,
 nem ölelhattünk asszonyt Debrecenben. –
 Legációba mentünk, véghezvinni dolgainkat,
 s külhonban is, a Péterfiától ötszáz mérföldre is
 a csárdás üteme remegtette meg izmos tagjainkat. –
 Nem kívánczozott vissza ide se testem, se lelkem.

3

Visszatértünk, hogy képviseljünk, jó Uram.
 Méltók voltunk medvére menni, cimered emelni.
 Tolmácsoljuk hát üzeneted boldogan,
 akkor is, hogyha civisnők és civisek
 körében nem lesz fogantja semmi:

4

„Mától másképp lesz, emberek.
Ismét egész a Csonkatemplom,
fogadja fázó lelketek.
Majális lesz a Tóció-parton:
sörözve örvendeztetek.
Korzó a büszke Piac utca,
és a sintelen tereket
hat villamos újból befutja,
szélesre tárja kapuit
a nagyerdei lacikonyha.

A Délibáb megérkezik
indóházi csarnokotokba,
ott várja követségeket.
Másképp lesz mától, emberek.”

Nemes Nagy Ágnes–Lengyel Balázs

ERDÉLYI ÚT (II)

1956. augusztus–szeptember

Kolozsvár. Találkozás Kelemen Lajossal. Augusztus 28., kedd

Azt mondták, nyolcvanéves, és rengeteg történetet tud, pletykát, adomát a múltból. Pocakos, joviális öregurat vártam, egy megelevenedett Mikszáth-képet, a jubileum korából, s jött helyette egy szikár, inas, Áprily-féle tanáralak, olyan kemény, hogy még a nyolc évtized se kezdte ki. Csak ahogy beszél, ahogy mindenről minden eszébe jut, látni, hogy mégis kikezdte már az öregség. Szidja a székelyeket, hogy nyakasok, egykettő megharaguszna egymásra, s aztán elmesél magáról egy-két történetet (a vissza nem adott Puskin-kötetről szólót például), s kitűnik, őt is hasonló fából faragták. Ágnes meg is jegyzi: a visszahúzódásaiban, a görccseiben rokon Áprilyval. Konzervatív ember, annak mondja magát, s a román augusztus 23-t, a kiugrás napját, az áruulás napjának nevezi. Lásd: Áprily: – Én már ’45 után tudtam, hogy vége, nem írok többet.

Előtte az íróasztalon az 1600-as évekből való vármegyei jegyzőkönyvek, naphosszat olvassa a nehezen betűzhető latin kézírást, hogy egy tisztí névtár majd megszülethessen belőle. Ó, kutatói alázat! – Én persze már azt nem érem meg – mondja. Bethlen Miklósról sok mindent tud, amit én is tudok, még másnap is megfog, hogy egy levelére figyelmeztessen, amit idén adtak ki először. Ő huszonöt éve olvasta. Sajnos a huszti szerelemről nem maradt fenn anekdota. XIV. Lajos levele sincs meg. Elmondja: Beth-

len Miklós levéltára még a múlt század második felében megvolt. Egy szénapadláson rágták az egerek a nemtörődöm utódok jóvoltából. Ez-az még napvilágra is került belőle, de a régi történészek csak okiratokat gyűjtöttek, s hagyták a magánleveleket pusztulni. Az öregúr persze folyton kalandozik, ez-az eszébe jut, kicsit összefüggéstelenül. Elmondja, hogy Rhédey Ferenc unitárius lengyeleket telepített le Huszt alá, ott fagyoskodtak egy telet pajtában, míg le nem jutottak Kolozsvárra. Ott aztán nyáron lekaszáta őket a pestis. Rákóczi György is, amikor két hordó arannyal elindult a lengyel koronáért, az unitáriusokban bízott, tán a kiküldött kortesei is unitáriusok voltak, de hát ilyen a magyar szerencse: a lengyelek épp akkor üldözték ki őket. Még egy jó történet az utolsó iktári Bethlenről. Homoszexuális volt a törvényes apja, s ezért orvosságul hozzáadták Erdély legszebb leányát. De hát a gyerek mégiscsak a háziiorvostól való. Gögös nagyúr, aki birtokadományokat adott ilyenképpen: Mi iktári Bethlen (talán Domokos), a fejedelmi ház utolsó törvényes leszármazottja... – Kelemen Lajos beszél, beszél, elmondja, hogy 240 lej nyugdíja van, pedig mi mindent csinált, ingyen, szenvedélyből. Közben mentegetőzik: keveset írt életében. Bizony nagyon keveset. Valami félig befejezett és ma már kiadhatatlan Kolozsvár-történet, s még egy monográfia, de az is így-úgy. S most már nem is fog többet írni, nincs kedve, ereje. Pedig olyan dolgokat tud, amelyeket senki kívülről, okiratokról, levelekről beszél, amelyek '45-ben megsemmisültek. Tragikus történész, aki maga nem akar történelemmé lenni, vagy legalábbis humuszává a történetírás történetének.

Egy kislány üvegekben, papírokban közben macskaeleséget hoz neki; leteszi a régi jegyzőkönyvek mellé. Hét macskája van (Kálnoky Lacika!)*, magában él velük. Húst ő nem eszik, csak a macskák. Hívjuk vacsorázni, olyan kvázi rekompenzálásként, de kitér. Nem is erőltetem, büszke, hajthatatlan. Most már úgyis felkel a napja: ezer lej nyugdíjat szavazott meg neki a román minisztertanács. „Tán még meg is érem, hogy folyósítják!” Kikísér a folyosóra, s vele jön egy történészársa, Sebestyén, Nagy Miklós szerint a legjobb heraldikus Erdélyben. Vékony, nyakigláb öregember, kisfiús, zavart, igyekvő modorral. Suttogva kérdezi a Petőfi-köri eseményeket. El kell mondanom, részletesen. A két szegény, kopott öreg felragyog. – „Talán ott már hajnalodik.” Nekik is, nekünk is gyenge kis hajnalodás.

Aztán búcsúzás, megható, hogy a reménységet látják bennünk, s úgy szorongatják a kezünket – s megyünk vacsorázni, pakolni. Szerda már a tordai úté. De előbb, fél tizenkettőkor indul az autóbusz, még meghallgatjuk Kelemen Lajos Kolozsvár-vezetését: a templomon kezdi. Odaáll botjával s nyolcvan évével a gót bejárat szűkülő ívei alá, s magyaráz. Ez a lételeme. Miért nem tudott legalább egy guide-et írni belőle? Kolozsvár latin alapítású – tudjuk. Aztán Szent István alatt volt egy ispán, úgy hívták, Miklas, úgy becézték, emlegették, Klazs – ebből lett Kolozs – a nyelvészek lelke rajta. Aztán az Anjou-korban a város vásárjogot kapott. Viszonzásul, hálából a királyi kegyre kezdik a polgárok építeni a templomot. Jó nagyra méretezik, magasan fönn a falakon látszik, melyik az Anjou-rész. Aztán azóta is, ahogy lenni szokás, egyre építik. A bejáratnál, fönn, Zsigmond címere, a német-római császárság kétfejű sasának csak a lábai, a törzset, fejet meg a boltozat egy kövét (aszimmetrikus a kapubolt) kifelejtette a mester. Vagy helyesebben kihagyta, mert utolsó percben még eszébe jutott, hogy a templomvédőszent Szent Mihály, másutt kell még oda beszorítania. Tán elég a magyaroknak a császári karmok. S abból csakugyan kijutott. A három ivre tervezett kapu kétives,

* Az ötvenes években körünkben híresek voltak Kálnoky László macskái.

el kellett hagyni a harmadikat, másként nem lett volna hely a kórushoz vezető lépcsőre. Így improvizáltak az építők. A templom mégis nagyszerű, óriási, csak a minuciózus és pazar barokk berendezés nyomasztó. De tán jobb lenne valami gót utánzat? Vagy szokványos modern szemét? A templom körül csupa XV. századi ház. Csak a boltívek támpilléreit faragták le a modern irodák, üzletek. A plébániaépület üzlethelyiségéről csak a minap faragták le a torony-oldalkápolnát építő Mátyás kori plébános címerét és monogramját. Rá, a plébánosra különben haragudott Mátyás (s hogy a plébános a várossal összerúgta a patkót, el is mozdította), mert gyanakodott, hogy a plébános V. László tanácsosai közt részes Hunyadi László halálában. – Ilyen történetekkel van tele az öregúr. Élvezet hallgatni, de felét se lehet megjegyezni. Borzasztó jó hallgatni, kultúrhistoria és politika nagyszerű keveredése. Ha öregem és más fajtában, egy történész Szent Antal. Végigvezet még sebtében a Bocskai szülőházán, ebben állt Heltai Gáspár nyomdája, s aztán be Mátyás szülőházába. De előbb a Bocskai-házban ott a Bocskai-cimerben jobb felől a magyar címer, s bal felén a székelyek címere: Nap és Hold, a magyaroké: gerendáról fölröppenő sasmadár, és a szászoké: a hét város. Szóval a Mátyás-szülőház háromrészes, egy régebbi középkori ablakkerettel, s kétfelől két reneszánsz. Valami szász polgáré lehetett, szemközt a városkapuval (az utcaszűkület ma is kiadja a kapu helyét), kihez a Szilágyságból utazva (a török elől mehetett Szilágyi Erzsébet oda) útban megszállt a gyereket váró asszony. Mátyás csak uralkodása vége felé gondolt a hely megörökítésére. – De hiába magyarázza Kelemen Lajos, hogy a lépcsőház kiskapujában évszám is volt: 1477 ilyenképpen (ha össze nem zavarom) 1411, s hogy Kós Károly restaurálása idején tűnt el az évszám kapustul – szaladnunk kell a tordai autóbuszhoz. S már jó iramban át is vágunk a téren a 2-es buszig, ami persze nem jön. Nem jön. Az óramutató meg közelít a félhez, úgyhogy én a csomaggal előreszaladok, hátha még a buszt (a tordait) meg tudom kapni. Futás a Ratáig a rekkenő melegben, majd kiszakad a tüdőm, lábam se bírja, mire elérem. Éppen beszállás van. Csak lerogyok az útszéli kőre, és lesem Ágnest, aki maga is kifulladásra jön percek múlva. Beszállunk, odabent – minden ablak zárva – tarthatatlan a meleg, dől rólunk az izzadság. Egy kis szurtos öregasszony mellett szorongok, ő még az unokáját is az ölében tartja, s beszél, beszél előre, egy falubelivel. Annak vagy három hete ütötték agyon a fiát, baltával, mert összetévesztették. „Még be se dobták szegényt az Aranyosba – mondja az anya. – Otthagyták. Mert a pénzzel várták Stefán bácsit. De az csak másnap jött. A fiam meg este elindult, hogy átnéz a lányhoz, azt el is akarta venni szegény, s hozzá is adták volna – s közben bekukkantott a mérleghez, hogy van-e pénz.” Az autóbusz hörög, kapaszkodik fel a Feleki tetőre. Micsoda nagy város Kolozsvár! Sárgán dereng közepén a templom. „Aztán kettőt elfogtak közülük, de a harmadik csak bujkált. Meg is mondták a milicisták a feleségének: megszenvedtetik vele, de még a menyecskével is azt, amit miatta szenvednek. Ez volt szombaton. Éjszaka ki is ment valaki a faluból az erdőbe. Azt vasárnap délre már jelentkezett is az ember. – Mi lesz vele? Felkötik? – Bár kötnék fel! Nem lenne itt annyi gazember. De csak huszonöt évet kap. És tudja: nem tudok sírni. Nem tudok. Csak megmeredtem, amikor hallottam, az újjam mind megmeredt. De könny semmi. Pedig az jobb lenne...”

„Megölik itt egymást az emberek tíz lejért” – így a másik asszony. Nem is mondtam el a történetet Ágnesnek, ne izgassa, milyen itt a közbiztonság.

Közben mégiscsak befutunk Tordára. Rekkenő a hőség, s már múltóban az ebédidő, sietni kell a megadott címekre, hátha lepihennek. Benyitunk Balogh Elekékhez, a hetvenes éveit taposó férfi éppen mosogat, a felesége ülve törülget, fel se áll az üdvözlé-

sünkre. Nyilván elnehezedett már. Mindez egy üvegverandán (milyen csendes, nyugodt zuga lehetett ez a háznak, az ebéd utáni pihenésnek vagy a délutáni kártyapartik idején), hol még két család főz kívülük, s ki-be járnak az idegenek. Sietve megyünk tovább a Budapestről avizált Annus nénihez. Zsúfolt konyhán át surranunk be, itt is hárman főznek, s még sose veszekedtek évek hosszú sora alatt. Annus néni furcsa, nagy orrú öregasszony, kopasztott csirkefej – túljár ő is a hetvenen. A kis szobában gyenge izlésű vidéki úri osztály silány eleganciájának keserves romjai. Két csináltatott faágy, de már nem stílus, kopott plüsstertővel, a nagy, tán önémet utánzatú kredenc elfoglalja a fél szobát, középpüth ebédlőasztal rozszant székekkel. Éppen ebédelnek. Annus néni eltűnik, s pár perc múlva hozza a vacsoráját, csirkehúst tökfőzeléssel. Sírnivaló elfogadni, de nem lehet visszautasítani. Eszünk a tökből, egy falatkát a csirkéből, bár elszorul a torkunk. Közben a néni mesél, őszre tán Budapesten lesz, háromszor is beadta a kérvényt a kiköltözésre. Kis szőlőjét eladta, úgylis ellopta a borát az udvarban lakó milicista vagy tán tanácsdolgozó. S ezellen nem tehet semmit. Hajdan övé volt a ház, ma nyolc család lakja, s megférnek, még dicséri is a lakókat. Megrendítő, mekkora türelem és megbocsátás lehet benne. S mit élhetett át, míg éveket élt ebben az ideiglenes nyomorbárka-szobában. A múltból csak a vendégszeretete maradt meg, a természetes meleg mosoly, amivel kínál, ami mögött érezni az igazi melegséget. Maga mosogat persze, majd ránk is, pedig nincs annyi ereje, hogy félkopasz fején a haját megmossa.

Szomorúságunkat egy tükrös, elegáns cukrászdában (csoda, hogy Tordán ilyen találni) kakaóval, kávéval csillapítjuk. Hányszor adta már vissza lelki egyensúlyunk egy jó csésze fekete! Üldögélünk, lapokat irunk, várjuk, hogy csillapodjon a hőség. Négy óra után felkerekedünk, megnézzük a XIV–XV. századi gót templomot (tán benne tartották a tordai országgyűléseket), egy kisfiú vezet, nem tud semmit se mondani, a toronyba nem lehet felmenni, a papné kamrája van alul, számba vesszük a lekvárral, uborkával teli piros-zöldes üvegeket. Szép faragott kövek, boltívek mindenütt, de romló, omló állapotban, két szép gót ajtó befalazva. A templomból átmegyünk a fejedelmi házba – régen itt zárt folyosó vezetett –, ez most múzeum. Szép középkori ház reneszánsz ablakkeretekkel, erkéllyel. Belül őskori, római, avar kori leletek, pár emlék a „vajdák” korából, torockói szoba, szép régi empire bútorok – s aztán a Román Népköztársaság öt éves terve. Kimegyünk az erkélyre, innen nézhetett le Bethlen Gábor. Kihúzom a kulcsot az erkélyajtó zárából – még régi kulcs.

Délután öt óra van, most már csakugyan nekivágunk a hasadékhöz vezető útnak. Nagy porfelhő alatt kanyarog ki Tordából. Mert hát gyárváros lett ez is. Por, bűz, piszok. Nincs rondább, természet-, szépségellenesebb, mint egy gyárvidék. Szegény József Attila, hogy ezt szeretnie kellett. Kierünk a mezőre, roppant, végeláthatatlan aszott legelő. Schol egy fa, csak megyünk, megyünk mindig szembe a nappal, s a mező egyre emelkedik. Messze a láthatár szélén kékes árnyékú hegyek, s vonulatukban tényleg egy hasadék, mintha ott kiharapták volna a hegy húsát, éppen fölötte áll a nap, s mintha csak neki készült volna: benne akar lenyugodni. Jó kétórai kemény gyakorlás után lábunk előtt váratlanul leszakad a part, üde zöld völgy nyílik, sziklák, fenyők, alpesi tájban alpesi menedékház a szakadék kapujában. Holtfáradtan s enyhén reszkető izmokkal még a déli futástól, megérkeztünk.

A kabanás vagy másképpen gondnok fogad, s be is ül hozzánk a szobába beszélgetni. Csak egy férfi lesz még kívülünk magában, mert nincs megesküdve a nővel – mondja –, akivel jött. A férfi később be is nyit, mikor már lámpát oltottunk a szobában, persze

a nővel együtt, köszönésünkre, kecmergésünkre riadtan kihátrálnak. Majd beszélnek akkor a gondnokkal. Nem, nem maradnak itt. Úgy látszik, tényleg nincsenek megesküdvé. – Szóval betelepedik hozzánk a gondnok, fecseg mindenről, árakat kérdez, ránk tukmál valami bort, mert teljesíteni kell a tervet. Furcsán beszél magyarul, rosszul érteni, de a családjával is magyarul beszél. Nagy síelő, sziklamászó – úgy látszik, zsidó sportember. Ritka fajta. Másnapra kialusszuk a fáradtságot – csak így-úgy, mert hajnalban egy százlábú (mindegyik lábán patkó volt) indult útnak a cementpadlójú kabanából – s indulunk mi is a szakadékba. A lábam, az alsó lábszáram izmai ugyan remegnek még, de Ágnes meglepően friss. Azt remélem, kis séta lesz csak, de megyünk, egyre megyünk a kis ösvényen a meredek sziklafalak közt. Lent a Hesnát patak susztorog. A szakadék hűvös, vékony füst a levegőben a pára. Az út függő drótkötél hidakon kel át egyik partról a másikra, a hid leng a lépések alatt, a korhadt deszkák itt-ott hiányzanak, kínos az átkelés. Mondják, a környékbeli nép csapatostul megy rá a hidakra, s ringatózik. Ezt még az acélsodrony se bírja, se a vasbeton. De ő az isteni nép. Kell neki kultúr! – Hó-rukk, lengetik a hidat, hó-rukk, hogy szakad a deszka, s egyszer úgy leesnek tíz méter magasból, le a sziklára, a patakba, mit se számít. Rossz volt a mérnök, mondják majd. – A sziklafal tetején egyszerre madarak rebbennek fel, s eveznek vadmadár módra a levegőben. Sólymok – mondjuk Mészöly Miklóstra gondolva, de miért vannak csapatosan? S miért keringnek, mint a varjak, csak kissé magasabban? Végül is, azt hiszem, csókák. Kérdeztük, mi lehet, azt mondja valaki: ritka fajta golyák, mert az is lakja a szakadék környékét. Hát így kérdezzessen az ember, egyébként lehet, hogy tényleg van itt fekete golya is. Mi nem láttuk.

Különben minden van itt, ősember baltája, népvándorlás kori lelet, lelőtt német repülőgép, s igen, itt van, itt áll még a két malom, amit Jókai leír, Ágnes hosszan meséli a történetet, hogy menti át Áron bá Manassé menyasszonyát a két molnár segítségével a magyarirtó románok közt, s hogy szórakoztatja a mit sem sejtő lányt Áron bá a barlangban a különböző hangot adó cseppkövek megkondításával. S aztán egyszerre el-sírja magát, s a barlang szájában ott áll diadalmasan, halálból menekülten Manassé. Furcsa érzés, mintha ugyanabban a barlangban mászkáltunk volna mi is (más nem lehetett, ha volt, legföljebb a szemben lévő).

Aztán kiültünk, s napoztunk valami kis sziklateraszon, félmeztelenül. Mert az ilyen gondtalan elnyújtózás a napon mégiscsak a legnagyobb az egészben.

Az ebédet a kabanás tizenegy éves kislánya szolgálja föl, korárett gyerek, csak a nagyujját áztatja bele a levesbe, s jogos bizalmatlansággal behajtja minden étel árát. Szeretném látni, hogy Dezsőke* így dolgozzék a tizenegy évével! Úgy három óra felé megjön a kabanás (közben megjárta Tordát), rekkenő a meleg, nem lehet visszaindulnunk. Pedig ha az autóbust el akarjuk érni, kellene. Kimegyek a menedékház elé, sétálok a napon, még itt is, a hűvös mélységben is kábító, fullasztó a forróság. A kabanás beül hát hozzánk, sörrrel kínál, pletykálni akar. Mi hogy van nálunk, elmesélteti a Petőfi-kör dolgát, Rákosi bukását, láthatóan felvidul. Mesél ő is, mi történt vele nemrég. Jöttek egy autóval milicisták, leitták magukat, lármáztak. Aztán mennek el. Megnézi a szobájuk, hát hiányzik két pokróc. Szalad hamar az autohoz, még éppen elkapja őket, s nagy szerényen megszólal, hogy tévedésből nem pakolták-e el? Erre szóváltás, fenyegetőzés, az egyik elkapja az ingét a nyaka alatt: – Majd én elintézem magát! A kabanást elönti a vér, megcsavarja a milicista kezét, hogy megroppan. – Nem hagyom

* Unokaöcsém.

a pokrócot, gondoltam – mondja –, az istennek se hagyom! Közben már a turisták mind összeszaladtak a kiáltozásra s a dulakodás láttán, kezdték magukat kövekkel felfegyverezni. – Csak azért sem hagyom, így a kabanás, ha addig élek is. S közben az dobolt a dobhártyámon: – Nem, van egy lányom, még azt fel kell neveljem! – A pokróc az államé! kiáltja, azért én felelek! Mire a milicisták: mi meg itt mindenért felelünk.

Vége a milicisták vezetője megembereli magát, vigyázt vezényel, kipakoltatja a hátizsákokat, persze hogy ott virít a két okkersárga pokróc. Visszahajítják, s elrobognak. – S most már csak a kissé hihetetlen befejezés jön: az egyik turista rábeszélésére jegyzőkönyvet vesz föl az esetről, s két-három hét múlva azzal jön ki hozzá autón egy főmilicista: Legyen nyugodt, egy hét múlva már egy se lesz a múltkoriak közül a milícia tagja. – A másik történet, amit elmond, valahol a Déli-Kárpátok havasai közt játszódik. Elhagyott, félreeső menedékházban. Egy nap beállít négy kitűnően felszerelt turista. Félreeső szobát kérnek, négyen együtt. Kéri a bulletinokat, rendben van minden, még szakszervezeti igazolványuk is van. Az egyik valamelyik fizetéskor leejti a pénztárcáját, kis pisztoly van benne. Furcsa. Megy a szobájuk felé, különös, folyamatos kattogás, mintha morzézna. Jön a milícia: – A környéken ejtőernyőket találtak, van-e valaki gyanús? – Minden rendben, nincsen. Aztán egy nap megáll a szobájuk előtt, kétségtelen, hogy morzézna. Megreccsen a padló, elszalad, de utánalőnek. Rázárja a családjára az ajtót, kiugrik az ablakon, fut vagy tizenöt kilométert a milíciához. Azok három autóval jönnek ki. Tűzharc, három milicista elesik, két ejtőernyőst elfognak, kettő elmenekül. Így a történet. Érdekes, ahogy meséli, szegényli, hogy feladta őket, s mentetözik előttünk, nem tehetett mást. Valószínűleg valamikor lelkes híve lehetett a román népi államnak, de ma már magában mást gondol. Még a mese közben is forgatja a köpönyegét, hol ide áll, hol oda. Azt hiszem, lényegében csak az üzlet érdekli. Búcsúzásul még lefényképez, szabadkozunk, nem tudjuk viszonzni. Mindjárt üzletet ajánl, kicsit borsos ajánlat ugyan, küldjünk neki a fényképek fejében fényképpapírt huszonnyolc forintért. Belemegyünk, akkor előáll a masínával. A másik kabanás, a gyilkos-tói szintén levett bennünket. Ajánlgattam a papírt viszonzásul, de elutasította. Azért se fogadott el pénzt, hogy bevitt saját motorbiciklijén az autóbuszig. A brassói lakását ajánlgatta, hogy szálljunk ott. S most egy furcsa megjegyzés kívánkozik ide: az magyar volt.

Persze ez így könnyelműség. De már Ágnes is pedzte a témát: itt a zsidóság olyan külön nemzetiségféle. (Hogy ebben mi is hibásak vagyunk, az valószínű.) Sajnálom, hogy H. Vera betegsége miatt nem lehattunk együtt velük, a gyerekkori barátság (mit barátság, évekig tartó gyerekszerelem) talán elmondatta volna velük az ő őszinte véleményüket. Hiszen Verát a magyarok rúgták ki az egyetemről, apját lelőtték Marosvásárhelyt vagonirozás közben, anyját elgázosították, maga is megjárta Mauthausent. Amikor bajban volt, nem segítettem rajta. Rossz lelkiismerettel nem segíthetem: ő Marosvásárhelyt volt, én a Drávánál katonaként. Tavasszal, már 1945 nyarán, mikor fenn volt Budapesten, valami ilyet pötytyentett el: – Tudod, az is baj volt, hogy te magyar vagy. – Nyugodtan írhatok erről, hiszen családomon keresztül ismerem mind a magyar középosztály, mind a zsidó értelmiség életét. Mauthausen réme mindenképpen megbillenti a józan mérlegelést. Így jöhet létre egy olyan fajra nem tekintő betyárpaktum, melyben mindenki részt vehet, akinek van oka félni valamiféle másfajta rendezéstől, s akinek gyomra éppen ezért mindent megemész, amit csak beletömnék.

Államunk vezetői cserbenhagyták az egész erdélyi magyarságot, mondhatjuk az összes határokon kívüli magyarságot – s ezt elsősorban az entellektüel vezetőknek kell

felronni, Rákositól, Révaitól a káderekig, mert a munkások és parasztok a maguk szűk körén csakugyan nem látnak túl, nem tudják, mi az, Kolozsvár, Nagyenyed, nem is tudják tán, mi az a magyar állameszme – míg ők kultúrájuknál fogva tudták, s mégis eladták, ledöfték. Az ő parancsukra nem beszélünk tíz év óta Erdélyről – iszonyatos. Szekfű azt mondja: Moháctól és a török megszállásból származik a legtöbb mai bajunk. De Trianon egy új Moháccsal felér, önkéntes elfogadása mit hozhat még a magyarságra? „A Román Népköztársaságban minden dolgozó egyenlő” – a szintiszta magyar község előtt románul hirdeti a tábla. Hazulról tudjuk, hogy az ilyesmi mit jelent, ha magyarul szól, s itt pedig mi más, mint a nemzetiségi elnyomás szemérmetlen takarója?

De vissza, vissza Tordára. A beszélgetésben jócskán eltelt az idő, öt óra után indulunk vissza. A nap ereje is gyöngült közben, a lábam is jobb már. Persze azért jó kis út ez még így is. A nap hál' isten hátulról süt, nem mindig szembe, mint jövet, s mi pedig egyre ereszkedünk. Megy is jól a dolog, csak nehéz a kézi csomag, húzza a karomat. No de ki kell bírni, nincs másként. Hét után érkezünk be Tordára, le az autóbushoz, végig a rettenetes poros községen. Autóbusz persze nincs már. Megpróbálunk teherautót fogni a benzinkútnál. Végre egy alkalmasnak látszik, s integet, hogy menjünk előre. S csakugyan ott áll a milícia pár lépésre az orrunk előtt, s igazoltatja a kocsikat. Megyünk, megyünk előre (persze az ember ilyenkor honnan tudja, hogy melyik utat válassza egy útelágazásnál?), de végül csak utolér a kocsit, felvesznek. Olajos gerendán üldögélünk hát, magunk alá gyűrve a kocsit belső gumijait. Az autó minduntalan megáll, már hatan-heten vagyunk rajta, végül egy biciklis is felkérérdzik, leszálláskor az egyik buzgó paraszt bele is lép a bicikliküllőkbe. Rá se ránt, hogy kárt tesz benne. Ilyen ez az „újfajta raj”. Kopár, enyhén dombos tájon futunk végig, az országút kifogástalan, még mi építettük. Lassan ránk esteledik. Aztán egyszerre megállunk, kiszáll a sofőr, torokhangon kiabálnak. Végül mindenki kiszáll, csak Ágnes marad a vezetőfülkében, ellenőrzés előtt állunk, s nekünk gyalog kell átmenni rajta, nehogy a sofőrt megbüntessék. Egy kanyar után aztán megvár szépen. Este fél tízre érünk Kolozsvárra. Gyönyörű, ahogy a Feleki tetővel kiragyog lámpák ezreivel a város. A meleg estében hunyorog a fény, mint a nyári csillagok. Az autó a főtérig hoz be, holtfáradtak vagyunk, beesünk a szállóba, van szobánk (most az is fenyegetett, hogy esetleg nincsen), a port, piszkot, izzadságot boldogan zuhanyozzuk le. Nagyszerű ez a civilizáció és a civilizálatlanság váltakozása. Luxusba (szerény higiénébe, mondjuk inkább) érkezni, a természetből, a balkáni körülményekkel vívott harcból. A szegény ember azért is szerencsétlen, mert nem ismeri az életformaváltást. Rajta marad az izzadság, a piszok, s ugyanolyan várja másnap. Még enni sincs erőnk, zuhany után, vacsora nélkül nyúlunk el a ruganyos ágyban. A többit Ágnes írja. S most látom, ő is a zuhannal kezdte. Lám, milyen fontos.

Augusztus 30., csütörtök

Folytatom a Torda után történeteket. A teherautós kalandozás után nagyon jólesett a meleg zuhany. „Jólesett” – ez kevés. Megújulás, reneszánsz. Ódát a meleg zuhanyhoz! A szobánk most második emeleti, kétágyas. Milyen puha tud lenni az ágy! Hogy szeretek aludni! S mindig, nem csak most. A halálban is vigasztaló számomra, hogy ott is valamiféle elnyújtózásról van szó, az is csak ágy. Somnis, soror mortis.* No erről

* Az álom a halál nővére.

ennyit. Reggel persze megint átcsomagolok, kb. hatodszor, de nem utoljára. Megyünk Nagy Miklósekhoz búcsúzni. Csak Lili van otthon, meg a gyerekek. Paradicsombefőzés. Akadályozzuk egy félórát – aztán haza. Az esőkabátügyet elintéztük. Végbúcsú a Siestától, a zuhanytól. Taxival a repülőirodához. A repülőtéren mindent maga cipel, mér az ember, az autóbuszba maga rakja be a csomagjait. S így végig. A busz ócska tragacs, reszketünk, hogy a rongyos párnázata poloskás. A repülőtéren. Kis faház előtt szép nagy, ezüst gép. Izgulok, először repülök. Amikor beszállunk, furcsa nekem, hogy a gép orra annyira égnek áll. Mint egy ivó tyúk csőre. Indulás. Némi igen kényelmetlen imbolygás, puha szökdelés, s emelkedünk. Fent a levegő vasszilárd. Igaza van Balásznak: jobb, mint egy lejtőn futó teherautó. Az tud félelmes lenni, ez olyan valószínűtlen, hogy teljesen biztonságos. Lent a táj: kopár dombok. A Mezőség. Különbösen is csupa forró pára, alig látni az augusztusi vad napfény ködétől. Egy folyó tükröz a szemünkbe, mint óra alatt a rossz diák. Zegzugos, mint egy földre szegezett villám. A Maros. Húsz perc alatt érünk Marosvásárhelyre. Nem is hiszem.

A kolozsvári busz ehhez képest Rolls-Royce. Olyan, mint egy levitézlett, tenyérnyi cirkuszkocsi. Egymás fején ülünk. Az utak? No erről még szó lesz. Minden utat mi építettünk – Balázs szerint még Árpád apánk –, s mi is javítottuk '42-ben. Azóta úgy van. (Ezt különben románok is állandóan beszélnek.)

Vásárhely. Szép, tiszta – viszonylag. (Kolozsvárnál tisztább benyomást tesz.) Finom kis paloták a tágas, hosszú főtéren, virág, park. Szállodakeresés. Baksissal sincs szoba. Jöjjünk vissza három után. Ebéd. Szomorú, nagy kocsmá. Indulás a rokonokhoz.

Itt sajnos megakad a ceruzám. Mert egyetlen dolog az embernek a rokonairól írni – s annyi rosszat kellene írnom. Nem bocsátották meg sem Kaffkának, sem Németh Lászlónak, talán még Thomas Mann-nak sem ezt a szükségszerű indiszkréciót – hogy elég jó példákat hozzak.

„Am aki írni akar, szükség, hogy nagyra kacsintson.” (Ez nem Ovidius, hanem most születtem kínomban. Hexameteres közmondás – majd elcsütöm mint latin klasszikust.)

Persze csak a család nem bocsátotta meg. De épp elég az. Én már annyit veszekedtem a családommal. S különben is lelki válságban vagyok. Kezdem megérteni az általam eddig „jobbaldali”-nak nevezett Magyarországot. Vagy legalábbis többet értek belőle, mint eddig. Erre Erdély igen alkalmas, mások a színárnyalatok, a minőségek. Kezdek abban is bizonyos értékmegőrzést látni stb. Bonyolult. Öregszem.

S ma oly félelmes kompromittálódása annak, amit valaha „baloldal”-nak hittem!

De a család – az más. Nagynéném férje, T. S. – no, ide sosem akarok visszajutni. Pedig szerencsétlenek nagyon. Kitelepítettek, kulákok. A hátsó udvar egy szem szobája előtt Káci* áll sok-sok virág közt (ezt ők ültetik, hogy elfedjék a sivárságot). (...) Őszintén, gyerekesen kedves velünk. Följajánlja, hogy szobát szerez – de a szállót sikerül elintézni, csak vacsorára jövünk vissza.

T. S. magas, erős, mahagóniból faragták, elég durva kézzel. Túlságosan is szívélyes, feszélyező a szívessége. Állandóan beszél, elmondja az életét, s minden résztörténetből az derül ki, hogy ő lángész. Életemben nem hallottam ennyi hengegést egyvégtében. Őt baltával sem lehet agyonütni. Ő kifog a román komcsin, a zsidón (folyton zsidózik), tőle tanul fél Románia, bucaresti egyetemi tanárt oktat arra, hogy hogyan kell a fát száritani. De könyvelni is tud, ért a kantinevezetéshez, és mintakertészetet rendez be. Még disznót nevelni is jobban tud mindenkinél. De a kultúra is szívügye, oktat minket,

* N. N. Á. unokahúga.

hogy jól figyeljük meg „az erdélyi lelkiséget, mert az fontos”, s amikor nem ismerem meg a dohányvirágot (már vagy hat növényt felismertem a kis kertjében), jóságosan mondja: Hát ne légy olyan kis számár, lányom. Az igazi magyar írók: Nyirő és – jellemzően – Wass „József”. Mondjuk, hogy ő „Albert”-re gondol. Ja persze, Wass Albert, az a kedvencem. Nem firtatjuk, hogy mit olvasott tőle. (Tamási-ügy, „mi magyarok”)* Persze ezeknek is vélt nyílassága a rokonszenves.

Mit lehet tenni vele? A negyvenes évek elején napi ezer pengőt keresett. Elhiszem, hogy a jég hátán is megél, elhiszem, hogy sziklából is pénzt facsar. Vallásos. Az egész család. És verszomjas. Biblia és zsidóirtás. Ő az „igazi magyar”, a mélymagyar vagy amit akartok.

Hát ezért kell remeteségbe vonulni. Inkább felkötöm magam, mint hogy ilyen „jó magyar ember” legyek. De a másik oldal – arra kár is szót vesztegetni. Hiába mondaná Cipi,** hogy ezek álproblémák, hát persze hogy nem lehet sehova „csatlakozni”. Könnyű neki, az ő arisztokrata búbjával. De nagyon nehéz ilyen magányosan élni. Az az öt vagy tíz barát, és semmi kibontakozás, még remény se. Ennek a „polgári koncepció”-nak (milyen nevetséges név, címke) aztán nincs egy félholdnyi talaja sem nálunk. No, elég, elég. Nagyon sokat elmélkedem. Ez naplójegyzet. S beszélek szomorú számárságokat.

Cica nem volt otthon – furcsa. Csak sejtjük az okát. – A másik család. Nem olyan riasztó a képlet, szelidebbek, civilizáltabbak. Kellemes, zavartalan délutánt töltöttünk velük. Különös húsz év után viszontlátni embereket. Egy pincében laknak (szintén kulákok), anya, házaspár, két felnőtt lánygyerek. Talán abban a két kislányban van valami. Ildi volt csak otthon (barna macskaképű, hozzám hasonló pofacsontok), rajzolni akar, Balázs magyarázott neki egy sort, Gauguin-t, Cézanne-t, Picassót. Talán majd az ifjúság... – kész nevetség, hogy máris itt tartunk.

Feldúltak a rokonaim. Mennyi szerencsétlenség. S mennyi reménytelen értetlenség.

De Marosvásárhelyen van a Teleki-téka is.

Augusztus 31., péntek

Poloskairtó-szagú szobánkból kikeveregve szép kis cukrászdára lelünk. Kávé, kávé! S föl a dombra, a téka épületéhez. Beszereztünk egy példányt az *Utunkból*, ugyanaz a megvásárolt alja írás, mint nálunk, csak még rosszabb. Nyoma sincs benne semmi enyhülésnek. Leltünk azonban benne egy cikket, Farczady Jenő, a Bolyai-könyvtár igazgatója írta az általa fölfedezett nyelvemlékről. Érdekes. Őt keressük. (A Teleki- és Bolyai-könyvtár, illetve -múzeum egy épületben van, régi boltíves Teleki-palotában.) Meg is találjuk. Egyedül ül, nyitott ajtó mellett, vékony, ősz-kopasz, puha kis arcú ember, nagy, okos szürke szemmel. Mint egy görnyedt, tudós kisfiú. Bemutatkozunk. Baláznak van egyfajta modorárnyalata, idegenekkel olykor a félszegségig halk, udvari-as. Nyújtja a hosszú nyakát, mint egy kamasz, hosszú kezével zavartan fogja az asztal szélét. Itt éppen ennek a – teljesen szándéktalan – „fellépés”-nek azonnal sikere van. (Balázs olykor parasztsihederekkel és portásokkal is így beszél – ott kisebb eredménnyel.) A tudós a „nyelvemlék” szóra paripaként kapja fel a fejét, tartózkodásán átüt a ragyogás, nyitja a Wertheim-szekrényt, mutogat, magyaráz. Van benne ugyan-

* Lásd az utolsó mondatot.

** Ottlik Géza.

abból a suta eleganciából, ami Balázusra is olyan jellemző. (Őzek, bivalyborjak eleganciája.) Egészen átmelegszik, amint a Bibliát forgatja (1350-beli, rideg-gót betűkkel, legalább tíz évig másolhatta az ismeretlen szerzetes), magyarázza a gyönyörű kézírás titkait, az iniciálékat, a „hús” és a „szőr” oldalakat, a rövidítéseket, hibajavítást. Mikor átszámozta az oldalakat, magyar bejegyzést talált egy helyt; másutt meg szómagyarázatot. Ez kb. 1420-ból való. Fékezi magát: „Nem mondom, hogy elsőrendű nyelvemlék, de mégis hét-nyolc összefüggő sor, kétségtelenül régibb, mint a Jókai-kódex!” Egyetlen kikötése van: „Bocsássanak meg, nem engedhetem, hogy a szöveget lemásolják.” Eszünkben sincs. Játszik velünk: ki kell találnunk a szavakat. Nagy mesterség! S ha kiolvastuk: ugyan mit is jelenthet? Fotokópiák. Szómagyarázatok, latin–magyar egybevetés. Ő Szabó Attilával (mint mondják, a legjobb ómagyar nyelvész itt) állt össze a megfejtésre. Készül a kiadvány. Életének talán a tetején ismertük meg Farczádyt. Számomra az ő szájával beszél ezentúl a középkori magyar nyelv – bár ez igazságtalanság. (Horváth János bácsi!)

Tehát ilyenek a *Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák a Koncz-kódexben*. (Ő nevezte el így – egy nyelvemlék keresztelése!) Talán még fogom tanítani is. Hátravan a Bolyai-múzeum (néhány szoba Bolyai-émlék, kettejük koponyája, a híres levél: „...egy új világot teremtettem”, jó pletykák, örültség, vadházasság stb.). Kicsi szekrény régiségtár és a Bolyai-könyvtár. Ez voltaképp a volt református gimnázium könyvtára. Sok unicum, incunabulum. Török szerelmes versek, héber imakönyv. Mindenütt vezet bennünket. Egyre oldottabb beszélgetés. Sor kerül – persze! – a Petőfi-körre. Politika.

Francia jegyzéket mutat, Párizs. Mit lehet írni egy tudósnak, mit nem. Egyre fiatalabb és egyre kulturáltabb. Annyira hozzánk melegszik, hogy a Teleki-tékába is átvizsgál, s az ottani kollégájának mint „nagyon kedves ismerőseit” mutat be. Megint érzem az erdélyi szívességet, a bölcs ravaszság és naivítás együttesét. („Erdélyi bölcs ravaszság” – egyik legnagyobb élmény, amikor a közhelyek vagy okos ősmegfogalmazások újra élménnyé válnak. Igen, érzek az erdélyiekben valami naivat, talán a hangsúlyuk is teszi, az az édes, éneklős, gyermekes, a gátlástalan kebelre ölelés – inkább, mint bármely más magyar vidéken. De ravaszok, de bölcsék, de üzletemberek. Székelyek, örmények, vállalkozók, lopósak. Sose hittem, hogy magyarok is érhetnek üzlethez – egy-két ellenszenves kivételtől eltekintve. Ők értenek – és mégis tisztességesek, nagyjából. Lőrincz Amália apjára gondolok, Szabó Istvánra stb.)

De ott se tesz le bennünket Farczády (Szabó Dezső-név különben, ő is tudja), visz, kalauzol tovább. Nem is említettem egyik gyönyörű kedvencét, egy első kiadású Ballassát; Rímay-válogatás, e kiadásból egyetlen. Hasonló értékű van még egy. Csepp, tenyérbe illő könyv, a sorokat egybetördelték, mégis láthatóan bibliofil törekvésű kiállítás. Olyan a tapintása, mintha csupa szerelmes vers volna benne – pedig ezek az istenesek. „*Te szegfűszeg, te rózsafa*” – nem; „*Bocsásd meg Úristen...*”.

A téka. Két emelet magas terem, Teleki Sámuel, az alapító tervezte. Fehér, barna, arany. Ragyogás, rend, világosság. Empire. A könyvek kecses drótháló mögött. Farczády Kazinczyt idézi: „...*hogya a vidám csenésnek eleje vétessék.*” Mert persze Kazinczy is járt itt és „*sikongott*”. Sikonghatott. A habsburgiánus Erdélyből talán ez a legjobb. Az alapító: akár Goethe (legalábbis a képe után). Elmélkedés és borotváltság. Civilizáció. És vad könyvszenvedély. A Szent István-rend nagykeresztje a nyakában, kancellári megalkuvások a füle mögött – de ezt a könyvtárt mégis ide vásárolta össze. Nagyon diplomata. (A képéről anekdota: a fejesek ítélete szerint minek kell egy gróf képét mutogatni? Vegyék le. Nem lehet, egy szekrény teljes oldala a kép. Akkor takarják le.

Letakarják. A képet alig látja meg a látogató, a hatalmas fehér lepedő mindenkinek szemét szúr. Végül mégis „leleplezik”.)

És mennyi minden! Farczádyt is jegyezni kéne. A Piranesi-metszetek. A címerek, arcképek (Teleki Mihály, Bethlen Gábor), az alapító felesége, Bethlen Zsuzsanna mellszobra. „Okos nő volt – dicséri a tudós –, ő is gyűjtött.” Az ásványok, Teleki Sámuel fiának a notesza. A rongyszőnyeg, amit röstellnek, de az állam nem ad mást. A másik múzeumigazgató. Fiatalember, kispap volt Rómában, a Collegium Germanicumban. (Olyan vörös selyemruhás, sok lif-langos, amilyet sokat láttunk odakint, szép, piros kalapban.) Dicséri, kiváló latinista. A kézzel festett térképek. Az ex librisek. A színes madártani albumok. Ez ember lapozza-lapozza őket, káprázik a sok tolltól-szintől, végül föl száll az egész könyv, madárraj, repülő dzsungel, apokalipszis. A padló. Különleges mintájú, sötétsárga fényű, mint a havasi málna-méz. Óriási, pohos porcelánkályhák, fehérek. (Be szép is ez az erdélyi empire! Még egy ilyen erős stílusélményem volt... bár ez sem igaz, volt vagy öt.)

Farczádytól úgy válunk el, mintha a XIV. századból a XVIII. századig kiharaptunk volna egy hatalmas darabot a történelemből. (S hozzá melleleg a maiból is egy falatot. *Pour la bonne bouche* – ahogy nagyanyám mondogatta.)

Beolvastunk egy Vergiliusba meg egy Horatiusba is. (Teleki Sámuel kedvencei. Ezeket valóban olvasta.) „*Ne quis patriam exul, se quoque fugit.*” Ez nemcsak a pátriára, hanem az időbeli menekülésre is áll: „Hazádból száműzve, magadtól nem menekülhetsz.” (Nem jó ez a fordítás. Más az eredeti. Még rájövök, hogy a latin csakugyan tömör.)

Most már mehetünk a Gyilkos-tóra.

Szeptember 1., szombat

Előző este még T. S.-nél voltunk; szerényebb volt talán egy hajszállal. Reggel találka Kácival, megmutatja nekünk a Kultúrpalotát. Ez az, amiért családom rajong. Én kevésbé. 1900-ban készült székelyesbe oltott szecesszió. Kőrösfői–Kriesch-freskók, üvegablakok. (Cica: „Azért olyan gyönyörű, ahogy Emese ringatja a kis Csabát!”) Pazarnak pazar, nagy luxussal van megcsinálva, és az a szép, tulipános, kopjafás, turulmadaras népiség! Azok a „népi motívumok”! (Ferenczy!)*

Káci kikísér a vonathoz. Hosszú rázkódás. Ununk már vonaton ülni. Két érdekes útitárs: egy Kovács nevű brassói: technikus, rosszul beszél már magyarul (hangsúly), de magyarnak nevezi magát, s többször tudomásunkra hozza, hogy katolikus. (Magyar vallás a katolikus, református, unitárius – német: evangélikus – görög katolikus, görögkeleti: román.) A másik református magyar – fiatal tanár. Egy éve tanít mindössze. Történelem szakos. Nagyon szeretne valami magyar történelmet, mert azt ő sose tanulta, s csak gyanakszik, hogy másképp volt minden, mint ahogy neki előadták a főiskolán. Heckenast könyvét említi, mondjuk, hogy milyen – azt mondja, ő még azt is szívesen látná, hiszen itt semmilyen sincsen. Óvatosan tapogatózik politikailag. Rokonszenves, vékony, barna fiú, szinte tanítványom lehetne. Össze is gyönyörödünk a pedagógián, mondja, hogy most fog koedukációs osztályban tanítani először – ezt itt mint újdonságot hozzák most. Esmecseré ekörül.

Kovácsból halljuk Márton Áron esetét (csíksomlyai búcsú, vasvillás székelyek). Elmondják az alapvicceket is: pol és mil; temesvári gyufa.

Visszakanyarodom egy percre a marosvásárhelyi kultúrpalotához. Nem említettem

* Valószínűleg Ferenczy Béni negatív véleményére való utalás.

ott a felső traktusban lévő képkiállítás. Sok-sok mai szemét, múlt századi román festők – s néhány remek kép. Egy Paál László-erdő, Réti-intérieur s egy gyönyörű Keresztlevél Ferenczytól. Balázs egyik legnagyobb élménye az úton, majd ő ír róla. Vitázunk a nőalak pátozán. Engem egy cseppet zavar. (Fölemelt karral, hátrahajolva zokog; balladai siratóasszony; megrendítő, de mintha túl éles kontrasztban volna a kép a paraszt nyugalmával, súlyos melankóliájával. A táj: csodás zöldek, béke, Nagybánya.) – Van a kiállításon egy kis Munkácsy, nem jelentős, nehezen kivehető, sötét táj – néhány Lotz-édesség. Ez utóbbi kettőt még ismeri a család; Káci büszkén említette őket. (Jób.)

Érkezés Gyergyószentmiklóstra, már láttunk kis, csúcsos székely hegyeket. Maga Szentmiklós pucér, szomorú kisváros, a hegyek hátrébb tolódtak. A kopáros felföldön aratják a zabot. Kínos kocszás, szálloda. Már beadjuk a bulletint, amikor Balázs csodás szerencsével fog egy jeepet, ami hajlandó minket fölvenni a Gyilkos-tóhoz. Valóban csodás, mert a buszjegyet másnap hajnali ötkor adják csak ki reggel kilencre, s vasárnap is lesz, tehát kiránduló tömeg. A jeep: pártautó, három román, alig beszélünk, az egyik, mikor azt mondom: Erdély – vadul csodálkozik: Erdély, mi az? Különböző előzékenyek, mint általában ezek a fura proli-olaszok, akik a románok. Mindig becsapnak, lenyúznak, de tudnak kedvesek is lenni.

Az út. Nyavalyatorés. 1900 méterre felfutó pocsék-rossz szerpentin. Aztán lefut ezer méterre. Még rosszabb. A sofőr úgy hajt, mint egy néger vagy egy tízéves gyerek, akinek fogalma sincs életveszélyről. Korlát: semmi. Ötven perc alatt tesszük meg az utat.

A tó. A kocsiból látjuk. Félelmetes; kiálló korhadt fatörzsek. A vize fekete.

A telep. Csinos havasi villák, a Békás-patak, fenyő, fenyő, fenyő. Svájc, Magas-Tátra, de annak is a szebb része. Szédülünk a rohanástól, zúg a fülünk, a levegő „harapni friss”. Balázs el szállásért. Alkony. Sétálók a fehér utakon. S akkor a megafon. Úgy rezzenek össze, mint akit pofon vertek. Könny jön dühömben a szemembe. Operettzene, a bukaresti rádió bömböl. Aztán felolvasás. Iszonyú, iszonyú ez a gépi zaj. S itt! Ez államformánk egyik legsúlyosabb bűne. A gondolkodás, a magány megbecstelenítése, merénylet a természet és a kultúra ellen.

Menekülés a felső kabanába. 1200 méter, 45 fokos szögben fut az út. Tüdőkiköpés. S ott is: megafon. – Mégis megéjszakázunk ott. A reggel gyönyörű, piros sziklafalak, a lombos fa ritkaság. Cohárd, Oltárkő. Ilyen hegyi élményem nem volt még.

Megjegyzések Vásárhelyhez

Furcsa dolog a család, megcsókolgatnak, megölelgetnek, rokonként, érzem sörte bajszuk karcolását az államon. Mindezt azért, mert valaki, aki kinőtt közülük, s akiről semmi többet nem tudnak, mint hogy „Jolánka és Miska” lánya, a feleségem. Az érzelmi szál legfőljebb annyi közöttünk, hogy ők látták Ágneszt még gyerekkorában. Ágnes viaskodik velük, s igyekszik őket szívébe fogadni, szégyenkezik miattuk, s haragszik rájuk. Mindez persze kicsit fölösleges. (Könnyen beszélek, pedig olykor bennem is mint egy tenger hullámmzik, verdes a családom miatti indulat.) De ez más. T. S. és családja reménytelen eset. Nincs, semmilyen vonatkozásban sincs kultúrészükségletük. Hiába a vér, egy világ választ el bennünket. Több közülük van bárkihez, aki a kulturálódás előtt áll még, mint hozzá, aki tökéletesen immunizálva van. Félelmes ez a vidéki középosztály. Az egész tespedt, önelégült életforma. Aki közülük jön, azért ugrik olyan magasra, mert rettenetes mélyről érkezik, nem szociálisan, de lelkiileg. S mint Adynak, Kaffkának, Babitsnak, csak ellenük lehet útja.

T. S. megnyomorított ember, internálták, hat éve deportálták. Egy lukban lakik feleségével, lányával s unokájával, se konyha, se WC. Még jó, hogy van odabent vízve-

zeték. Éveken keresztül segédmunkás volt 200-300 lejért. Más ember belepusztult volna, de ő glóriát fon magára ebből is. Vesztetre megemlítem, hogy az ember esztét nem vehetik el, s hogy értelmes ember mindenütt (ha lelki adottsága megvan rá) megtalálhatja magát. Van erre egypár jól bevált katonatörténetem. (Az ember végül is „lemezeket” gyárt magának, s ha nincs jobb, belőlük él. A saját magunk által meggyártott, ellesett történet, anekdota végül is személyi tulajdonunk. Csak az az ember gyanús, aki mindig másokról mesél anekdotát, vagy más anekdotáját meséli.) Szóval T. S. átveszi tőlem a szót, s három órát beszél saját magáról, az eszes embert agyon se lehet ütni ürügyön.

– Most úgy van az, Balázskám, helyesen mondod, mert hogy voltam én, kérlek? Ide kerültünk, egy pajtába, s még dolgozni se lehetett. Úgy éltünk hat hónapig összetett kézzel a vásárhelyiek kenyéréen. Aztán, csak jó sokára, be lehetett kéredzni segédmunkásnak. No megyek a fatelepre, fás voltam én, s rakom gróf Bethlennel a deszkát. Rakjuk, csak rakjuk. De látom ám, hogy a szárítóból csak nedvesen jön ki a fa. Odanéz egyszer az igazgató, mondom neki: Igazgató elvtárs, nem lesz ebből baj? – Már mi lenne? Hogy nedvesebb a fa, több benne a százalék, mint a törvény engedi. – S indulok is arrébb. No az igazgató utánam. – Az elvtárs ért hozzá? Jobban tudná? – Így lettem aztán segédmunkásként a szárító vezetője. Berendezkedtem, megcsináltam a szárítási táblázatokat. Aszerint szárítanak ma egész Romániában. Jött hozzám valami egyetemi professzor a növendékeivel, nem tetszett neki valami, csak legyintettem. Én a fa szagáról, egyetlen szimattal tudtam már, hogy áll a szárítás...

Aztán disznópásztor lett, azóta is úgy nevelik a disznót, majd négyszáz holdon zöldségtermelő, kantinkönyvelő, de az egész országból jönnek hozzá tanulni, közmondás lett: Menjen el, elvtárs, T. S.-hez Vásárhelyre, vagy tudja azt csinálni, ahogy ő, vagy visszamegy a régi munkahelyére! És így tovább, nem érdemes megörökíteni. Egész este, hattól tizenegyig beszélt, a végkimerülésig. S hogy velünk mi van, egy kérdés eszébe nem jutott. Legföljebb kinyilatkoztatta: Nyirő jobb író, mint Tamási. S tiltakozásunkra: Lehet, hogy ti másként hiszitek, de mi magyarok másként tudjuk. Mi magyarok! Lesütött szemmel ültünk.

Imre Flóra

DÉJÀ VU

egy szárnyatört arkangyal itt
ha emlékeznél is hiába
a múlt megőrzi tárgyait
kevert rétegek nincs datálva

honnét ez a leküzdhetetlen
ismerős belső reszketés
hogy vergődött a két kezemben
honnét szomorú szeme néz

kétes a kronológia
mi most mi rég itt már ki látja
hidegláz nem hagy el soha

szárnya láng vergődöm hiába
égési sebek múlt nyoma
végigperzsel sebzett a szárnya

SZÁMMISZTIKA

én tizennyolc éves ő huszonegy
sebezhető voltam és persze sebzett
ó ifjúságom elsüllyedt sziget
tájai honnét megelevenednek

hitted volna hogy van föltámadás
homloka szeme szemöldöke ajka
a keze és keze nyomán a láz
én akartam ki tudja ki akarta

kezdetben a földet s a két eget
halott voltam sötétség és üresség
vizek fölött a lelke lebegett
ki érti két ég vajon az az egy ég

és lőn világos szórtan vakító
bizonytalan fiatal sérülékeny
tudhattam-e hogy jó-e ez a jó
sebzett volt jaj melyiküket ha néztem

sebzett én is és mind sebezhetőbb
este és reggel ezen a világon
ki fordíthatja vissza az időt
ő huszonegy most én meg harminchárom

HIMNUSZ

megsegített az én Úram
mellém állt nehéz szükségemben
szelíden és óvatosan
tenyerére ültetett engem

elküldte hozzám angyalát
dicséretét mondom örökre
két szeme csillag szárnya láng
lágyan érdes selyem a bőre

felruházott engem az Úr
liliomnál fénylőbb ruhával
dicséretére igazul
megnyitotta éneklő szájam

két csillaggal homlokomon
mindszüntelen az Úrra nézek
mert ő az aki átkarol
nem látok többé már szükséget

KÉT HÁROMSOROS

a halottak nem nyughatnak a földben
januári éjjelen visszajárnak
omló húsukban ujjunk nyomai

*

haldoklók voltunk egész életünkben
bőrünk alatt sötétes talajszemcsék
évtizedekre fehérlik a csont

Rozgonyi Iván

GEOMETRIKUS DALOK

I

Bár az erdő, hogyné tudnám,
körbe-körbe véget ér,
széltől széligen ezer útján
véghetetlen,
véghetetlen jár a szél,

II

Éjjel-nappal
aludni tudnék.
Nem teszem.
Végtelen kört
két fél karéjra
bont szemem.
Bölcső lába
ringat majd álmos
fekhelyen.
Napóraként
kell írnom árnyam
éberem.

III

Megjött a kedv, kedves tavasz.
Jövés, menés most ugyanaz.

Fekete ág nő, zöld levél.
Jövendő sors igeny mendegél.

Nyílik a tok, mely zárva volt.
Ingyen mit ad az égi bolt?

Kirakja fent a régi kört.
Az eltűnik, ha tündökölt.

Kerekén forg a cikloisz.
Egyenes úton földbe visz.

VETÉSFORGÓ

Ó ezek a csodás
szakterületek,
hol arat a tudás!
Arat, mert vetett.

Átutazóban itt
mily lenyűgöző,
ahogy látni tanít
végtelen mező.

De látni nem elég.
Csupa föld szemem.
Teremtsen meg a kép.
Abba temetem.

Edmond Michotte

RICHARD WAGNER LÁTOGATÁSA ROSSININÉL

Nagy Nóra fordítása

Miután 1856-ban Rossini végleg letelepedett Párizsban, örömmel látta bizalmas barátai között a belga Edmond Michotte-ot, aki szinte naponta meglátogatta: a maestro szívesen vette, ha elkísérte az orvos által javallt napi sétáján a Bois de Boulogne-ba. Michotte 1830-ban született Saint-Troud-ban, Limbourg hercegségben, így akkor még igencsak fiatal volt; tehetős szülők gyermekeként alapos zenei és irodalmi ismeretekre tett szert, zongorázott, és a maga örömeire komponálással is próbálkozott. Nap mint nap lelkiismeretesen és hűségesen feljegyezte saját és mások beszélgetéseit Rossinival, minden más eseménnyel együtt, amelyet

a maestro párizsi életéből érdekesnek vélt.

Rossini halála után Edmond Michotte visszatért Belgiumba, és hosszú éveken át a Brüsszeli Konzervatórium igazgatótanácsának elnöke volt; végrendeletében erre a tanácsra hagyományozta értékes feljegyzéseit Rossinihez kötődő emléktárgyaival együtt. Élemedett korban, drámai körülmények között érte utol a halál: a leuveni Filozófiai Intézet alagsorába (és nem a szomszédos XIII. Leó Szemináriumba, amint az tévesen elterjedt) szállították be 1914. augusztus 31-én, miután német gránát találta el villáját, s otthona a lángok martaléka lett.

Rossiniról készített terjedelmes feljegyzéseiből, a „*souvenirs personnels*”-ből („személyes emlékezések”), amelyeket nagylelkűen Radiciotti és mások rendelkezésére bocsátott, több emlékezést is írt, így az UNE SOIRÉE CHEZ ROSSINI À BEAUJOUR-t (EGY ESTE ROSSININÉL BEAUJOURBAN, Brüsszel, 1858) és az itt következő VISITE DE R. WAGNER À ROSSINI-t (R. WAGNER LÁTOGATÁSA ROSSININÉL, Párizs, 1860), továbbá a DÉTAILS INÉDITS ET COMMENTAIRES (AVEC PORTRAITS)-t (KIADATLAN RÉSZLETEK ÉS KOMMENTÁROK [ARCKÉPEKKEL]): ez az 1906-ban Párizsban kiadott, manapság nehezen hozzáférhető mű rendkívül fontos adalék Rossini élethű és hiteles jellemzéséhez: Mi-

chotte nemcsak kimódolta, hanem maga is végighallgatta a két nagy zeneszerző közötti bő félórás beszélgetést, amelyet beleegyezésüket elnyerve gyorsírással lejegyzett.

A magam részéről elengedhetetlennek tartottam, hogy rövidítés nélkül, eredeti állapotában adjam közre Edmond Michotte írását, és pusztán a barátjának, a belga François Auguste Gevaert-nek ajánlott néhány oldalt töröljem belőle, amelyek a Richard Wagner által a párizsi *Théâtre Italien*ben 1860. január 25-én vezényelt szimfonikus koncerthez kötődő személyes emlékeit örökítik meg.

Luigi Rognoni

A közvélemény akkoriban, 1860 márciusában meglehetősen vegyesen vélekedett Wagner Rossininél tett látogatásáról. A német mester abban a reményben érkezett Párizsba, hogy ott bemutathatja TANNHÄUSER című operáját. Az élénk képzelőerejű párizsiak alaptalan híreszteléseket röppentettek szárnyra a sajtóban, és a közvéleményt ezek a hírek is befolyásolták.

Jóval később maga Wagner említette a találkozást egy újságcikkben, amelyet Rossini halálakor jelentetett meg egy lipcsei lapban. Ebben csak röviden tért ki a látogatásra: meglehet, a részletekre nem emlékezett már nyolc év távolából, vagy talán nem tulajdonított nekik akkora jelentőséget, hogy a nyilvánosság elé tárja őket.

A találkozás azonban olyannyira jellemzőnek mondható, hogy sajnálatos volna, ha a róla szóló beszámoló a feledés homályába merülne.

Az aprólékos pontossággal lejegyzett beszélgetés közreadása előtt azonban hadd bocsássak előre néhány szót arról, hogy milyen körülmények között élt Rossini és Wagner ekkortájt Párizsban.

1860 telén Wagner a (la Barrière de l'Étoile melletti) rue Newton 16-ban, egy azóta lebontott kis villában lakott, amelyet *azilumnak* elkeresztelt zürichi otthonából elhozott bútoraival rendezett be: 1859-ben ugyanis Zürichből indult útnak Franciaországba. Hozzászókkott ezekhez a bútorokhoz: szomorúan odahagyott környezetére emlékeztették, ezért olyan tárgyak között kívánt élni, amelyek nap mint nap a szívének oly kedves hölgy, Mathilde Wesendonck sajnó emlékét idézik. E hölgyet többéves zürichi szomszédságuk alatt nem titkolt rajongással vette körül, ami maradandó nyomokat hagyott géniusza fejlődési irányán.

A nyugodt párizsi villában rendkívül visszavonultan élt. A szomszédos Bois de Boulogne-ba is csak a napi séta erejéig rándult ki kiskutyája társaságában; Wagner szeretete, ha az eleven kis jószág ott ugrándozik körülötte. A nap túlnyomó részét folyamatos

munkával töltötte. Edmond Roche-sal együtt a TANNHÄUSER-t fordította franciára. A pihenésre szánt szünetekben pedig tetralógiájának szentelte magát: csak az utolsó tollvonások hiányoztak a roppant mű hangszereléséből.

Ekkoriban első feleségével élt, aki a háztartást vezette. Polgári külsejű, egyszerű hölgy volt: tapintatosságában szinte a láthatatlanságig észrevehetetlen.

Estefelé, főleg szerdánként Wagner kevés számú barátját fogadta. Vagy tucatnyian voltak, úgy hiszem, akik akkoriban már jól ismerték, köztük Gasperini, Edmond Roche, Villot, Hans von Bülow, Champfleury, Gustave Doré, Lacombe, Stephen Heller, Émile Olivier és fiatal hitvese, Liszt leánya... Miután az a kegy ért, hogy e törzs-vendégek között tudhattam magam, találkozásaim a német mesterrel gyakorivá, később rendszeressé váltak.

Mivel Wagner nem élt Párizsban társasági életet, látható örömmel várta hű barátai szűk körét. Szívet melengető volt nézni, ahogy a mester a vendég érkezését jelző csengő hangjára fürgén és vidáman sietett az illető üdvözlésére.

Azután szabad, bő áramlással megindult szava folyása. Mindig elkápráztatott bennünket az esztétika, a történelem vagy a filozófia tárgyköréből való, magasra szárnyaló elmélkedéseivel. Majd a pajkosságig menő, szédítő sziporkázásával bűvölt el mindnyájunkat...

Meglehetősen folyékonyan beszélt franciául: de amikor lázasan dolgozó agyában kergetőztek a gondolatok, túlságosan türelmetlen volt ahhoz, hogy a kellő szóra ráleljen, s meglepően eredeti fordulatokra vagy kifejezésekre ragadtatta magát.

A találkozások érdekességét csak fokozta, ha Hans von Bülow is feltűnt a látogatók között. Ilyenkor Wagner nem kérte magát sokáig, a nagy zongoraművész kíséretében örömmel adott elő részleteket a (franciára fordított) TANNHÄUSER-ből, sőt a TRISTAN-ból is, amelynek hangszerelésével addigra teljesen elkészült. Döbbenetes volt, ahogy Hans von Bülow szemérmetlen magabiztossággal, első látásra lejátszotta a mégoly összetett partitúra polifon oldalait is. Mit mondhatnék még erről a felfokozott előadásról? Maga a mester avatott be minket tulajdon gondolatvilágába, felillantotta előttünk annak mélységeit! Mily tűz! mily lendület! mily túláradó deklamáció! Hangja pedig, amely nem volt mindig a legtökéletesebb, *a komponista szétkomponált hangja*, mondogatta maga is tréfásan, olyan, hogy megfutamítaná az összes dalmestert, a nürnbergi dalnokokat is beleértve! Ezzel a MESTERDALNOKOK-ra utalt, aminek éppen akkoriban fejezte be a szövegekönyvét.

Ekképpen zajlott tehát Wagner kevéssé ismert párizsi élete. Noha vonakodva fogadott látogatókat, nem térhetett el a szokások követelte formáságoktól. Kapcsolatban állt a zenei világ neves személyiségeivel, Auberral, Halévyvel, Ambroise Thomas-val stb. Gounod-t is ismerte.

Rossinit illetően, akivel ekkor még nem találkozott személyesen, bizonytalan volt. Mivel tudta, hogy én baráti viszonyban állok az olasz mesterrel, nem titkolta előttem kételyeit. Ezeknek egyébként volt alapjuk: egyes párizsi lapok szüntelenül üldözték Wagnert és *a jövő zenéjét* szarkasztikus bírálataikkal, és a TANNHÄUSER szerzőjére kétes fényt vető, légből kapott anekdoták tömkelegét terjesztették. Sőt, hogy ezen történetek hiteles látszatát keltsék, nem állották magukat jeles személyiségek nevével fedezni. Különösen Rossininek tulajdonítottak előszeretettel sziporkázó megjegyzéseket, aki ezáltal mesterkedéseik kifogyhatatlan kincsesbányája lett.

Az egyik híresztelés szerint a SEVILLAI szerzőjénél a szokásos heti ebédek egyikén a „lepényhal német módra” bejelentését követően a szolgálók először egy inycsiklandó

szószót tálaltak fel, amelyből a neves vendégek egymás után szedtek. Azután a kiszolgálás váratlanul abbamaradt; a lepényhal sehogy sem akart megérkezni. A vendégek kérdőleg pillantgattak egymásra: mitévők legyenek ezzel a szószsal? Rossini kajánul kiélvezte zavarukat, és miközben kanalazta a mártást, így szólt: „Mire várnak? Kóstolják meg a szószot, higgyék el, kitűnő. A lepényhal pedig... hja, sajnos... a halkereskedő az utolsó pillanatban visszamondta; ne csodálják. Nem olyan-e ez, mint Wagner zenéje?... Sok finom szósz, csak a lepényhal hiányzik!... éppen csak a dallam hiányzik!”

Azt is mesélték, hogy egy más alkalommal valamelyik látogató Rossini szobájába lépve meglepte a mestert, aki roppant türelmetlenül összevissza forgatott egy hatalmas partitúrát... a TANNHÄUSER-é volt. Majd újabb kimerítő próbálkozás után megszólalt: „Nem rossz! – sóhajtotta –, meg is volnánk! Belekerült egy félóramba... de lassan kezdek érteni belőle valamit!” – Csakhogy a partitúrát fordítva tartotta a kezében! – Ekkor hatalmas csörömpölés hallatszott a szomszédos szobából: „Oh! Oh! – kiáltott fel Rossini – minő polifónia. *Corpo di Dio!** Hisz ez a megszólalásig hasonlít a *grotte de Vénus*** zsvajára!” Mire váratlanul kinyílt az ajtó, és az inas jelentette a maestrónak, hogy a szolgálólány egy egész tálca edényt ejtett ki a kezéből!

Wagner igaznak vélte e történeteket, így érthető módon ódzkodott attól, hogy a Rossini-házban tiszteletét tegye. Én azonban könnyűszerrel megnyugtattam. Értésére adtam, hogy ez a sok szóbeszéd pusztá koholmány; csak egy rosszindulatú lap szóragoztatja velük az olvasóit. Majd hozzátettem, hogy Rossini – kinek jellemét a hozzá fűződő hosszú, bizalmas barátság és mindennapos kapcsolat révén mindenkiénél alaposabban ismertem – túl emelkedett szellem ahhoz, hogy ízetlen tréfákhoz folyamodjék, amelyek még csak nem is szellemesek; ezek ellen egyébként maga is szüntelenül és erőteljesen tiltakozott.

Wagnert sikerült ekképpen jobb belátásra bírnom, miután kezeskedtem azért, hogy félelem nélkül lépheti át a Rossini-ház küszöbét, s a legszívélyesebb fogadtatásban lesz része. Ez hatott. Megkért, hogy kísérjem el, és mutassam be őket egymásnak. A találkozót két nappal későbbre javasolta.

Ezalatt értesítettem Rossinit, aki nyomban válaszolt: „Magától értetődik; a legnagyobb örömmel látom Wagner urat; jöjjön el velem, amikor csak tetszik.” Még hozzátette: „Legalább mondta neki, hogy elzárkózom mindattól az ostoba fecsegéstől, amit az ő rovására nekem tulajdonítanak?”

Most, hogy felvázoltam Wagner párizsi tartózkodásának jellemző körülményeit, Rossininek is szentelnem illik néhány sort, mielőtt a két mester beszélgetését felidézném.

Rossini akkoriban a Chaussée d'Antin és a Boulevard des Italiens sarkán álló, a párizsiak által jól ismert ház első emeletén lakott.

1856-ban – 1836 óta először – a Firenzében élő maestro váratlanul visszatért Párizsba.

Jó ideje idegbántalmak kínozták, és hiába fordult a firenzei orvosokhoz, nem tudták legyőzni a betegségét, s az mindinkább elhatalmasodott rajta. Akik körülvették, komolyan nyugtalankodtak az illusztris beteg elmeállapotának romlása miatt.

Mme Rossini úgy ítélte meg, hogy környezetváltásra van szükség. Párizsra esett

* Te jó ég!

** A Vénusz-barlang.

a választása, ahol férje számos csodálón kívül igaz barátokat is odahagyott. A gyógy-módok kínálta segítségnél jobban bízott a régi barátokhoz való visszatérés örömeinek, az új környezet varázsának erejében – mindabban, ami jótékonyan hat férje megengült egészségére és csüggedt kedélyére.

Nem volt azonban könnyű megtörni Rossini ellenállását, rábírni arra, hogy magára vegye egy ekkora út gyötrelmeit, amelyet postakocsin kellett megtenniük, gyakori váltásokkal, sőt a városokban hosszabb megállókkal. Rossini ugyanis semmi szín alatt nem volt hajlandó vonatra szállni. Kifogásképpen azt hozta föl, hogy rendkívül megalázó, ha az ember egy gép kényének-kedvének szolgáltatja ki magát... és úgy szállítják, akár valami csomagot. Am valójában megviselt idegzetének különös szeszélye volt, hogy kimondottan félt a vasúttól.

Végül rávette magát az utazásra. A tizenöt napig tartó út végén elcsigázva, siralmas állapotban érkezett meg a francia fővárosba. A betegségtől amúgy is károsodott idegrendszerét az utazás fáradalmi és viszontagságai még inkább megterhelték. Barátai döbbenetben figyelték vértelen arcát, fénytelen tekintetét, akadozó beszédét, eltompult észjárását. Csak maguknak vallották be, hogy e tünetek láttán visszafordíthatatlan idegösszeomlástól tartanak.

Szerencsére azonban az orvostudomány, hála a kitűnő doktorok áldozatkészségének, néhány hónap múltán felülkerekedett ezen a riasztó állapoton; és míg a test fokozatosan erősödött, a figyelmes barátok teremtette megnyugtató környezet hatására újból felszikrázott a szellem, amelyről már azt hitték, mindörökre kihunytt. Később egy kissingeni kúra tetőzte be Rossini felépülését.

A gyógyíthatatlannak tetsző betegség nyomai végérvényesen eltűntek.

Ettől kezdve a TELL VILMOS és a SEVILLAI szerzőjét a párizsi zenei életben senki máshoz nem fogható dicsőség és tisztelet övezte. Fogadásai csakhamar híressé váltak: a legnevesebb művészek remélték a kegyet, hogy a maestrónál meghallgatásra találjanak. Rossini szalonját egész Párizs legnagyobb hírességei látogatták.

A koros mestert körülvevő kiválóságok között Rossini meg tudott maradni egyszerű, jóságos, minden fennhéjázástól mentes embernek. És itt illenek tisztáznom a *sziporkázó szellemeskedő* és a még méltánytalanabb *könyörtelen gúnyolódó* jelzőket, amelyekkel a párizsi lapok előszeretettel tisztelték meg Rossinit. Hihetetlen könnyelműen tulajdonítottak neki többé-kevésbé kétes riposztokat, amelyek soha nem jöttek volna az ajkára, vagy olyan tiszteletlen tréfákat másokkal szemben, amelyekre teljességgel képtelen volt. Szenvedett ettől a durva hírveréstől, amely gyakran a gunyoros csipkelődő szerepén túl egyenesen a gonosz ármánykodó képében tüntette föl. Panaszkodott is emiatt, mire ezt a választ kapta: „Tudja, maestro, csak a gazdagoknak adnak alamizsnát.”

„Az igazat megvallva – sóhajtott Rossini –, jobban örülnék egy kicsit nagyobb *szegénységnek* és egy kicsit kevesebb *bőkezűségnek*. Addig tömnek alamizsnával, míg egészen eltelek vele. És kicsoda alamizsna, te jó isten! Többet árt, mint használ. De mit tegyek: *ma così va il mondo*.”*

E néhány sorral a két férfiú ellentétes párizsi helyzetét akartam érzékeltetni. Az egyiket mint valami félistent bálványozták; a másikat nemhogy szemernyi tisztelet nem övezte, de még meg is bélyegezték, akár holmi gonosztevőt. És közben, ezt ne felejtjük, Wag-

* Ilyen a világ.

ner, lángelméjének teljes tudatában, pályája csúcsa felé tartott – ugyanolyan nagyon látta önmagát, mint amilyenek az utókor tartja azóta – titáni műve ott pihent már, ismeretlenül és roppant terjedelmében, a rue Newton-i szerény lak egyik zugában: a TRISZTÁN ÉS IZOLDA teljeseen, a NIBELUNG-tetralógia pedig kevés híján készen.

Wagner, nem felejtve a megbeszélte találkozót (amelyre kora reggel, fölöslegesen, levélben is emlékeztetett), értem jött a lakásomra. Néhány háznyira laktam csak Rossinitől, és rögvest el is indultunk.

A lépcsőházban így szóltam Wagnerhez: – Ha Rossinit jó hangulatban leljük, minden bizonnyal elbűvölő társaság lesz. Valóságos gyönyörűség ilyenkor hallgatni őt. Ne lepődjék meg, ha a beszélgetésük közben feljegyzéseket készítek...

– A lapoknak? – kérdezte Wagner.

– Dehogya – válaszoltam –, kizárólag személyes emlékezéseimhez. Ha a maestro gyanút fogna, hogy a sajtónak dolgozom, ki sem nyitná a száját. Alighanem maradéktalanul megbízik a diszkrécióban, ugyanis irtózik attól, hogy magánéletének akár a legjelentéktelenebb eseményét is a nyilvánosság elé tárják.

Rossini szinte teljesen átengedte feleségének a fényűző villát, ő maga pedig az ebédlő melletti, bulvárra néző négyablakos lakrészbe húzódott vissza. Ez állt egy hátsó kis szobából, amelybe soha nem tette be a lábát, valamint egy hálószobából, amelyből viszont soha nem bújt elő. A rendkívül egyszerű kis helyiségnek minden berendezése egy ágy, egy íróasztal, egy szekreter és egy Pleyel márkájú pianinó volt. Itt fogadta kivétel nélkül az összes látogatóját, a legszerényebb kéregetőktől a legmagasabb méltóságokig.

Ebben a szobában fogadta Wagnert is.

Amikor az inas bejelentett bennünket, Rossini éppen ebédje végén tartott. Néhány percig a nagy fogadószobában várakoztunk.

Ott Wagner tekintete rögvest megakadt Rossini egyik portréján, amely derékig, életnagyságban ábrázolta a mestert, bő, zöld köpenyben, fején kerek piros sapkával. Ezt a képet azóta a reprodukciók százai tették ismertté és híressé.

– Értelemről sugárzó arc, gunyoros ajak: pontosan ilyen lehetett a SEVILLAI szerzője – szólalt meg Wagner. – Minden bizonnyal abból az időből való, amikor Rossini azon az operáján dolgozott.

– Négy évvel később, 1820-ban festette Meyer, Nápolyban – válaszoltam.

– Megnyerő fiatalember volt; és a Vezúv környékén, ahol könnyen lángra lobbannak az asszonyszívek, bizonyára alaposan feldúlta őket – jegyezte meg Wagner mosolygva.

– Ki tudja? Ha ugyanolyan jól számoló szolgálója lett volna neki is, amilyen Don Juan mellett Leporello volt, talán meg is haladja a jegyzetlapocskákon megörökített *mille e tre** bűvös számát.

– Nem túloz egy kicsit? – replikázott Wagner. – A *mille* csak hagyján, de még *tre* is, az már valóban túlzás!

* Ezerhárom.

Ekkor a szobainas jelentette, hogy a mester vár bennünket.

Amint beléptünk, Rossini nyomban megszólalt: – Ah! Wagner úr, a modern Orpheusz! Ne féljen átlépni ezt a rettenetes küszöböt... – És Wagnernek időt sem hagyva a válaszra, máris folytatta: – Tudom, nagyon befeketítettek ön előtt. Megannyi élcet tulajdonítanak nekem az ön rovására, noha a legkisebb okom sem lehetne rá. Mi készítetne ilyesmire? Nem vagyok én Mozart vagy Beethoven. Még csak azt sem állítom, hogy valami nagyon bölcs volnék; ám udvarias annál inkább, úgyhogy semmi szín alatt nem sértegetnék egy olyan zeneszerzőt, aki, mint állítólag ön, művészetünk határainak kitégítésével kísérletezik. A rosszindulatú fecsegők, akik élvezettel köszörülnek rajtam a nyelvüket, legalább azt beláthatnák, hogy nem vesztettem el a józan eszemet.

– Ahhoz, hogy lebecsülhessem a zenéjét, legelőször is meg kellene ismernem; ahhoz, hogy megismerhessem, színházban kellene hallanom, hiszen pusztán a partitúra olvasásával lehetetlen érvényes véleményt alkotni valamely színpadra szánt műről.

– Az ön szerzeményei közül csak a TANNHÄUSER indulóját ismerem. Több ízben is hallottam, amikor három éve fürdőkúrárt vettem Kissingenben. Nagy sikere volt – és őszintén mondom, a magam részéről gyönyörűnek találtam.

– És most, hogy – merem remélni – minden félreértés eloszlott közöttünk, mondja, hogy érzi magát Párizsban? Igaz, hogy a TANNHÄUSER bemutatásáról tárgyal?

Wagnert a lelke mélyéig meghatották a szíves szavak, az egyszerű, kedélyes hang. Megilletődve válaszolta:

– Engedje meg, mélyen tisztelt mester, hogy megköszönjem jóindulatú üdvözlő szavait. Bizonyítják azt, amiben soha nem kételkedtem: hogy ön nagy és nemes jellem. És higgye meg, hogy ha mondott volna is szigorú kritikát rólam, nem vettem volna zokon. Magam is tudom, hogy szerzeményeim természetüknél fogva kihívják a téves értelmezéseket. Az új elgondolások ily hatalmas rendszerét látván a legjobb szándékú bírálók is tévedhetnek jelentőségének megítélésében. Éppen ezért alig várom, hogy operáim teljes és lehetőleg tökéletes színrevitelével értő közönség elé tárjam eddigi törekvéseimet...

ROSSINI: Így lesz helyes. A tettek beszélnek, nem a szavak.

WAGNER: Legelőször is mindent megteszek azért, hogy a TANNHÄUSER-t színre vigyem. Nemrég megmutattam Carvalhónak;¹ jó benyomást tett rá, és úgy tetszett, kész megkockáztatni a bemutatót; de persze még semmi nem eldöntött tény. Sajnos egy gonosz akarat, amely régóta ellenem hangolja a sajtót, lassan már valódi ármánnyá fajul... Félnivaló, hogy Carvalho is a befolyása alá kerül...

Az *ármány* szóra Rossini élénken közbevágott: – Melyik zeneszerző nem szenvedett el hasonlókat, kezdve a nagy Gluckkal? Higgye el, engem sem kíméltek. A SEVILLAI bemutatója után, amelyen az opera buffa akkori itáliai szokásaihoz híven a csembaló kísérte a recitativókat, úgy kellett megszöknöm a felbőszült tömeg elől. Azt hittem, nem úszom meg ép bőrrel. Itt Párizsban pedig, ahova először 1824-ben a Théâtre Italien igazgatójának meghívására érkeztem, a „Monsieur *Vacarmini*” gúnynévvel fogadtak, amely rajtam is ragadt. Képzheti, hogy éreztem magam, amikor egyes zenészek és kritikuskok egymással versengve hegedülték el a nótámat!

– Bécsben sem volt másként, amikor 1822-ben odautaztam, hogy bemutassam a ZELMIRÁ-t. Maga Weber, aki már régóta irogatta ellenem csipős hangú kritikáit, attól fogva, hogy az Udvar olasz színházában bemutatták az operáimat, egyenesen üldözött...

WAGNER: Ó, tudom, Weber szörnyen ingerlékeny volt! Akkor meg egyenesen haj-

lithatatlan lett, amikor a német művészet megvédelmezése forgott kockán. Ez talán bocsánatos bűn; szóval, érthető módon, önnek nem volt bécsi tartózkodása idején állandó kapcsolata vele?... Mekkora lángelme, és milyen korán meghalt!...

ROSSINI: Óriási lángelme, annyi bizonyos, és az *igaziak* közül való; hatalmas és önálló alkotó, soha nem utánzott senkit. Valójában nem is Bécsben találkoztunk először; de hallgassa meg, milyen körülmények között láttam később Párizsban, ahol megpihent néhány napra, mielőtt továbbutazott volna Angliába. Ideérkezte után szokásos udvariassági látogatást tett a legnagyobb becsben álló zeneszerzőknél: Cherubininél, Héroldnál, Boieldieu-nél. Nálam is megfordult. Nem értesített előre, és meg kell vallanom, hogy amikor e zseniális zeneszerző egyszer csak előttem állt, olyan felindultság fogott el, amelyhez hasonlót azelőtt csupán Beethoven jelenlétében éreztem. Rémsztően sápadt volt, zihálva kapkodta a levegőt, miután felért a lépcsőn – már nagyon elhatalmasodott rajta a betegség. Zavarában, amelyet tovább növelt az, hogy keresgélennie kellett a francia szavakat, úgy hitte, azon nyomban be kell vallania, hogy túlságosan kemény hangot ütött meg velem szemben a kritikáiban, de... Nem engedtem, hogy befejezze. „Hagyjuk ezt, mondtam; először is el sem olvastam ezeket a cikkeket, ugyanis nem tudok németül... Az egyetlen mondat, amelyet az önök ördögös nyelvéből egy magamfajta muzsikushósi igyekezet eredményeképpen a fejében tartani és kiejteni remélhet, az, hogy *ich bin zufrieden*.* Büszke is voltam rá, és Bécsben válogatás nélkül használtam minden alkalomra, akár ünnepélyes volt, akár baráti; de az ünnepélyesekre különösen. A bécsiek körében, akik az összes német ajkú nép közül a leginkább szeretetre méltók, de főként a szép bécsi hölgyek körében hamar híre ment finom modoromnak: *ich bin zufrieden*.” Ezek a szavak mosolyt csaltak Weber arcára; mindjárt nyugodtabb és felszabadultabb lett. „Egyébként pedig, folytattam, azzal, hogy operáimat figyelemre érdemesítette, mélyen megtisztelt, engem, aki mit sem érek az ön népének óriási lángelméi mellett. Kérem, engedje, hogy megöleljem; és ha a barátságom jelent valamit az ön számára, úgy felajánlom tiszta szivemből.” Amikor megindultan átöleltem, egy könnycseppet pillantottam meg a szemében.

WAGNER: Azt beszélték, hogy már akkor megtámadta a sorvadás, amely röviddel azután el is vitte.

ROSSINI: Így van. Szánalmas állapotban láttam: bőre fakó volt, arca beesett, meglátszottak rajta a mélyről jövő száraz köhögés nyomai... ráadásul sántítva járt; egyszóval siralmas látványt nyújtott. Néhány nap múltán ismét felkeresett, hogy ajánlólevelet kérjen Londonba, lévén, hogy oda készült. Lesújtott már a gondolata is, hogy ekkora útra vállalkozik. A leghatározottabban megpróbáltam lebeszélni, mondtam, hogy bűnt... hogy öngyilkosságot követ el. Mindhiába. Ezt válaszolta: „Tudom, nem térek vissza... De muszáj elmennem. Be kell mutatnom az OBERON-t, kötelez a szerződés, muszáj mennem...”

– Angliai tartózkodásom alatt fontos személyiségekkel építettem ki kapcsolatokat, így több Londonba szóló levél mellett átadhattam Webernek egy György királyhoz címzett ajánlólevelet is; Ófelsége nagy barátja a művészeknek, hozzám pedig különösen nyájas volt. Vértő szívvél öleltem át még egyszer ezt a nagyszerű lángelmét, megérezvén, hogy utoljára látom. Előérzetem beigazolódtott. *Povero Weber!***

– De az *ármányokról* beszéltünk – folytatta Rossini. – Nem hiszem, hogy volna ahhoz

* El vagyok ragadtatva.

** Szegény Weber!

fogható ellenszere, mint a hallgatás és a passzív ellenállás; higgye meg, ezek sokkal hatékonyabbak, mint a visszavágás vagy a düh. A rosszindulat tengernyi; ha valaki egymagában próbál megharcolni velem, alighajuthat messzire. Ami engem illet, mindig is *fütyültem* az effajta támadásokra – ha meg akartak *futamítani*, *futamokkal* szegültem ellen; a csúfolódásokra *trioláim*mal válaszoltam, a *lazzókra** *pizzicatóim*mal. Esküszöm, ez az egész zsvajgás, amelyet azok keltek, akik mindezt semmire sem becsülték, soha nem vett rá arra, hogy egyetlen nagydob-ütéssel is kevesebb legyen a *crescendóim*ban, de attól sem tántorított el, hogy egy ráadás *felicítáival* szerencsétlenessem őket a *fináléim*ban, ha úgy tartotta kedvem. Ugyan vendég-haját lát most a fejemen, de higgyen nekem, ezek az *ostoba fajankók* annyit sem értek el, hogy akár egyetlen hajszálam is kihulljon!

Wagnert az első pillanatban elképesztette ez a hangzatos tiráda, amelyben az addig komoly és higgadt olasz mester váratlanul ennyire ellentétes oldaláról mutatkozott meg (Rossini valójában most tért vissza szokott stílusához: rendszerint kellemes, humoros társalgó volt, aki nevén nevezi a dolgokat). Wagner így válaszolt, miközben igyekezett visszafojtani kirobbanni készülő kacagását: – Hála annak, ami itt van önben, maestro – és a fejére mutatott –, ez a passzív ellenállás sokkal inkább a közönség által elismert szellemi fölényt jelenti; csak szánni lehet azokat a szerencsétleneket, akik bortságukban meg akartak mérkőzni velem... De nem azt mondta az előbb, hogy személyesen ismerte Beethovent?

ROSSINI: Valóban; Bécsben találkoztunk, 1822-ben, a ZELMIRA bemutatójának évében. Hallottam már azelőtt Beethoven némelyik vonósnégyesét Milánóban, és nem kell önnek mondanom, mekkora bámulattal töltött el! Ismertem tőle néhány zongoradarabot is. Bécsben hallottam először egyik szimfóniájának, az EROICÁ-nak az előadását. Mélyen fölka-vart. Már csak egyetlen gondolatnak éltem: megismerni ezt a lángelmét, szemtől szemben állni vele, ha az életben csak egyszer is. Salierinél² puhatoltam, akiről tudtam, hogy bizalmas kapcsolat fűzi Beethovenhez.

WAGNER: Annál, aki a DANAIDÁK-at szerezte?

ROSSINI: Annál. Jó ideje Bécsben élt, és mivel több operáját is sikerrel játszották az olasz színházban, a zenei élet középpontjában álló, divatos szerzőnek számított. Elismerete, hogy valóban találkozik időnként Beethovennel, de figyelmeztetett, hogy az idős mester gyanakvó és kiszámíthatatlan természete miatt nem lesz könnyű kérésemet teljesítenie.

– Salieri mellesleg Mozarthoz is bejáratos volt, akinek halála után meggyanúsították, sőt komolyan megvádolták azzal, hogy szakmai féltékenységből a lassan ölő mérég módszerével küldte a másvilágra vetélytársát...

WAGNER: Ez a szóbeszéd még az én időmben is keringett Bécsben.

ROSSINI: Egy napon így szóltam Salierihez tréfálkozva: „Beethoven jól teszi, hogy életosztónére hallgatva nem hívja meg önt az asztalához; hiszen ön könnyen a másvilágra küldené, akár csak Mozartot.” „Úgy nézek ki, mint egy mérégkeverő?” – kérdezte Salieri. „Dehogy! – válaszoltam –, inkább úgy, mint egy *gyáva nyúl!*”, és ténylegesen az is volt. Ez a szegény ördög egyébként láthatólag keveset törődött azzal, hogy Mozart gyilkosának tartják. Azt viszont képtelen volt lenyelni, hogy egy bécsi újságíró, a német zenei védelmezője, aki csak mérsékelt lelkesedett az olasz operáért, és még mérsékeltebben Salieriért, azt találta írni, hogy Salieri, a DANAIDÁK-kal ellentétben, üríti,

* Tréfákra.

sőt már teljesen ki is űrítette a hordóit, ráadásul különösebb vesződésébe sem került, mivel soha nem voltak valami tele. Salieri szörnyűködését szívfacsaró volt nézni. Ellenben dicséretére legyen mondvá, kívánságomat teljesítendő úgy látta a legjobbnak, ha Carpanihoz,³ az olasz költőhöz fordul, aki *persona grata* volt Beethoven otthonában, s így közbenjárása biztos sikerrel kecsegtetett. És valóban, Carpani olyan kitartóan tüsténkedett a mester körül, hogy végül elnyerte a beleegyezését.

– Kell-e mondanom, hogy a szegényes villa lépcsőházába lépve nehezen uralkodtam az érzelmeimen. Majd kinyílt az ajtó, és szörnyűmód piszkos és rendetlen lakásba jutottam. Az különösképp megmaradt az emlékezetemben, hogy a mennyezet, mely közvetlenül a tető alatt húzódnak, hatalmas repedések tátongtak; nyilván széles sugárban folyt be rajtuk az eső.

– Beethoven közismert arcképei híven adják vissza az arc egészét. De semmilyen ecset nem örökítheti meg az arcvonásokra merevedett megfoghatatlan szomorúságot, vagy azt, ahogy a bozontos szemöldök alatt, mint valami barlang mélyén, ragyogott az apró, mégis szinte vesébe látó szempár. Hangja lágy volt és csöppet fátyolos.

– Néhány pillanatig azonban figyelemre se méltatott bennünket. Egy kottát javítgatott. Amikor végzett, fölemelte a fejét, és hirtelen megszólalt: „Ah, ön az, Rossini, a BARBIERE DI SIVIGLIA szerzője? Gratulálok, kitűnő opera buffa; örömmel olvastam. Amíg lesz olasz opera, mindig játszani fogják. Soha ne írjon mást, csakis vígoperát. Kihívná a végzetet önmaga ellen, ha más műfajjal próbálkozna.” „No de – szakította félbe Carpani, aki szóról szóra fordította, sőt közben jegyeztette is a beszélgetést – Rossini mester jó néhány opera seriát is szerzett: a TANCREDI-t, az OTELLÓ-t, a MÓZES-t; nemrég elküldtem önnek őket, javasolván, hogy tekintsen beléjük.” „Át is lapoztam valamennyit – válaszolta Beethoven –, de nézzék, az opera seria nem illik az olaszok természetéhez. Nincs elég érzékük az igazi drámához; de hogyan is tehetnének rá szert Olaszországban?”

WAGNER: Ha Salieri ezt hallotta volna, alighanem még nagyobb szörnyűködést csap...

ROSSINI: Azt meghiszem! Később el is meséltem neki. Az ajkába harapott... de fölteszem, csak annyira, nehogy nagyon fájjon; hiszen amint már mondtam önnek, olyan gyáva volt, hogy a túlvilágon a poklok ura, ha nem akart pirulni amiatt, hogy egy ilyen gyáva nyulat kell sütögetnie, nyilván túladdott rajta, hogy máshol *füstölögjön!* – De térjünk vissza Beethovenre. „Az opera buffában – mondta – senki nem érhet föl önökkel, olaszokkal. Önöket nyelvük és temperamentumuk egyaránt erre rendeli. Nézze meg Cimarosát: mennyivel fölötte állnak operái komikus részei az összes többinek! És nincsen ez másként Pergolesi szerzeményeiben sem. Tudom, hogy önök olaszok nagyra tartják egyházi muzsikáját. STABAT-jában is, megengedem, mély érzés szabadul föl, csak hogy a forma... s így a hatás monoton: a SERVA PADRONA viszont...”

WAGNER (közbeszól): El kell ismerni, maestro, hogy ön szerencsére megtartóztatta magát, és nem követte Beethoven tanácsát...

ROSSINI: Az igazat megvallva az opera buffa közelebb állt a szívemhez; több kedvvel nyúltam komikus témához, mint komolyhoz. Csakhogy nem volt választási lehetőségem, a librettókat az impresszáriók kényszerítették rám. Hányszor megesett, hogy a munka kezdetén a szövetségönyv kis részét kaptam kézhez, esetleg csak egyetlen felvonalást, és úgy kellett megírnom rá a zenét, hogy sem a folytatást, sem a végkifejletet nem ismertem! Hogy is képzeltek... nekem kellett eltartanom apámat, anyámat és a nagyanymát! Városról városra kóboroltam, és évenként három, sőt négy operát is megírtam. És higgye el, nem hozott ez annyit, amiből adhattam volna az urat. A SE-

VILLAI-ért ezerkétszáz frankot kaptam egy összegben, továbbá az impresszárióm megajándékozott egy mogyorószín, aranygombos frakkal, hogy tisztességes öltözékben jelenhessek meg a zenekar előtt. Igaz, ez a frakk száz frankot is megért. Összesen tehát ezerháromszáz frankhoz jutottam. És csak tizenhárom napomba került, míg a partitúrát megírtam. Mindent egybevetve *napi száz frankot* kerestem. Látja – mosolyodott el Rossini –, mégiscsak jól megfizettek. Büszke is voltam rá az apám előtt, aki mindösszesen két és fél frankot hozott haza naponta, amikor *tubatore** volt Pesaróban.

WAGNER: Tizenhárom nap! Páratlan teljesítmény... Csak bámulni tudom, maestro, hogy ilyen körülmények között, ilyen cigányéletet élve az OTELLÓ-ban és a MÓZES-ben mégis milyen kitűnő oldalakat írt, melyek sokkal inkább a megfeszített szellemi összpontosítás, mint az improvizáció nyomait viselik magukon.

– Oh – szakította félbe Rossini –, *volt némi hajlamom és még több ösztönöm hozzá*. Alapos zenei képzés hiányában – hogyan is tettem volna szert Olaszországban ilyesmire az én időmben – azt a keveset, amit tudtam, német partitúrákból tanultam meg. Egy bolognai műkedvelőnek volt belőlük néhány: a TEREMTÉS, a FIGARO HÁZASSÁGA, a VARRÁZSFUVOLA... mivel tizenöt évesen nem állt módomban Németországból meghozatni őket, kölcsönkértem és buzgón lemásoltam valamennyit. Először többnyire csak a vokális részeket másoltam át, és meg sem néztem a zenekari kíséretet. Azután külön papírlapra felvázoltam a magam képzelte kíséretet, amelyet utóbb összehasonlítottam Haydnéval és Mozartéval; végül pedig kiegészítettem ezekkel az én példányaimat. Többet tanultam így, mint amit a bolognai líceum összes kurzusán a fejembe tömtek volna! Oh! Ha az önök országában végezhettem volna tanulmányaimat, úgy érzem, sokkal jobb műveket hoztam volna létre, mint amiket most ismernek tőlem.

WAGNER: Ezt erősen kétlem. Elég a MÓZES „*Des ténèbres*”-, a TELL VILMOS „*Összeesküvés*”-jelenetére vagy hogy más műfajt említsek, a QUANDO CORPUS MORIETUR-ra gondolni...

ROSSINI: Ön valóban művészetem legihletettebb pillanatainak termését idézte föl; de mit ér mindez egy Mozart, egy Haydn életműve mellett? Nem tudom elégszer hangsúlyozni, hogy mennyire csodálom e mesterek sokoldalú tudását, a magabiztosságot, amely művészetük oly természetes velejárója. Ezt mindig is irigyeltem tőlük; csak hogy az ilyesfajta tudást az iskolapadban kell megtanulni, és ráadásul Mozartnak kell születni ahhoz, hogy az ember saját hasznára fordíthassa. Bach pedig, hogy az önök országának fiainál maradjunk, valósággal nyomasztó lángelme. Ha Beethoven az emberiség csodája, Bach az isteni csoda megtestesülése! Előfizettem műveinek teljes kiadására. Nézze... ott az asztalomon a legutóbb megjelent kötet. Kell-e önnek mondanom, hogy ritka örömmel lesz számomra a nap, amelyen a következő megjelenik. Mennyire vágyom arra, hogy hallhassam még grandiózus PASSIÓ-jának teljes előadását, mielőtt eltávozom erről a világról! De itt, a franciáknál, erre még gondolni is batorság...

WAGNER: A németekkel Mendelssohn ismertette meg a PASSIÓ-t,⁴ mégpedig meseri előadásban, amelyet saját maga vezényelt Berlinben.

ROSSINI: Mendelssohn! Mily rokonszenves lélek! Szívesen emlékszem vissza a társaságában töltött kellemes órákra. Frankfurtban, 1836-ban történt... akkor már Párizsban éltem. A Rothschild család meghívására egy esküvőn vettem részt; ezen ismeretett össze Ferdinand Hiller Mendelssohnnal. Milyen elbűvölően játszott a kecses románcait! Azután Weber-darabokra tért át. Később Bach-műveket kértem tőle, sok-sok

* Trombitás.

Bach-művet. Hiller korábban említette, hogy senki nem játssza Bachot hozzá foghatóan. Mendelssohn az első pillanatban meghökkent a kérésen. „Hogyan? – kérdezte –, ön olasz léteire ennyire kedveli a német zenét?” „Kizárólag azt kedvelem – válaszoltam; majd talán kissé túlzott fesztelenséggel hozzátettem: – Ami az olasz zenét illeti, hát *arra fűtülök!*” Megrökönyödve nézett rám: ez azonban nem gátolta meg abban, hogy bámulatosan és ritka élvezettel játssza el Bach jó néhány fűgáját. Hillertől később megtudtam, hogy miután elbúcsúztam, Mendelssohn a kijelentésem kapcsán megjegyezte: „Vajon Rossini komolyan gondolta ezt? Mondhatom, fura egy szerzet!”

WAGNER (szívből kacagva): Nem csodálkozom Mendelssohn elképedésén, maestro; de megengedi, hogy megkérdezzem, hogyan fejeződött be látogatása Beethovennél?

ROSSINI: Oh! Hamar vége szakadt. Érthető is, ha meggondoljuk, hogy a beszélgetés nagyobb részét írásban kényszerültünk folytatni. Tudomására hoztam, hogy mennyire csodálom lángelméjét, és mennyire lekötelez, hogy alkalmat adott ezt kifejeznem... Mély sóhaj volt a válasz, no meg ez a rövidke mondat: „*Oh! un infelice!*”^{*} Majd az olaszországi színházakról, híres énekesekről érdeklődött... megkérdezte, gyakran játsszák-e Mozart operáit... hogy elégedett vagyok-e a bécsi olasz társulattal... Végül sok sikert kívánt a ZELMIRA előadásához, fölállt, az ajtóhoz kísért bennünket, és így szólt: „*Írjon sok SEVILLAI-t!*” Alig értünk ki a romos lépcsőházból, máris éreztem, mennyire kínos emlékem marad erről a látogatásról – arra gondoltam, hogy mindenkinek magára hagyja, hogy nélkülöznie kell – és nem tudtam visszatartani a könnyeimet. „Ugyan – szólt Carpani –, kizárólag ő tehet róla. Magának való, mogorva ember, aki képtelen arra, hogy bárki barátságát megtartsa.”

– Aznap este gálavacsorán vettem részt Metternich hercegnél. Teljesen fel voltam még dűlva a látogatás emlékétől, fülemben csengett a gyászos *un infelice*, és megvallom, nem tudtam eloszlatni a bensőmet marcangoló kínos érzést: ez a fényes bécsi társaság velem bezeg rendkívüli figyelemmel bánik! És akkor óvatlanul fennhangon kimondtam, hogy mi a véleményem az Udvar és az arisztokrácia magatartásáról a kor legnagyobb lángelméjével szemben, akivel oly keveset törődnek, és hagyják, hogy szükségét lásson. De ugyanazt a választ kaptam, amit korábban Carpanitól. Erre megkérdeztem, hogy legalább a süketsége nem kelt-e bennük szánalmat... hogy nemes lélekre vall-e, ha szemére hányják a gyengeségeit, csak azért, hogy ürügyet találjanak a segítség megtagadására. Pedig gazdag családok adakozásából milyen könnyen juttathatnánk neki, tettem hozzá, egy csekély életjáradékot, mely azonban elég bőséges ahhoz, hogy élete végéig biztonságban tudhassa magát a nélkülözéstől. Javaslatomat azonban senki nem támogatta.

– Vacsora után az est fogadással folytatódott, amely a legkiválóbb bécsi előkelőségeket vonzotta Metternich termeibe. Koncertet is adtak. A programon szerepelt Beethoven egyik újabb triója... mindenütt ő, mindig csak ő, ahogy Napóleonnól mondták. A vendégek az új mesterművet vallásos áhitattal hallgatták és lelkesen megtapsolták. E világi pompa láttán mélabúsan gondoltam arra, hogy a nagy férfiú talán éppen e magányos pillanatában fejezi be újabb ihletett művét, amelynek a többiekhez hasonló rendeltetése, hogy bevezesse a fennkölt szépségbe a fényes arisztokráciát, amely szerzőjét kívülrekeszti saját köreibe, és amelyet túlnótló lefoglal tulajdon szórakozása ahhoz, hogy a nagy mester nyomorával szeményit is törődjék.

– Noha kísérletemmel, hogy évi járadékot rendszeresítsek Beethovennek, kudarcot

* Ó, egy boldogtalan!

vallottam, nem vesztettem el a kedvem. Elő akartam teremteni a szükséges tőkét ahhoz, hogy a mesternek végleges letelepedésében segítségére legyek. Kaptam ígéreteket az adakozásra; de ha a magam adományát hozzászámoltam is, az eredmény még mindig igen szerény összeget tett ki. Úgyhogy fel kellett adnom ezt a második elképzelésemet is. Többnyire ezt a választ kaptam: „Ön nem ismeri Beethovent. Ha a birtokába kerülne egy ház, másnap biztosan túladna rajta. Soha nem fog gyökeret eresztetni sehol; képtelen meglenni anélkül, hogy hathavonként új kerületbe ne költözne és hathetenként új szolgálókkal ne venné körül magát.”

– De gondolom, eleget beszéltem azokról, akik a *múlt*, sőt lassan már a *régmúlt* vagyunk. Beszéljünk inkább a *jelenről*, és különösen a *jövőről*, ha nincs ellenére, Wagner úr, hiszen a nyilvánosság előtt az ön neve szinte elválaszthatatlan ettől az időtől. Mind ezt természetesen a legkisebb rosszindulat nélkül állítom. Először is, mondja, végleg letelepedett Párizsban? Afelől meg vagyok győződve, hogy sikerül bemutatnia a TANNHÄUSER-t. Túl nagy hirt vertek a műve körül ahhoz, hogy a kíváncsi párizsiak lemondának a meghallgatásáról. Elkészült már a francia fordítás?

WAGNER: Hamarosan elkészül; rendületlenül dolgozom rajta egy roppant hozzáértő s ráadásul igen türelmes segítőtársammal. A zenei kifejezés tökéletes megértése érdekében, hogy úgy mondjam, minden egyes francia szót meg kell feleltetnünk az illető hangjegy alatti német szó jelentésének. És ez igen kemény, nehezen megoldható feladat.

ROSSINI: De miért nem ír Gluck, Spontini, Meyerbeer példáján felbuzdulva ön is egy operát francia szöveggönyvre? Hiszen kiismerte már az itteni ízlést és a sajátos francia színházi légkört. Magam is így döntöttem, amikor Itáliát és olasz pályafutásomat odahagyván, letelepedtem itt Párizsban.

WAGNER: Nem hinném, maestro, hogy ez az én esetemben keresztülvihető lenne. A TANNHÄUSER után megírtam a LOHENGRIN-t, azután a TRISZTÁN ÉS IZOLDÁ-t. E három opera mind irodalmi, mind zenei szempontból logikus fejlődési lépcsőt jelent a zenedráma határozott és abszolút formájáról való fölfogásban. A stílusom óhatatlanul magán viseli e fejlődés nyomait. Való igaz, nem tartom kizártnak, hogy fogok még komponálni a TRISZTÁN stílusában, de azt már nem tudom elképzelni, hogy a TANNHÄUSER stílusához visszanyúljak. Márpedig ha rávennének arra, hogy Párizsban francia szövegű operát szerezzek, nem tudnék, de nem is lenne szabad más utat járnom, mint amely a TRISZTÁN megírásához vezetett. Ennélfogva egy effajta mű az opera hagyományos formáinak olyan mérvű szétesését jelentené, hogy művemnek szemnyi esélye sem volna arra, hogy a franciák megértsék és elfogadják.

ROSSINI: És mondja, az ön meglátása szerint mi volt az újítások kiindulópontja?

WAGNER: Elgondolásaim rendszere fokozatosan alakult ki. Már első próbálkozásaim sem szolgáltak meglepedésemre, már akkor kétségeim támadtak; és az újítások első csirái sokkal inkább a költészetéről, mint a zenéről való fölfogásból bújtak elő. Kezdeti munkáimban főként irodalmi célokat tűztem magam elé. Később másfajta eszközöket kutattam, hogy a hangzás erőteljes hatását felhasználva kitágíthassam a szavak értelmét, és csak azt sajnáltam, hogy az eredetiséget, amely gondolataimat ideális esetben jellemzi, mennyire megnyirbálják a zenedráma bevett formái követelményei.

– Mennyi egy kaptafára készült *aria di bravura* és izetlen *duo*, és mennyi betét, melyek ok nélkül megszakítják a színpadi cselekményt! No és a *szeptettek!* Az összes valamirevaló operában a szeptetteknek ünnepélyesnek kellett lennie, amelyben az énekesek

kibújnak szerepükből, egymással megbékélve felsorakoznak a színpadon, és egyhangúlag (gyakran mennyire egyhangúlag, magasságos Isten!) előadják az elcsépeelt sablonok valamelyikét...

ROSSINI (félbeszakítja): Tudja, hogy neveztük mi ezt az én időmben Itáliában? *A csapodár szívek sorakozójának*. Nem tagadom, tökéletesen átéreztem a dolog nevetségességét. Mindig a borraivalóért káráló *facchinók** raját idézte eszembe. De mit akar? Ez volt a szokás; engedményt kellett tenni a publikumnak, különben meghajigáltak volna rohadt paradicsommal...

WAGNER (Rossini közbeszólására ügyet sem vetve folytatja): A monoton... színtelen zenekari kísérlet pedig... ugyanazokat a formulákat ismétli makacsul, ahelyett, hogy figyelembe venné a szereplők és a helyzetek sokféleségét... egyszóval ez az egész *koncertzene* idegenül áll a cselekmény mellett, s csak a *konvenció* miatt kap helyet, és sokszor a leghiresebb operákat is tönkresilányítja. Mindez nézetem szerint ellentmond a józan észnek, és nem fér össze a magasabb, nemes művészettel, mely érdemes erre a névre.

ROSSINI: Az *aria di bravurát* említette. Meglep, hogy éppen nekem mondja ezt. Rémeiket láttam miatta. Egyszerre kellett a *prima donna*, a *primo tenore* és a *primo basso* szabadszájú népségének kedvére tennem! Nem átalították ütemre leszámolni az áriákat, majd kijelenteni, hogy nem hajlandók elénekelni a sajátjukat, mivel valamelyiküké néhány taktussal hosszabb – pedig még bele sem számolták a *trillák* és a *gruppettik* nagyobb számát...

WAGNER (vidáman): Rőfre lemérték! Ezek után nem marad más hátra, mint hogy a zeneszerző egy zenei... *méterrudat* vegyen maga mellé ihletnek.

ROSSINI: Mondjuk inkább, hogy *áriarudat*! Milyen kegyetlenek voltak ezek az emberek irányomban! Egyedül az ő lelkükön szárad, hogy addig izzasztották szegény fejemet, míg időnek előtte megkopaszították. De hagyjuk ezt, térjünk inkább vissza az ön gondolatmenetéhez... Ön azt állítja, hogy kizárólag a drámai cselekmény racionális, gyors és szabályos fejlődését kívánatos szem előtt tartani. Csakhogy miképpen lehet az irodalmi koncepciót igénylő, önálló cselekményt összhangba hozni a zenei formával, amely nem más, mint pusztán *konvenció*? Ön mondta ki a szót. Hiszen az abszolút logika értelmében természetes, hogy az ember nem énekelve társalog; egy felbőszült, féltékeny férfi, egy összeesküvő nem fakad dalra! (Tréfálkozva:) Egyedül a szerelmesek jelentenek talán kivételt, akiket legfeljebb *turbékoltathatunk*, ha úgy adódik... De újabb nagy kérdés: vajon az ember dalolva megy a halálba? *Konvenció* tehát az opera, az első hangtól az utolsóig. No és a hangszerelés?... Egy sodró lendületű zenekari játékot hallva ki tudná megítélni, hogy vihar, zendülés vagy tűzvész megjelenéséről van-e szó?... *konvenció* tehát még ez is!

WAGNER: Tagadhatatlan, maestro, hogy a *konvenció* tovább él, még hozzá erőteljesen, másként végképp lemondhatnánk a zenedrámáról, sőt a zenés komédiáról is. Erősen vitatható ugyanakkor, hogy ezt a zenei műfaj rangjára emelkedett konvenciót úgy kell-e felfognunk, hogy kizárjuk belőle a két szélsőséget: az abszurdot és a nevetségést? Én ez ellen a téveszme ellen küzdök. Csakhogy kiforgatják, amit mondok. Nem olyan híreket keltik-e, mint aki gőgjében... többre tartja magát Mozartnál is?

ROSSINI (tréfálkozva): *Mozart, l'angelo della musica...*** De ki merné őt bírálni, ha csaknem a szentségtörés szándékával?

* Hordárok.

** Mozart, a zene angyala...

WAGNER: Azzal vádolnak, hogy kevés kivételtől, talán Glucktól és Webertől eltekintve, semmibe veszem az egész létező operazenét. Leplezetlen előítéletüktől vakon inkább kitartanak emellett, mintsem hogy valamit is próbálnának megérteni a szerzeményeimből. Hát legyen! Pedig én távolról sem vitatom, sőt rendkívül sokra becsülöm a méltán híres operák megannyi csodálatos részének – *mint tiszta zenének* – a varázsát. Én e zene szerepe ellen lázadok és harcolok, a szerep ellen, amikor szórakoztató betét színtjére silányul vagy amikor a megszokás béklyóiban és a színpadi cselekménytől idegenül pusztán gyönyörködtetés a célja.

– Az én elképzelésem szerint az operának összetett természete révén arra kell törekednie, hogy az összes művészetet: a költészetet, zenét és a képzőművészetet szerves egésszé forrassa. Nem küldetésének lekicsinylését jelenti-e, ha a zeneszerző fekete-fehér nyomatok kiszínezésére kárhuztatott festőművészhez hasonlatosan arra kényszerül, hogy hangszeres illusztrációt készítsen egy szöveggönyvhöz, amely már előre meghatározott számú áriát, duót, jelenetet, egyszóval hangjegyekké formálandó *diribdarabokat* ír elő? Természetesen számos példát ismerünk arra, hogy valamely megindító drámai helyzet ihletésében a zeneszerzők halhatatlan oldalakat alkottak. De partitúráik hány és hány oldalát silányítja vagy teszi valósággal tönkre a konvenciókból eredő fogyatékoság! Márpedig amíg ezek a konvenciók érvényben vannak, amíg nem jön létre teljes kölcsönhatás a zene és a költészet között, míg ez a *kettős felfogás* nem olvad össze egyetlen gondolattá, addig nem létezhet igazi zenedráma.

ROSSINI: Ha jól értem, az ön elképzelésének megvalósításához elengedhetetlen, hogy a zeneszerző egyben saját librettistája is legyen. Ez számomra több okból majdhogynem kivihetetlen feltételnek tűnik.

WAGNER (felélénkülve): Ugyan miért? Mi szólhat az ellen, hogy az ellenpont technikájának elsajátítása közben a zeneszerzők irodalmi tanulmányokat folytassanak, elmélyedjenek a történelemben, legendákat olvassanak? Ennek eredményeképp ösztönösen fognak arra törekedni, hogy vérmérsékletükhöz közel álló poétikus vagy tragikus témát válasszanak. És ha kellő lelemény vagy tapasztalat híján képtelenek maguk fölépíteni a dráma cselekményét, még mindig segítségül hívhatnak egy avatott színműíró.

– Egyébként a zenedrámaszerzők között, úgy hiszem, kevés akad, aki alkalomadtán ne bizonyította volna kiváló irodalmi és költői hajlamait; tetszésük szerint átírták a szöveget vagy újraszerkesztették a jelenetet, ha a librettistától eltérően értelmezték. Hogy ne menjünk nagyon messzire, ön, maestro, állítaná-e, hogy például a TELL VILMOS „*összeesküvés*”-jelenetében szolgálai módon, szóról szóra megtartotta a kapott szöveget? Erősen kétlem. Ha közelebbről megnézzük, nem nehéz több helyütt is felfedezni benne a deklamáció vagy a gradáció hatását, következésképpen olyannyira telítődött *zeneiséggel*, sőt, ha szabad úgy mondanom, a *spontán ihletettség*gel, hogy keletkezését aligha tulajdoníthatom kizárólag az előre megírt szövegváznak. A mégoly hozzáértő librettista sem képes, különösen a nagyjelenetekkel bonyolított cselekményrészeket úgy megszerkeszteni, hogy azok a zeneszerző kedvére legyenek a képzelete sugallta zenei freskó megfestésében.

ROSSINI: A szívemből beszéltem. Ezt a jelenetet valóban módosítottuk az útmutatásaim alapján, és nem is egykönnyen. A TELL VILMOS-t Aguado barátom vidéki házában írtam, ahol a nyarat töltöttem, és ahol a szöveggönyviróm természetesen nem volt kéznél. Armand Marrast és Crémieux (Lajos Fülöp kormányja elleni *két jövőendő összeesküvés*) ugyancsak Aguadónál nyaraltak, így az ő segítségükkel végeztem el a szükséges

változtatásokat a szövegen, illetve a verselésen, és *szóltam meg az én összeesküvőim ter-vét Gessler ellen.*

WAGNER: Íme a bizonyíték, amely részben alátámasztja, amit az imént mondtam; elég ezt az elvet kibővíteni kissé, és elképzeléseim máris nem annyira ellentmondásosak vagy keresztülvihetetlenek, mint amennyire első pillantásra tűnhetnek.

– Állítom, hogy *a jövő zenéje* helyett, amelyről kitartóan híresztelik, hogy egymagam akarom létrehozni, természetes, bár valamelyest lassú fejlődésének köszönhetően elkerülhetetlenül megszületik *a zenei dráma jövője*, amelyből *a zeneszerzőkről, az énekesekről és a közönségről* való termékek és új fölfogás sarjad.

ROSSINI: Gyökeres változások tehát! És valóban azt hiszi, hogy az *énekesek*, akik tehetségüket mindig is virtuozitásukkal bizonyították, aminek helyébe most, ha jól értem, egyfajta *énekbeszéd* lép, vagy a közönség, mely – mondjuk ki – *a régi játékhoz* szokott, behódol a múltat szétforgácsoló újításoknak? Erősen kétlem.

WAGNER: Minden bizonnyal lassú, de visszafordíthatatlan folyamat lesz. Kérdezem ugyanakkor: a közönség alakítja a mestereket vagy a mesterek a közönséget? És erre a kérdésre is az ön példája adja meg a választ. Nem ön homályosította-e el, nagyon is újszerű stílusával, mindahány elődjét Itáliában; ön, aki soha nem látott gyorsasággal tett szert példátlan népszerűsége? Sőt az ön hatása, maestro, nem torpant meg Itália határai előtt, csakhamar idegen országokban is érvényesült.

– Az énekesek pedig, akik ön szerint ellenszegülnének, kénytelenek lesznek elfogadni a megváltozott helyzetet, amely egyébiránt éppen az ő javukat szolgálja. Ha belátják, hogy az új formába öntött zenedráma nem kínál többé tüdejük erejére vagy vonzó orgánumukra alapozható könnyű sikereket, meg fogják érteni, hogy a művészet immár magasabb küldetésre szánja őket. Ha hajlandók kitörni saját szerepük korlátai mögül, akkor könnyedén azonosulhatnak az egész művet átható filozofikus és esztétikai szellemmel. Olyan légkörben fognak élni, amelyben, ha szabad így kifejeznem, *minden minden részévé válik*, amelyben minden egyforma súllyal esik latba. Sőt ha feladták a mulandó virtuozitás kínálta pillanatnyi siker álmát, ha megszabadultak a kinszenvedéstől, hogy elcsépelet rimekkel cirkalmazott izetlen szöveget zengve kelljen tönkretenniük a hangjukat, akkor észreveszik majd, hogy nevüket fényesebb és tartós dicsfény övezi. Ehhez azonban szükséges, hogy maradéktalanul azonosuljanak az általuk megszemélyesített hősökkel, lélektani és emberi szempontból egyaránt hitelessé téve létüket a drámában; hogy szerepük fölfogásában a cselekmény korát jellemző viszonyok, eszmék és erkölcsök elmélyült tanulmányozására támaszkodjanak; hogy a nemes és mesteri deklamációt hibátlan előadásmóddal ötvözzék.

ROSSINI: Ha a *tiszta művészetet* tekintjük, ezek kétségbevonhatatlanul roppant kilátások, szédítő távlatok. Csakhogy a zenei forma szempontjából mindez végzetes következményekkel jár: *ez a dallam gyászbeszéde!* Mert hogyan köthetjük össze az egyes szótagoknak megfelelő hangjegyeket dallamformává, amelyet az azt alkotó tagok pontos ritmusa és szimmetriája kell hogy meghatározzon?

WAGNER: Nem vitatom, maestro, hogy túrhetetlen volna az effajta módszer erőszakos vagy kényszerű alkalmazása. De félreértés ne essék: távolról sem utasítom el a dallamot, éppen ellenkezőleg, *korlátlan teret* követelek neki. Hiszen nem a dallamból bontakozik-e ki minden zenei forma? Dallam nélkül nem létezik, nem is létezhet semmi. De értse meg: nem olyan dallamot képzelek, amely a hagyományos módszerek szűk korlátai közé szorítva szimmetrikus körmondatok, kötött ritmus, előre kiszámítható harmonikus menet és kötelező kadenciák rabigájában senyved. Én azt akarom, hogy

a dallam *szabadon, önállóan* szárnyaljon, béklyó nélkül. Olyan dallamot akarok, amely nemcsak *minden egyes szereplőt*, de a dráma szerkezetét alátámasztó jelenetek mindegyikét is egyértelműen meghatározza. Pontos dallamot akarok, amely ugyanakkor hajlékonyan idomul a költői szöveg értelméhez, elhalkul, háttérbe húzódik vagy kiteljesedik a zenei hatás szabta követelményeknek megfelelően, a zeneszerző elképzelése szerint. És ön, maestro, pontosan az effajta dallam nagyszerű példáját állította elének a TELL VILMOS „*Sois immobile*”-jelenetében, ahol a cselló ziháló futamaival aláfestett, minden szót egyformán hangsúlyozó szabad ének az operaművészet csúcsaira szárnyal.

ROSSINI: Tehát akaratlanul is a *jövő zenéjét* szereztem volna?

WAGNER: Ön minden idők zenéjét szerezte, maestro, és ennél nem tehetett volna többet.

ROSSINI: Elárulom önnek, hogy életem legfelkavaróbb érzelmé a szüleim iránti szeretet volt, melyet természetesen kamatostul visszakaptam tőlük. Úgy hiszem, ebben az érzésben leltem rá a TELL VILMOS „*alma*”-jelenete megkívánta alaphangra.

– De engedjen meg egy utolsó kérdést, Wagner úr: hogyan egyezteteti össze az imént felvázolt módszerrel két vagy több szólam, sőt a kórus egyidejű megszólaltatását? Logikusan következtetve erre gondolnunk sem volna szabad...

WAGNER: Valóban rendkívül ésszerű lenne, hogy a beszélt dialógus mintájára a szereplők a zenei párbeszédben is egymás után jussanak szóhoz. Másrészt azonban be kell látnunk, hogy egy adott pillanatban két különböző személy esetleg ugyanabban a lelkiállapotban találkozik össze; tehát közös érzés közelítheti őket egymáshoz, következésképpen a két szólam összefonódhat. Szintúgy ha több szereplőt átható különböző érzelmek harcban állnak egymással, akkor ezeket egyidejűleg is kinyilváníthatják, miközben minden egyes szereplő tulajdon érzését külön-külön kifejezi.

– És most gondoljon bele, maestro, hogy milyen hatalmas, sőt korlátlan forrást jelent majd a zeneszerzőnek, ha a dráma minden szereplőjére, minden egyes helyzetére ezt a módszert alkalmazza, és a dallamforma – megőrizvén eredeti jellegét – a cselekmény folyamán a legkülönbözőbb irányba fejlődhet. Ennélfogva a nagyjelenetek mindegyik szereplője ezentúl saját egyéniségében jelenik meg, ugyanakkor az összes elem a cselekményhez igazodó polifóniát alkot – s ekképpen nem áll elő többé az a képtelen helyzet, hogy a legellentmondásosabb szenvedélyek mozgatta szereplők adott pillanatban teljesen értelmetlenül kényszerülnek szólamaikat egyfajta *largo d'apothéose*-ban egyesíteni, melynek patriarchális harmóniáját hallva csakis arra lehet gondolni, hogy *nem jobb az embernek sehol, mint a családja kebelén*.⁵

– A kórusban pedig – folytatta Wagner – nagy lélektani igazság rejlik: nevezetesen az, hogy a kollektív tömegek az egyes embereknél készségesebben adják meg magukat egyes érzéseknek: így például a rémületnek, a dühnek, a szájalomnak... Beláthatjuk tehát, hogy az együttes tömeg meggyőzően fejez ki bizonyos lelkiállapotokat az opera nyelvén anélkül, hogy vétene a józan ész ellen. Sőt a kórus beléptetése a drámai helyzet kívánta ponton páratlan lehetőségeket kínál, és ezáltal a színházi hatás egyik legértékesebb tényezője lesz. Kell-e említenem megannyi példa közt az IDOMENEO szorongást keltő tüzes kórusát, a *Corriamo, fuggiamó!*-t, de az ön MÓZES-ének csodálatra méltó freskójáról se feledkezzünk meg: a *des ténèbres* komor kórusáról!

ROSSINI: Már megint! (Jókedvűen kopogatja a homlokát.) Nem kétséges tehát, hogy engem is megérintett a *jövő zenéje*! Még a végén kedvet kapok hozzá... Ha fiatalabb volnék, bizony isten újrakezdénem... *jaj az ancien régime*-nek!

– Ah, maestro – válaszolta Wagner –, ha harminchét évesen, a TELL VILMOS után nem tette volna le a tollat... Égbekiáltó bünt követett el! Saját maga sincsen tudatában annak, mi minden pattanhatott volna még ki a fejéből! Hiszen akkor kezdte volna csak igazából...

ROSSINI (ismét komolyan): Mit akar? Gyermekeim nincsen. Ha lett volna, kétségtelenül tovább dolgozom. De az igazat megvallva, miután az úgymond *ellustálkodott* tizenöt év alatt nem kis vesződés árán megkomponáltam negyven operát, pihenésre volt szükségem, és nyugodt élet reményében visszaköltöztem Bolognába. Egyébként az itáliai színházak állapota már akkor sok kívánnivalót hagyott maga után, amikor a pályám csúcán álltam, később pedig még inkább lezüllött, és az éneklés művészete, amint várható is volt, hanyatlásnak indult.

WAGNER: Minek tulajdonítja ezt a jelenséget, amely annyira nem illik a szép hangok hazájához?

ROSSINI: A *kasztráltak* kihalásának. Lehetetlen szavakba öntenem, milyen igéző orgánummal és virtuozitással rendelkeztek – kegyes kárpótlásul egyéb hiányosságaikért – ezek a legderekabb énekesek. Ráadásul felülmúlhatatlan tanárok is voltak; szívesen bízták rájuk a zeneoktatást az egyházi énekiskolákban. Ezek közül némelyik híre messze földre eljutott: az énekművészet valóságos akadémiáinak számítottak. Nagy számban özönlöttek a tanulni vágyók, majd később sokan közülük megváltak a templomi karzattól, és színházban kezdtek új pályafutást. De a nyughatatlan honfitársaim által egész Itáliában bevezetett új politikai rendszer felszámolta az egyházi énekiskolákat, és néhány *konzervatóriumot* létesített csupán helyettük, ahol az igazi hagyományokat, a *bel cantót* egyáltalán nem *konzerválják*. A *kasztráltak* pedig kiöregedtek, és divatját múlta a szokás is, hogy újakat állítsanak a helyükbe. Így tűnt le végérvényesen az éneklés művészete, s vele együtt a legigazibb műfaj, az opera buffa is hanyatlásnak indult. És az opera seria? A közönség már az én időmben sem becsülte a művészet ily magaslatait, és a legkisebb érdeklődést sem tanúsította az effajta előadások iránt. Az opera seriát hírül adó falragaszoknak többnyire csak azt a néhány forróvérű nézőt sikerült a színházba csalniuk, akik a tömegetől távol, némi üdítő *aria* hűségben kerestek felfrissülést. Többek között ezen okok miatt döntöttem úgy, hogy legjobb, ha elhallgatok. Lám, így is tettem, és *così finita è la commedia*.

Rossini felállt, szeretetteljesen megszorította Wagner kezét, és e szavakkal bocsátotta útjára: – Kedves Wagner úr, nem lehetek elég hálás önnek ezért a látogatásért, de különösen a világos és érdekes előadásért, melyben elgondolásait kifejtette. Én, aki abbahagytam a komponálást, mivel abba a korba értem, amelyben az ember inkább *dekomponálódik*, várván, hogy örök léte *megkomponálódjék*, túl öreg vagyok ahhoz, hogy tekintetemet új horizontok felé fordítsam; de az ön elgondolásai – bármit mondjanak is az ellenségei – érdemesek arra, hogy a fiataloknak irányt szabjanak. Természetéből következően valamennyi művészet közül a zene van leginkább kitéve a változásoknak, ezek sora pedig végtelen. Mert sejtthettük-e, hogy Mozart után jön egy Beethoven? Gluck után egy Weber? És még utánuk sem ér véget a sor. Mindenkinek arra kell tehát törekednie, ha nem jár is sokkal előbbre kortársainál, hogy új utakra leljen; nem úgy, mint az a bizonyos legendabeli Herkules, aki, elérkezvén egy helyre, ahol nem látott valami tisztán, egy karót szúrt a földbe, és menten visszafordult.

WAGNER: Talán magán-vadászterületet jelző karónak szánta, hogy mások se jussanak tovább?

ROSSINI: *Chi lo sa?** De igaza lehet, mert úgy hírlík, előszeretettel vadászott nagyvadra. Reméljük azonban, hogy a mi művészetünknek effajta földmérők soha nem fognak határt szabni. Én a magam részéről letettem a pennát. Másoknak, de különösen önnek, akit láthatólag magasztos eszmék és korlátlan energiák járnak át, valami újjal kell kitűnniük, amit tiszta szivemből kívánok önnek.

Így fejeződött be a bő félórán át tartó emlékezetes beszélgetés, melynek során, és ezt biztos állíthatom, e két férfiú – kik közül az egyik szellemi hevülete leheletnyit sem maradt le a másik elmés visszavágásai mögött – nem unatkozott egy pillanatig sem.

Miközben átvezetett bennünket a szobájával szomszédos ebédlőn, Rossini hirtelen megállt az ablakközben elhelyezett, finom berakásos kecses kis bútordarab előtt. Egy XVII. századi, Firenzében készült mechanikus orgona volt, melyet az összes törzsvendég jól ismert.

– Ez a kis orgona – szólta a maestro Wagnerhez – mindjárt eljátszik néhány régi dalt a hazámból, talán érdekelni fogják önt. – Megérintette a rugót, és a hangszer antik flazsolettregiszterén nyomban előadta teljes repertoárját. Rövid, közkedvelt dalocskák voltak.

– Mit szól hozzá? – kérdezte Rossini. – Íme, itt van ön előtt a múlt, sőt a régmúlt is. Ez egyszerű és tiszta zene. Hogy ki lehetett az ismeretlen szerzője? Nyilván valami falusi muzsikus. Réges-régen született, és örökké élni fog. Vajon mibelőlünk marad-e ennyi akár csak száz év múlva is?

Mibelőlünk! Egyesek ebben a Wagnernek címzett kérdésben a szenilis kedélyesség álarca mögé rejtett fondorlatot vélik bizonytalannal felfedezni. Nem hiszem, hogy ez lett volna a maestro szándéka. Több ízben is tanúja voltam hasonló tűnődésének; vélhetőleg ösztönösen támadt benne a kérdés, és egyszerűen, minden hátsó gondolat nélkül fejezte ki. Wagner ügyet sem vetett rá.

Ezután búcsút vettünk a maestrótól.

A lépcsőházban Wagner így szólt hozzám: – Bevallom, nem ilyennek képzeltem Rossinit. Egyszerű, természetes, komoly, szemlátomást minden érdekelte, amiről rövid beszélgetésünk alatt szó esett. Sajnos nem állt módomban a maguk teljességében kifejezteni a zenedráma szükségszerű megújításáról vallott elgondolásaimat; kénytelen voltam néhány általános szempontra szorítkozni, és csak azokra a részletekre támaszkodni, amelyek jelentőségük folytán azonmód megragadhatták a maestro figyelmét. Akárhogy is, számítanom kellett rá, hogy a nézeteimet végtelenségek fogja tartani, hiszen az ő idejében a zenei világot szisztematikus szellem uralta, aminek a maestro a mai napig szükségszerűen rabja maradt. Mozarthoz hasonlóan a dallamszerzés isteni adománya benne is a színpadi művészethez és a drámai kifejezéshez való ösztönös hajlammal párosult. Mi mindent alkothatott volna, ha alapos zenei képzésben részesül, de különösen, ha veleszületett kétkedése nem nyomja el benne tulajdon művészetének áhítatos hangját? Kétségtelenül a legmagasabb csúcspontig szárnyalt volna. Egyszóval lángelme ő, aki megtorpant hiányos felkészültsége miatt, és mert nem talált rendkívüli alkotóképességéhez méltó környezetre. De le kell szögezmem: az összes zenesz közül, akit Párizsban megismertem, ő az egyetlen igazán nagy tehetségű művész.

* Ki tudja?

Elváltam Wagnertől, és tüstént hazaindultam, hogy a beszélgetés közben készített jegyzeteimet rendszerezem.

Eltűnődtem azon, hogy Rossini, aki annyi átéléssel elevenítette föl Beethovennél tett látogatását, és megosztotta velünk az óriási lángelme iránti csodálatát, még csak nem is sejtette, hogy ezúttal is Beethovenhez fogható óriás állt előtte.

Ne felejtjük el, hogy Wagner akkoriban még nem jutott el hírve csúcsára. A TANNHÄUSER és a LOHENGRIN bemutatói ugyan ismertté tették nevét Németországban, sőt némileg Párizsban is, ám a többnyire ellenséges érzelmű lapok inkább a *polémistával*, mint a zeneszerzővel foglalkoztak. Következésképpen Rossini szemében, aki semmit nem ismert Wagner zenéjéből, a német zeneszerző híre meg sem közelítette mondjuk Gounod-ét vagy akár Félicien Davidét, így legfeljebb a tipikus germánt láthatta benne, aki megmámorosodik elméjének túlfutótt sugalmazásaitól; sokkal inkább egy szószátyár fecsegőt várt otthonába, mint egy zeneszerzőt, aki túlságosan is forradalmi utópiákat kínál ahhoz, hogy megvalósításukban hinni lehessen. Ráadásul kezdetben Rossini inkább udvarias kíváncsisággal, mint feszült érdeklődéssel hallgatta Wagnert. A beszélgetés során azonban benyomása változott, és az éleslátásáról híres olasz mester készséggel elismerte, hogy ennek a germánnak *mégiscsak van valami a fejében*.

Egyébként a két lángelme – kik közül az egyik harminc éve élt immár ragyogó karrierjének dicsfényében; a másik viszont eljövendő, páratlan dicsőségének előestéjén éppen csak megcsillantotta titáni képességeit – a beszélgetés alatt pontosan olyan volt, amilyennek lennie kellett: Rossini udvarias és egyszerű, Wagner pedig illő tisztelettel teli.

Amikor Wagner megüzente látogatási szándékát a pesarói mesternek, természetesen gondolni sem mert arra, hogy nézetei kedvező fogadtatásra találnak, vagy hogy Rossini udvariasságból ily hosszú időt szán rá. A „*dallam gyászbeszéde*” segélykiáltás, a *szív segélykiáltása* sem lepte meg. Nem kívánta, hogy az olasz mester megértse őt. Mindössze annyit remélt, hogy közelről tanulmányozhatja a különös, rendkívüli tehetséggel megáldott zeneszerzőt, aki alkotói képességeinek elképesztően gyors szárnyalása után, a TELL VILMOS befejeztével már semmi másra nem vágyott, mint hogy lángelmeje terhétől megszabadulván, harminchét évesen egy jellegtelen polgári *far niente* szemléletébe temetkezzen, és soha többé ne törődjék művészetével. Ez kellette föl Wagner kíváncsiságát, ennek talányát igyekezett megfejteni.

Másrészt Wagner örömmel ragadta meg a kínálkozó alkalmat, hogy személyesen tiltakozzék a laikus közvélemény képtelen vádaskodásai ellen, miszerint semmibe venné a legnevesebb zenedrámászerek, elődjei operáit, kezdve Mozarttal egészen Meyerbeerig és Rossiniig. Az olasz mesterrel pusztán egyetlen ellentmondást megkockáztatva, tisztelettel, ám nyíltan beszélt, ahogy az olyan emberhez illik, akinek szükségtelen tisztázni magát rosszindulatú rágalmak alól vagy olyan neki tulajdonított kijelentések miatt, amelyek értelmét szántszándékkal meghamisították.

Az egyébként is uralkodó hajlamú fiatal német zeneszerző valódi jelentőségük tudatában tárta elgondolásait Rossini elé, nem vesződött sem szónoki fogásokkal, sem félreérthető magyarázkodással, az Udvar nyelvének üres udvariaskodásait is mellőzve, határozottan bírálta az opera évszázados hagyományának fogyatékos és idejétmúlt szokásrendjét, valamint a kártékony módszerét, amellyel a komponisták zenéjüket felcicomázzák. Kritikáját nyíltan szegezte Rossininek.

Ő pedig közel sem volt gyanakvó, udvariasan és a tőle megszokott kedélyességgel intézte szavait Wagnerhez. És viselkedése lassacskán megváltozott, egyértelmű tanújelét adta, hogy felismerte az előtte álló férfiú valódi nagyságát. Rossini hamar felismerte, hogy az isteni sugallat bűvöletében élő, önnön jelentőségével eltelt, zavaros beszédű muzsikus helyett, amilyenek környezete ezt a filozofikus germánt lefestette, elsőrangú szellemmel van dolga, tisztán látó, tántoríthatatlan és tehetsége tudatában lévő művésszel, aki képes arra, hogy sasszemével átfogja a művészet korlátlan birodalmát, és elszántan a legmagasabb csúcokra törjön benne.

E találkozás gyorsan eloszlatott minden félreértést a két zeneszerző között, és életük végéig kitartó, kölcsönös tiszteletet oltott beléjük. És mégis mennyire nem illett egymáshoz ez a két lángelme!

Wagner nem hazudtolta meg germán származását, uralkodó, harcos, Schopenhaueren nevelkedett szellem volt, mély és fennkölt, akár Beethoven, *Geniusa*, vagy ahogy ő nevezte: *démona* percnyi nyugalmat sem hagyott lázasan dolgozó agyának; tudatában volt küldetésének, amiből erejét merítette, és tudatában volt az alkotói kényszernek, ami sorsául rendeltetett.

Rossini, a sziporkázó, eleven olasz szellem, epikureusi hajlamának engedve inkább a dolgok felszínét élvezte, és nem vesződött azzal, hogy a mélyükre hatoljon; nem bánta, hogy napról napra él, és két kézzel szórta a szélrózsa minden irányába rögtönzött remekműveit; *Geniusa* Wagner pusztító démona helyett lágyan simogató jótékony tündér volt. Művészetét csak kényszerből állította a szórakoztatás szolgálatába, akkor viszont csodálatos, mindig engedelmeskedni kész ösztönét hívta segítségül.

Ennyire különbözött egymástól a két zeneszerző, akik közül az egyiket viharos sorsa utolsó leheletéig küzdésre ítélte, a másik pedig, lezárván dicsőséggel és élvezetekkel teli életének első korszakát, önmagával és művével elégedetten megpihent, akárcsak a Mindenható a teremtés hetedik napján.

Még ugyanazon az estén elrendeztem jegyzeteimet, és szokásomhoz híven meglátogattam Rossinit, akit mindig körbevett néhány hírneves személyiség. Ott találtam többek között Rossini elszánt védelmezőjét és Wagner egyik legádázabb ellenségét: Azevedót, a *L'Opinion Nationale* zenekritikusát.

Rossini csúfondáros tekintetet vetve rá így szólt: „Eh, Azevedo, itt volt nálam, eljött... maga a szörny, személyesen... a fekete bárány... Wagner!”

Később, míg a maestro Carafával diskurált, Azevedo félrevont, hogy a találkozás részleteit firtassa. Rossini azonban egy pillanat múltán félbeszakított bennünket: „Mondhat ön akármit – fordult Azevedóhoz –, el kell ismernem, hogy ez a Wagner elsőrendű tehetséggel van megáldva. Egész külseje, de különösen az álla vasakaratra utal. *Az akarat* tehát nem hibádzik. Ha ugyanannyira megvan benne a *képesség* is, mint ahogy én hiszem, akkor még hallatni fog magáról.”

Azevedo nem válaszolt, de lopva a fülembe súgta: „Miért beszél Rossini *jövő időben*? Ez a tulok már most, a *jelenben* is túl sokat hallat magáról.”

Rossininek nyilván sejtelme sem volt róla, hogy tíz évvel később, amikor ő már nem láthatja meg, a jóslata nemcsak hogy beteljesedik, de még szerénynek is bizonyul.

A sors különös szeszélye folytán a SEVILLAI és a TELL VILMOS szerzője negyven év különbséggel két óriási lángelmét is személyesen megismert: egyikük, Beethoven a hangszeres zenét újította meg a század elején; másikuk, Wagner pedig a század végén

az operát forradalmasítja majd, de e kettő közt, a FIDELIO és a TANNHÄUSER között ő maga, az olasz kápráztatta el kortársait újszerű dallamainak varázsával, és vitathatatlannul kivette a részét a zenedráma jövőjének alakításából.

Mint fentebb említettem, a két mester ezt követően nem találkozott többé.

Miután a TANNHÄUSER megbukott a párizsi operában, a francia és részint a német lapok is Wagneren élcelődő friss anekdotákat terjesztettek, amelyekbe újfent belekeverték Rossini nevét. Majd barátok próbálkoztak közvetíteni, ügyetlenül; ki tudja, milyen indítékból, az olasz mester viselkedését előnytelen szímben tüntették fel Wagner előtt, kedélyességet színlelő, valójában rosszakaratú intrikusnak festették le. Jómagam igyekeztem felvilágosítani Wagnert, és tudomására hozni a való igazat.

Rossinit legalább annyira bosszantotta az eset, és többek között Lisztet is megbizta, hogy beszélje rá Wagnert egy újabb látogatásra, amelynek során egyértelműen bizonyíthatná makulátlan ártatlanságát, Wagner visszautasította a meghívást, azzal az indokkal, hogy az amúgy is végeláthatatlan szöbeszéd új táptalajra lel, ha a sajtó megneszeli a második látogatást; továbbá sajnálja, hogy a *Pater peccavi* neve éppen eléggé belekeveredett az ügybe, mivel soha, egy pillanatra sem ingott meg a maestro nemes jellemébe vetett hitében, amit első látogatása alapozott meg benne.

Körmönfont okoskodás volt. És Wagnert akkor sem sikerült jobb belátásra bírni, amikor magam adtam át egy utolsó meghívást Rossini nevében; a maestro megkért, hogy vigyem el Wagner lakására az ESZTERGOMI MISE partitúráját, amelyet Lisztől kapott kölcsön.

Úgy hiszem, Wagner elzárkózásának valódi oka inkább abban rejlett, hogy egy második találkozásból nem remélt hasznot húzni. Az első beszélgetés, amint említettem, maradéktalanul kielégítette elvárásait. Azon túlmenően semmi mást nem kívánt Rossiniról.

A két mester nem találkozott tehát egymással többé; de tanúsíthatom, hogy valahányszor Wagner leirta vagy kimondta Rossini nevét, mindig a legmélyebb tisztelet és megbecsülés kísérte. Ugyanezt állíthatom Rossiniról is, aki gyakran érdeklődött Wagner operáinak németországi fogadtatása felől, és számos alkalommal bizta rám Wagnerhez szóló jókívánságainak és üdvözlétének továbbítását.

Jegyzetek

1. Léon Carvalho (1825–1897) első énekes, majd a Théâtre Lyrique igazgatója. 1876-ban az Opéra Comique igazgatója lett, amely irányítása alatt virágkorát élte.
2. Antonio Salieri (1750–1825) tanítványai közé tartozott Beethoven és Schubert. A DANAI-DÁK című operája (Párizs, 1784) Gluck hatása alatt született.
3. Giuseppe Carpani (1752–1825) Milánóban

és Bécsben élt – említésre méltók Haydnról és Rossiniról való írásai.

4. A MÁTÉ-PASSIÓ-t (1729) Mendelssohn valóban emlékezetes előadáson vezényelte 1829-ben. A lipcsei *Bachgesellschaft* 1851-ben kezdte meg Bach összes művének kiadását, amely 1900-ban az 59. kötettel vált teljessé.

5. Utalás Grétry LUCILE című operájában a finálé kórusára.

Handi Péter

VALAMI RENDSZERINT KÖZBEJÖN

In memoriam Erwin Rado

„A filozófiád érdekelt a könyvben”
 – kezdte, de nem folytathatta,
 mert valami közbejött.
 Aztán már csak futólag találkoztunk,
 a színház előcsarnokában, vetítésen,
 később egyik aortája megrepedt,
 majd jobb karját levágták,
 s még egy kisfilmben megmutatta,
 hogyan lehet fél kézzel autót vezetni,
 aztán ő is úgy tűnt el
 egymásba ragacsolt létünk légyapírjáról,
 hogy nem folytathatta
 a számunkra fontos mondatot.

Valami rendszerint közbejön,
 lám, Erwin, most itt csobbansz lábaimnál
 e hegyi tó pikkelyező vizében,
 fél karod tán az elúszó faág,
 a rám hajló erdő testéről szakadt,
 s a magad immár testetlen módján
 folytatod véleményed a könyvről,
 – de nem értelek már e nyelveden;
 áttetszővé és bonyolulttá lettél,
 mint a mikroszkóp alatti sejtek
 amorf rejtelve a szűkített szemű
 vizsgálódónak, ki választ remélve
 föléhajol.

ALZHEIMER

Egyszerűen kilépsz a tájból
 Magad mögött hagyod
 a jól ismert geometriákat

Hasznát veszi az ing, a kiskanál.

A lakás mint bűvárharang
feszül köréd, a zajok széle
füled fészkében fuldokol

Össze nem illeszthetők a tárgyak

Fázósan járkálsz, s máris
emlék vagy, amint
az öröklétbe gombolod magad.

Suhai Pál

VÁNKOSOK, DUNYHÁK

Berda József emlékének

Ti akkor szálltok fel velem,
ha lankadok –
s ha ébredek,
elültök nélkülem:
nagytestű, lomha szárnyasok.

Madarak, fordítottak:
ti fényben kókadók,
elernyedtetek
nagy lebernyege lóg,
míg belül hadarnak a tollak.

Én kívül hadarok
leget, izgága, furcsa szerzet,
míg ágyamnak istálló-szögletén
évszámra elheverték,
mint tollat kérődző tehén.

De izzadt bőrötök lehántom én:
megnyúzlak bennetek
(mint hajdan az eresz alatt
a csöpögő orrú nyulat) –
ez sem vértelen áldozat.

A profánul foltos cihát
– a póre lélek sebzett
vásznát, a testet –
mint valami monstrenciát,
felmutatom.

Akkor is, ha nem akarom.
Mert át nem húzhatom
már ezt az ágyneműt,
míg vére át nem üt
a tiszta huzaton.

Balavány György

A HÍRVIVŐ

Nemsokára dél, néztem az órára. Zakariás lakhelye fekete betonépületben volt, az épületnek hajódaru támaszkodott, karjával a város felé mutatva. Futva tettem meg az utat a főbejáratig. Rozsdás vaslemez takarta a főbejáratot, se zsanér, se kulcslyuk, se kilincs. Megérintettem a vaslemezt, mire az megbillent, hátradőlt, nagy dörrenéssel elterült odabent.

A fekete hajú lány a kocsmában nyomatékosan figyelmeztetett, hogy éppen délre érkezek. Az indulásom reggelén minden ismerősöm eltűnt a városból. Az első eltűnt ismerős a pék volt. Az ébredésem olyan volt, mint egy ájulás, hirtelen reggel lett, körülöttem a szobám, mintha beleájultam volna a reggelbe. Esett odakint, becsorgott a víz az ablakkeret repedésén át a vödörbe, olyan hangja volt, mint a vizeletnek. Kidugtam a kezem a takaró melegéből, elvettem a székről a Zakariásnak szóló borítékot, behúztam magamhoz a takaró melegébe, s egy darabig még feküdtem, hallgattam az eső vizeletét a vödörben.

Amikor fölkeltem és kinéztem az ablakon, rögtön megsejtettem, hogy eltűnt a pék. Azelőtt, ha fölkeléskor kinéztem, azonnal megláttam a péket, amint éppen hazaér, olyankor intettem neki, és ő mindig visszaintett. De ezen a reggelen nem jött a pék. Lehet, hogy az összes ismerősöm eltűnt, gondoltam, mintha a pék eltűnéséből következtetni lehetne az összes ismerős eltűnésére, micsoda logika ez, korholtam magam, behajtogattam a borítékot a zakóm belső zsebébe, aztán kivettem onnan, becsúsztatam a farzsebembe, de gyorsan meggondoltam magam, és mégiscsak a zakóm belső zsebébe raktam. De az is lehet, morfondiroztam, miközben beágyaztam, kimentem a szobámból, le az utcára, ahol egy pillanatra megálltam az eresz alatt, hogy szó sincs eltűnésről, mindenki megvan, a pék is, csak késett ezen a reggelen, vagy én ébredtem korábban. Be kell szereznem egy órát, gondoltam, különben elkések Zakariástól. Egészen megrémített a lehetőség, hogy elkéshetek, ez durva hiba lenne, gondoltam, Za-

kariás sohasem bocsátana meg egy ilyen hibát. Eszembe jutott, hogy van a következő sarkon egy órás, és már el is indultam, szorosán a fal mellett, hogy meg ne ázzak.

Megálltam az órasműhelynél, be akartam nézni az ablakon, de nem lehetett belátni, teljesen fekete volt az üveg, különös, gondoltam, fekete üveg. Bementem az órasműhelybe. Rengeteg óra volt odabent, ezer meg ezer, a pulton, a falakon, a vitrinekben, a mennyezetre erősítve, de még a padlón is órák voltak, úgyhogy vigyáznom kellett, nehogy egy órára taposak, óvatosan billegve jutottam el a pultig. A pult mögött, lehajtott fejjel ült az órás. Egyik kezében csavarhúzózt fogott, a másikban egy órát, s a csavarhúzózt az óra belsejébe nyomkodta.

Elnézést, mondtam, egy órát szeretnék.

Az órás fölnézett. Első pillantásra úgy tűnt, a jobb szeme jóval nagyobb, mint a bal, aztán vettem csak észre, hogy a jobb szemén nagyítóüveget visel.

Árusítással nem foglalkozom, mondta az órás, és közelebb húzta magához az asztalilámpáját, amelynek éppen a nagyítóüvegre esett a fénye, onnan pedig belevillogott a szemembe, hiába húztam el a fejem, a villogás követte a fejem mozgását.

Ha volna szíves, mondtam, levenni a nagyítóüveget a szeméről, mert nem látok.

Ha leveszem, akkor én nem látok, mondta az órás, kénytelen vagyok nagyítóüveget viselni.

Akkor talán lekapcsolhatná a lámpát, javasoltam hunyorogva, rögtön kitűnően látnánk egymást mind a ketten.

Ellenkezőleg, mondta az órás, egyikünk sem látná a másikat, itt ülnénk a sötétben, mint a halottak.

Azzal lehajtotta a fejét, folytatta a vágást az óra belsejében.

Nagy szükségem volna egy órára, mondtam.

Árusítással nem foglalkozom, ezt már közöltem, kapta föl a fejét az órás, és a fény a szemembe vágott.

Tulajdonképpen, mondtam, és eltakartam a szemem, nekem csak mára kéne az az óra, holnap visszahoznám.

Óra senkinek sem mára vagy holnapra kell, mondta az órás hangja, mindenkinek örökre kell, különösen ha valaki Zakariáshoz megy, mondta, akkor kell csak igazán az óra.

Honnan tudja, hogy én Zakariáshoz megyek, kérdeztem meglepetten, elvettem a kezem a szemem elől, de rögtön a szemembe vágott a villogás, így hát visszatakartam a szememet, és éreztem, hogy a sötétségtől megszédülök.

Csak magára kell nézni, mondta az órás hangja, éppen így néz ki, aki Zakariáshoz megy, befogja a szemét, és támolyog, látja, mondta, ezért fontos, hogy lássam magát, hogy tudjam, hányadán állok, ezért nem veszem le a nagyítóüvegemet, mert akkor nem látnék semmit, és adnék magának egy órát.

Elvettem a kezem a szemem elől, mire a szédülésem elmúlt ugyan, de a villogástól egészen elvakultam, előrenyúltam, belenyúltam a villogásba, és letéptem az órás szeméről a nagyítóüveget.

Így, mondtam, én most kitűnően látom önt, és utoljára kérem, hogy adjon egy órát, és megesküszöm önnek, hogy visszahozom.

Utoljára mondom, felelte az órás, hogy nem adok órát önnek, mert nem adhatok, mert nem is tudnék adni, hiszen ahhoz látnom kéne.

Ha lát, azért nem ad, ha nem lát, azért, mondtam, hát miféle kelepccébe próbál engem belecsalni, kérdeztem, különben, mondtam, csak az egyik szeméről vettem el a

nagyítóüveget, a másikon nem is volt, nyilván kitűnően lát a másik szemével, ne próbáljon becsapni engem.

Eszemben sincs, mondta az órás, nekem egyetlen szemem van, az, amelyikről az imént levette a nagyítóüveget, a másik pedig üvegszem, nézze.

Azzal kivette a másik szemét, felém nyújtotta a tenyerén, csakugyan, üvegszem volt.

Láthatja, mondta az órás, hogy nem akarom becsapni önt, ön engem tökéletesen megvakított, pedig az órákat látnom kell, különben képtelen vagyok őket javítani, van-e szerencsétlenebb, mondja meg, egy vak órásmesternél, aki körül szüntelenül ketyegnek az órák, tehetetlen vagyok ezzel a ketyegéssel szemben, gyűlölöm az órákat, mondta az órásmester, és javítanom kell őket, mert az óráknak hibátlanoknak kell lenniük, hogy mutassák az időt, mert az embereknek tudniuk kell a pontos időt, képzelje, mondta, ha csak az órák tudnák a pontos időt, az emberek nem, én nem adhatok önnek egyetlen órát sem, mondta, mert mindegyiket javítanom kell, van-e rettenetesebb, kérdezte, mint a sötétben ketyegő órák, nem, mondta, semmi sem lehet rettenetesebb, nagyon kérem, mondta, adja vissza a látásomat, vissza kell adnia, magának pontosan tudnia kell, mit kell cselekednie, mondta az órásmester.

Mi volna, gondoltam, mi volna akkor, ha. Azt nem lehet, mondtam magamnak. Dehogynem, gondoltam, csak szedd össze magad.

Én most ellopok öntől egy órát, mondtam az órásmesternek, aztán visszaadom a látását.

Pontosan ez az, amit tennie kell, mondta az órás.

Most már csak az a kérdés, mondtam, hogy mennyi a pontos idő, hiszen itt rengeteg óra van, és mindegyik más időt mutat, igazán nem tudom, melyik lehet a pontos.

Mindegyik tökéletesen pontos, mondta az órásmester, ezek tökéletesen karbantartott órák, az igaz, hogy mindegyik más időt mutat, viszont azt rendkívül pontosan.

Nézze, mondtam, nekem éppen délre kell Zakariásnál lennem, tehát az itt látható időpontok közül ki kell választanom a legoptimálisabbat, amihez persze tudnom kell a pontos időt.

Az imént már rávilágítottam, mondta türelmetlenül az órás, hogy a pontos időt az óráktól lehet megtudni, már ha lát az ember, hát ne tőlem kérdezze, aki vak vagyok, hogy mennyi az idő, éppen maga, aki lát, elismerem, mondta, hogy mindegyik más időt mutat, éppen ez az órák rendkívüli gonoszsága, mindazonáltal magának ki kell választania a számtalan lehetőség közül az egyetlen optimálisat, vagy le kell mondania a szándékáról, hogy pontosan érkezék Zakariáshoz.

De hát melyik a pontos, kérdeztem kétségbeesetten.

Mindegyik, csapott az asztalra az órás, hát éppen ez az.

Akkor megláttam, hogy az órásnak csinos karórája van a jobb kezén. Ezt kell választanod, mondtam magamnak, és már nyúltam is érte, megragadtam az órás csuklóját.

Nagy hibát követ el, mondta az órás, ez az én pontos időm, magának a saját pontos idejét kell kiválasztania. Az én órák különben is áll, másként nem is lehet, hiszen a számtalan időpont között egyszerűen eltévednék, ezért az én pontos időm változatlan, örökké ugyanabban a pillanatban élek, és uralkodom az órák rettenetes gonoszágán, már amikor látok, önnek viszont egyetlen órára van szüksége, lopja már el, mondta az órás.

Ez lesz az, emeltem föl egy karóráat a pultról, ez a svájci.

Kitűnően választott, mondta az órás, ez pontosan az ön saját idejét mutatja, ezentúl csak rá kell néznie. Most pedig adja vissza a látásomat.

Mi volna akkor, jutott eszembe, ha. Kár morfondírozni, gondoltam.

Adja vissza a látásomat, mondta az órás, és felém nyújtotta a kezét, én pedig hátraleptem, rá valami órára, ami megreccsent a talpam alatt.

Ön engem megpróbált megakadályozni abban, hogy időben jussak Zakariáshoz, mondtam az órasmesternek.

Kérem, mondta az órás.

Arra kényszerített, hogy lopást kövessen el, mondtam, és fölcsatoltam az órát.

Kérem, mondta az órás, próbált föltápáskodni, de visszazuhan a székébe, véletlenül lesöpört a pultról egy halom órát, csengtek-bongtak az órák, ahogy lepotyogtak körülötte. Megfordultam, és kimentem az órasműhelyből.

Változatlanul esett az eső. Megnéztem az órám, pontosan kilenc óra volt, még van időm, gondoltam, és elindultam, szorosan a fal mellett, hogy meg ne ázzak. A következő sarkon megálltam. Most merre menjek, kérdeztem magamtól. Tulajdonképpen jobbra kéne mennem, ahol a fodrászüzlet van, rendezetlen hajjal mégsem kerülhetek Zakariás elé, gondoltam, szívem szerint viszont balra mennék, a gipszműhelybe, ahol az ismerősöm dolgozik. Ismerős, korholtam magam, mit akarsz az ismerősökkel, ismerős, feleseltem vissza, igenis, hogy ismerős.

Gondold csak el, mondtam magamnak, az, hogy elmenj a gipszműhelybe az ismerősöddel diskurálni, egyszerűen gyengeség vagy gyávaság, mondjuk ki bátran, igen, gondoltam, nevezzük bátran gyávaságnak, de közben már el is indultam a gipszműhely felé. Minden délelőtt be szoktam térni a gipszműhelybe, ahol az ismerősöm dolgozott, a gipszöntő, aki kizárólag csecsemőket öntött gipszből, mindig tele volt gipszcsecsemőkkel a műhely. A csecsemők meglehetősen hasonlítottak egymásra, már amennyire a csecsemők hasonlítani szoktak, bár mindegyiknek volt valami alig észrevehető sajátossága. Éppen ez a művészet, szokta magyarázni az ismerősöm, kidomborítani azt az alig észrevehető sajátosságot, amely minden csecsemőre jellemző. Később, szokta magyarázni az ismerősöm, éppen ezek a sajátosságok hatalmasodnak el az embereken, mindegyiken külön a saját sajátossága, és ez persze jellemző az emberekre, mindegyikre, hogy sajátosak, csupa megtestestült sajátosság, egészen belevesznek a saját sajátosságukba, úgyhogy később, mikor már elhagyják az emberek a csecsemő-, sőt a gyermekkorukat, már egyáltalán nem művészet megformázni őket, mert a sajátosságot egészen egyszerű megformázni, és ezáltal nincs is benne semmi érdekes, de ezek a csecsemők éppen attól gyönyörűek és kedvesek a szívnek, hogy a sajátosságnak csak egészen apró jelei mutatkoznak rajtuk. Első pillantásra szinte láthatatlan jelek ezek, tulajdonképpen, mondjuk ki nyugodtan, a sorsuk jelei, a sors alig észrevehető jelei egy csecsemőarcra, márpedig mi volna más az emberi sors, mint a halál, szokta kérdezni az ismerősöm, mi volna más a halál, szokta kérdezni, mint a sajátosság végső elhatalmasodása az emberen, mint a hasonlóság végső elvesztése, tehát az egyedüllét legfelső foka, szokta mondani az ismerősöm, könnyű megfigyelni, ahogy a halála felé közelítő ember egyre magányosabb és sajátosabb lesz, úgyhogy a magányos és sajátos emberekre csak rá kell nézni, és látszik, nemsokára meghalnak, de ezek itt még egészen apró jelek, szokott az ismerősöm a csecsemőarcokra mutatni, ezeken az arcokon még ott az élet, a halál csak egy-egy apró vonás, ha az ember egy csecsemőarcra néz, melegség járja át a szívét, az ember az élet sugárzását érzi a szívében, és mégis, mondta az ismerősöm, mikor egyszer, régen, még fiatalkoromban, megpró-

báltam teljesen azonos csecsemőarcokat formálni, érti, ugye, kérdezte, olyan arcokat, amelyek nem hordoznak semmiféle, még egy mikroszkopikusan kicsiny sajátosságot sem, tehát csak az van rajtuk, ami minden csecsemőarcra egyformán jellemző, pufók arc, kerek szem, nagy, ovális fej, ritka hajzat s persze az elmaradhatatlan mosoly, mert a csecsemők mindig mosolyognak, tulajdonképpen még akkor is mosolyognak, amikor sírnak, amikor megformáztam ezeket az arcokat, illetve egyetlen csecsemőarcot sokszorosítottam, éppen azért, hogy olyan arcokat lássak, amelyek örök életűek, mert a halál egyetlen vonása sem látszik rajtuk, tehát éppen az életnek az igazi arcát szerettem volna látni, mikor ezt csináltam, hát az volt a legborzalmasabb munkám, mondta, olyan borzalmas volt, hogy máig is elfog a remegés, ha rá gondolok, képzelje, mondta, kinyitottam a gipszformákat, és egyenesen a halál arcába néztem, a halál nagy, kerek szemébe, azokból az arcokból tökéletesen hiányzott az élet, azok a csecsemőarcok ott egymás mellett olyan rettenetesen sajátosak voltak, mint maga a halál, és képzelje, mondta, felismertem őket, felismertem az én saját csecsemőkori arcomat, a saját halálom mosolygott rám azokból az arcokból, és persze azonnal összetörtem mindet, mesélte az ismerősöm. Erre én azt válaszoltam, nézze, tehetnének egy próbát, történetesen van nálam egy fénykép, illetve tulajdonképpen mindig nálam van, az egyetlen fénykép, amely valaha rólam készült, engem ábrázol csecsemőkoromban. Meglehetősen éles kép, mondtam, és megmutattam neki. Nos, az erről a képről mintázott szobrot nyugodtan sokszorosíthatná, mondtam, csöppet sem kéne félnie attól, hogy önmagát mintázza meg, nézze, milyen bájos csecsemő voltam, mondtam, és mutattam a képet. Borzalmas, csóválta a fejét az ismerősöm, maga nem értette egy szavamat sem, ez a kép, amit itt mutogat, félelmetesen sajátos, annál is inkább, hogy most látnom kell magán az elhatalmasodott sajátosságokat, igen, mondta, magán a sajátosság már egészen elhatalmasodott, nézzen tükörbe, maga egészen sajátos ember, akárcsak én, nem-sokára meg fogunk halni, maga is meg én is, mondta az ismerősöm. Maga túl sötétén látja a dolgokat, mondtam, én csak annyit akartam mutatni, hogy egészen helyes csecsemőarc volt az enyém, némi sajátosság persze látszik rajta, hogyne látszana, utóvégre engem ábrázol, mégis, a legkisebb kockázat nélkül sokszorosíthatná, hiszen az így kapott arcok tökéletesen azonosak volnának, csinálhatna belőlük akármennyit, hiányozna belőlük a sajátosság, és így magát az azonosságot formázná meg, amire tulajdonképpen törekszik, ha pedig mindenáron a halállal akarja kapcsolatba hozni a csecsemőarcokat, amit látna, az én halálom volna, nem a magáé, mondtam, legföljebb én nem nézném meg azokat az arcokat, mondtam, hogy meg ne ijedjek, és össze ne törjem mindet, az ön számára azonban azok az arcok magát az öröklétet jelenthetnék, ismerje el, mondtam, hogy ez nagyszerű érzés volna, magának is, meg nekem is. Pokoli érzés volna, mondta erre az ismerősöm, soha többé ilyesmit nem csinállok, nézze, mondta, ezek az arcok, bárhogy hasonlítanak, azért két egyforma nincsen közöttük, a sajátosság még egészen kicsiny, ezeknek az arcoknak a megformálására törekszem, és semmiféle más munkát nem vállallok, mondta. Persze, valahol, mondta, lenni kell egy arcnak, amely nem sajátos, hanem azonos, csakis önmagával azonos, az összes arc arra az egyetlen arcra hasonlít, tehát voltaképpen nem egymásra hasonlítanak az emberi arcok, hanem arra az egyetlenre, főleg a csecsemőarcok hasonlítanak rá, korántsem azonosak vele, sajnos, csak nagyon hasonlítanak, az eltérés egészen kicsiny, de éppen az a kicsiny eltérés a sorsunk, mondta, csecsemőkorunktól kezdve távolodunk attól az arctól, ami az igazi arcunk, és egyre kevésbé hasonlítunk egymásra, és egyre kevésbé hasonlítunk önmagunkra, mondta, míg végül már csak a sajátosságunkra ha-

sonlítottunk, és az azonosságunkat végképpen elveszítjük, és meghalunk, mondta. Ilyen diskurzusokat szoktunk folytatni az ismerősömmel minden délelőtt. Most azonban zárva találtam a gipszöntőműhelyt. Zörögtem a redőnyön, többször egymás után. Végül egy kéz fölrántotta a redőnyt, és kihajolt az ajtón az ismerősöm, egészen közel hajolt hozzám, és belenézett az arcomba.

Jó napot, mondtam, hát hogy van, kérdeztem, és kissé zavarba jöttem, mert az ismerősöm még sohasem állta el előttem az utat a műhely ajtajában.

Kitűnően, köszönöm, válaszolta az ismerősöm. Mit óhajt, kérdezte.

Csak erre jártam, gondoltam, benézek, mondtam, eldiskurálgatunk egy kicsit.

Őn talán ellenőr, kérdezte az ismerősöm.

Dehogy vagyok én ellenőr, válaszoltam, csak beszélgethetnék egy kicsit, hiszen délelőtt van.

Nemigen függ össze, mondta az ismerősöm, a délelőtt meg a diskurálás. Megbocsásson, mondta, nem szoktam idegenekkel diskurálni.

De hát csak nem néz engem idegennek, kiáltottam föl, hisz minden délelőtt diskurálni szoktunk.

Értem már, mondta az ismerősöm, ön a fivérémmel szokott diskurálni.

Miféle fivérével, kérdeztem.

Nézze, mondta az ismerősöm, nem én vagyok a maga ismerőse, hanem az ikertestvérem.

Nem is tudtam, hogy magának van ikertestvére, mondtam.

Nem nekem van ikertestvérem, helyesbített az ismerősöm ikertestvére, hanem az ikertestvéremnek, aki a maga ismerőse, maga tehát rólam nem tudott, nem pedig az ikertestvéremről.

Szinte hihetetlen, mondtam, ilyen hasonlóságot még sohasem láttam.

Tulajdonképpen nem hasonlóságról van szó, mondta az ismerősöm ikertestvére, az nem volna különös, azonosságról van szó, nekem és az ikertestvéremnek teljesen azonos az arcunk, ilyenformán nem is lehet megkülönböztetni minket.

Kísérteties, mondtam. És ön mivel foglalkozik, ha szabad kérdezni, kérdeztem.

Gipszöntéssel, válaszolta az ismerősöm ikertestvére. Koponyákat öntök gipszből, mondta.

Koponyákat, kiáltottam föl.

Valóban, mondta az ismerősöm ikertestvére. Ez itt a műhelyem.

Én meg azt hittem, mondtam, ez az ön ikertestvérenek a műhelye.

Tévedett, állapította meg az ismerősöm ikertestvére, a műhely az enyém.

Akkor talán rossz irányba indultam, vélekedtem. És mondja, hol találom az ikertestvére műhelyét, kérdeztem.

Itt, felelte az ismerősöm ikertestvére. Ez a műhely volt az ikertestvéremé, egészen ma reggelig.

És hol van most az ikertestvére, kérdeztem.

Eltűnt, felelte az ismerősöm ikertestvére. Én vettem át a műhelyt, mondta.

Eltűnt, mondtam. Akárcsak a pék, gondoltam. Hát ez egyenesen ijesztő, mondtam.

Inkább megnyugtató, mondta az ismerősöm ikertestvére. Jó napot, mondta, és lerántotta a redőnyt.

Tehát eltűnt, gondoltam, és elindultam a fodrászület felé, szorosan a fal mellett, hogy meg ne ázzak. Eltűnt, gondoltam, nincs sehol. De hát valahol mindenkinek lennie kell, jutott eszembe. Ha nem a városban, másutt. Persze, gondoltam, én sem tu-

dom, hol voltam azelőtt, hogy a városban lettem volna, nem emlékszem, akárhogy szeretnék emlékezni, a legrégebbi emlékem, már ha az ember emlékei között egyáltalán lehet a legrégebbi valamelyik, hogy itt voltam, a városban. Ha legalább szülőkre vagy rokonokra emlékeznek, gondoltam, az nagyban megkönnyítené a dolgom, de se szülők, se rokonok, csak a városra emlékszem, hogy egyik pillanatról a másikra itt voltam, arra sem emlékszem, hogy ez mikor történt, mintha nem lett volna egy adott pillanat, amikor idekerültem, pedig ha logikusan végiggondolom, kellett lennie, bizonyára volt is egy adott pillanat, csak nem emlékszem. Ennyit ér az emlékezés, gondoltam, ennyire nem ér semmit, az embert tökéletesen be tudja csapni az emlékezés, ha az emlékeimre hallgatok, azt kell hinnem, sehol nem voltam azelőtt, hogy a városba kerültem, ami persze lehetetlen, valahol lennem kellett, amint ezt a csecsemőkori fénykép is bizonyítja. Ha ránézek erre a képre, gondoltam, megálltam egy kiraktnál, elővettem a képet, és ránéztem, kétségtelen, gondoltam, ez én vagyok, és megnéztem magam a kirakátüvegben, legalább annyira kétségtelen, hogy ez is én vagyok, gondoltam, bár a különbség valószínűtlenül nagy, zavarbaejtően nagy, mégis, mind a két kép engem ábrázol, a kirakátüvegen levő itt, a városban, a hátam mögött esik az eső, a másik pedig, nos, gondoltam, esküdni mernék, hogy a másik kép nem a városban készült, valahol máshol, valószínűleg messze innen, semmi eső, csak valami finom, fehér derengés körös-körül, megmagyarázhatatlanul szép, szinte tapinthatóan finom fehérség, a fehérségben egy bölcső, a bölcsőben pedig én, kár, gondoltam, hogy egyáltalán nem emlékszem. Ez hiábavaló töprengés, korholtam magam, és folytattam az utamat a fodrászüzlet felé.

Valószínűleg a fodrászkiasszony is eltűnt, aki nyírni szokott, gondoltam, pedig a fodrászkiasszonnyal való találkozás mindig élményt jelentett, már az ollójának a csillogásában is volt valami utánozhatatlan, nem kevésbé a mosolyban, ahogy a fodrászkiasszony elmosolyodott, valahányszor a tekintetünk találkozott a tükörben. Együtt tükörbe nézni valakivel, gondoltam, azért az mindig élményt jelent, míg egyedül tükörbe nézni, az jóformán nem jelent semmit, de a fodrászkiasszonnyal mindig két tökéletesen összeillő mosolyt produkáltunk a tükörben, valahányszor a tekintetünk találkozott. A fodrászkiasszonynak mindene gömbölyű volt és puha, igen megejtő idomai voltak, szemben az én csontos, szikár, csöppet sem megejtő idomaimmal, s ennek ellenére gyakran eszembe jutott, hogy az idomaink tökéletesen passzolnának egymáshoz, már amennyiben ilyen kontaktus létrejöhetne. Ami bennem pozitív volt, az benne negatív és fordítva, egészen elképesztő mértékben kompatibilisek voltunk egymással. Mondtam is a fodrászkiasszonynak, hogy egészen zavarbaejtő, mennyire az ellentétei vagyunk egymásnak, s hogy ennek ellenére biztos vagyok benne, hogy ketten együtt valami soha nem látott egységet produkálnánk, s a fodrászkiasszony azt válaszolta, hogy erre ő is gondolni szokott, csak aztán elhessegeti a gondolatot. Megértem, mondtam, ezt a gondolatot én is el szoktam hessegetni, nem mintha könnyű volna, de kötelességemnek érzem, ha ugyanis az említett egység valami megmagyarázhatatlan módon létrejönne, az tökéletesen fölborítaná az életemet, egy efféle egység hosszú távú fenntartásának beláthatatlanok a következményei, márpedig egy efféle egység csak hosszú távon, a lehető leghosszabb távon képzelhető el. Gondolja csak el, mondtam a fodrászkiasszonynak, tökéletesen berendezett élet az enyém, és éppen rám van méretezve, olyan az életem, mint a zakóm, a nadrágom vagy a szobám, nem mondom, hogy jó élet ez így, de élet, tehát élet, erről nincs mit mondani, mondtam, nem engedhetem meg, hogy fölboruljon az életem, az említett egység tehát sohasem

jöhet létre, még a gondolatát is el kell hessegetni, már az egység pusztja lehetősége is zavarbaejtő, mondtam a fodrászkiasszonynak, tökéletesen igaza van, mondta a fodrászkiasszony. Pedig, mondtam, ahogy elfigyelem a mondatait vagy a mozdulatait, mintha azok folytatásai vagy kiegészítései volnának az én mondataimnak vagy mozdulataimnak, hát nem különös, kérdeztem, de igen, mondta a fodrászkiasszony, és zavarbaejtő, mondtam, csakugyan, felelte a fodrászkiasszony. Most azonban, hogy odaértem a fodrászüzlethez, és benyitottam, láttam, hogy egy bajuszos úr ül azon a széken, ahol a fodrászkiasszony szokott ülni.

Jó napot, mondtam, hát hol a kedves fodrászkiasszony, kérdeztem.

Jó napot, eltűnt, mondta a bajuszos úr, és széttárta a karját.

Értem, bólintottam, eltűnt, gondoltam, mondtam.

Mit szól ehhez az esőhöz, kérdezte a bajuszos úr, miközben fölállt, és a kezébe vett egy ollót.

Esik, ahogy szokott, mondtam, és jól megnéztem a bajuszos úr arcát, milyen ismerős nekem ez az úr, gondoltam.

Hát igen, esik, mondta a bajuszos úr, és sóhajtott.

Egy alapos nyírást kérek, mondtam.

Alapos nyírást, bólintott a bajuszos úr, mutatta, hogy helyezkedjem el a tükör előtti széken, én pedig elhelyezkedtem.

Ön, ha nem tévedek, mondta a bajuszos úr, miközben nekiállt az ollóját élesíteni, az az úr, aki ma Zakariášhoz megy.

Én vagyok, mondtam, hát ezt honnan tudja, kérdeztem.

A haján látom, mondta a bajuszos úr, önnek bizonyos helyeken csomókban hullik a haja, másutt viszont fűrge növekedésnek indul.

Azzal a bajuszos úr a hátam mögé állt az ollójával, és belemosolygott a tükörbe.

Elképesztő, gondoltam, hogy mennyire ismerős nekem ez az úr, annak ellenére, hogy még sohasem láttam.

Képzelse, mondta a bajuszos úr, a fodrászkiasszony üzenetet hagyott önnek.

Üzenetet, kiáltottam föl, szeretném látni azt az üzenetet.

Sajnos, mondta a bajuszos úr, az üzenet megsemmisült, egyszerűen kigyulladt.

Kigyulladt, mondtam, de hát hogyan gyulladhatott ki, kérdeztem.

Itt hevert egy lezárt borítékban, mutatott a bajuszos úr egy szabályos, fekete négyzetre az asztalon.

És egyszerűen kigyulladt, mondtam, hát ez hihetetlen.

Valóban, mondta a bajuszos úr, miközben egy kendőt borított a vállamra, és megcsomózta a tarkómon, ha nem a saját szememmel látom, talán én sem hiszem, mondta, ott hevert a boríték az asztalon, rá volt írva nagy betűkkel, hogy ANNAK AZ ÚRNAK, AKI ZAKARIÁSHOZ KÉSZÜL, és hirtelen kigyulladt, lángot vetett és elégett, csak egy kis hamukupac maradt utána, amit természetesen eltakarítottam, ám ezzel az égett folttal nem tudok mit kezdeni.

De hát ez rettenetes, kiáltottam, nyilván nagyon fontos lett volna az az üzenet, talán az lett volna életem legfontosabb üzenete, és tessék, egyszerűen kigyulladt.

Ugyan már, legyintett a bajuszos úr, ön elfogult a fodrászkiasszonnyal szemben, mondta, ha valaki más hagyott volna önnek üzenetet, mondjuk, a pék, mondta, megfogta a tarkóm, és előrebillentette a fejem, vagy tesztem azt, a gipszöntő, aki csecsemőket szokott önteni, mondta, és csettegetni kezdte az ollóját a fülem körül, azt nyilván nem tartotta volna ennyire fontosnak.

Maga nagyon tájékozott, nekem úgy tűnik, mindenkit ismer a városban, javítson ki, ha tévedek, mondtam.

Micsoda logika ez, kérdezte a bajuszos úr, hogy a fodrászakisasszonyt meg a péket meg a gipszöntőt ismerem, még nem jelenti azt, hogy mindenkit ismerek, nem gondolja, kérdezte.

Igaza van, feleltem. Ezek szerint nem ismer mindenkit, mondtam.

De igen, mondta a bajuszos úr, én csak az ön logikájának a hibás voltára mutattam rá, mindazonáltal, az ön logikájától függetlenül, valóban mindenkit ismerek, pontosan tudom, hogy ki mikor mit cselekszik, azt miért cselekszi, és hozzávetőleg ki tudom és ki is szoktam számítani azt is, hogy mi lesz a cselekedetének a következménye, mondta.

Bámulatos, mondtam, fölemeltem a fejem, de a bajuszos úr visszanyomta, és mondta, mire használja ezt a képességét, kérdeztem.

Semmire, felelte a bajuszos úr, várok, mondta, mindenkit ismerek, és figyelek, és közben várok.

Vár, mondtam, és vajon mi az, amire vár, kérdeztem, ne vegye tolakodásnak.

Azt nem tudom, mondta a bajuszos úr, valami folyadékot csöpögtetett a hajamra, miközben az ollója tovább csattogott a fülemnél, ahhoz magamat is figyelmem kellene, mondta, arra pedig nincsen időm.

Nem lehetséges, hogy ön arra vár, hogy történjen önnel valami, kérdeztem.

Képtelenség, mondta a bajuszos úr, önnek felül kéne vizsgálnia a logikáját, értse meg, én figyelek, tehát a világon minden másokkal történik, nem velem, ha azt mondta volna, hogy én arra várok, hogy tegyek valamit másokkal, nos, mondta, ez a feltételezés már sokkal helytállóbb logikára vallana, tenni valamit, mondta, az igen, persze, mondta, nem ilyen pszichés dologra gondolok, hogy például lenyírom az ön haját, valami sokkal nagyobb dologra gondolok.

Mégis, mire gondol, kérdeztem, ha nem veszi rossz néven, mondtam.

Azt nem tudom, mondta a bajuszos úr, és az államnál fogva fölemelte a fejem, megcsillant az ollója a tükörben, fogalmam sincsen, mondta. Ohajtja, hogy fölnyírom oldalt, kérdezte.

Kérem, mondtam. Szeretném megkérdezni öntől, mondtam hirtelen, hogy hogyan tűnt el a fodrászakisasszony, megérti, ugye, kérdeztem, mégiscsak nyugtalanít.

Nyugtalanúságra semmi ok, mondta a bajuszos úr, egyszerűen eltűnt.

De mit csinált az eltűnése előtt, kérdeztem.

Semmit, felelte a bajuszos úr, azonkívül, hogy üzenetet írt önnek, ami valóban meglepő, ha nem is nyugtalanító, de meglepő, mintha előre tudta volna, hogy el fog tűnni.

Azt akarja ezzel mondani, hogy fogalma sem lehetett az eltűnéséről, mégis üzent nekem, mintha lett volna fogalma róla, kérdeztem.

Pontosan, mondta mosolyogva a bajuszos úr, ezúttal fején találta a szöveget, úgy látszik, önnek csak egyebekben csapnivaló a logikája, a fodrászakisasszony körül egész jól forognak a gondolatai, mondta, és belekacsintott a tükörbe.

Talán megérezett valamit a fodrászakisasszony, mondtam zavartan.

Ki van zárva, mondta a bajuszos úr, akik eltűnnek, nem éreznek semmit előtte, látam én már jó néhány ilyen eltűnést, mondta, képzelheti.

Azt akarja mondani, hogy a péknek meg a gipszöntőnek az eltűnését is látta, kérdeztem.

Természetesen, mondta a bajszos úr, én minden eltűnést látok, sőt mindegyikről tudok előre.

De hát miért nem figyelmezteti azokat, akiről tudja, hogy el fognak tűnni, kérdeztem.

Csak nem gondolja, hogy beleavatkozom a dolgok menetébe, kérdezte a bajszos úr ingerülten, megmondaná, kinek használnék vele, akinek el kell tűnnie, az el fog tűnni, mondta, ha figyelmezteti az ember, ha nem, nem gondolja, kérdezte.

Eszemben sincs felingerelni önt, mondtam, de hát ön mondta az imént, hogy elképzelhető, hogy éppen arra vár, hogy tegyen valamit az emberekkel, tehát hogy cselekedjék, tehát hogy beleavatkozzék a dolgok menetébe, ezért gondoltam, hogy figyelmeztethetné az embereket, mi fog történni velük.

Önök rendkívül győnge az emlékezőtehetsége, a logikája pedig tűzre való, állapította meg a bajszos úr, hát mit mondtam én önnek, kérdezte, azt mondtam, mondta, hogy nem ilyen piszlicsáré dolgokra várok, hogy teszem azt figyelmeztessem az embereket, hanem, talán, és ez korántsem biztos, arra várok, hogy tegyek valamit, amiről nekik sincs, nekem sincs előre tudomásom, érti, kérdezte.

Ne haragudjon, mondtam, én tulajdonképpen arra szerettem volna rávenni önt, mondja el nekem, mi történhetik velem Zakariásnál, ön nyilván Zakariást is jól ismeri, de ha nem akarja elmondani, hát ne mondja, én igazán nem erőltetem.

Tudtam, hogy ezt akarja kérni tőlem, kiáltotta a bajszos úr, hát hogyan ismerhetném én Zakariást, kérdezte, én azt mondtam, mindenkit ismerek, nem azt, hogy Zakariást ismerem, ön rendkívül rossz megfigyelő, kiáltotta.

Pedig az volna az igazi, mondtam, képzelje el, lehet, hogy ön valójában arra vár, hogy megfigyelhesse Zakariást, most mondja meg, az igazán nem volna piszlicsáré dolog, megtudni, mit fog cselekedni Zakariás, képzelje el, mondtam izgatottan, Zakariást megfigyelni.

Értse már meg, kiáltotta ollóját rázva a bajszos úr, hogy én nem tudom, mire várok, mindenesetre nem Zakariásra, nem is vagyok kíváncsi Zakariásra, Zakariásra maga kíváncsi, kiáltotta, én arra várok, hogy tegyek valamit, amit magam sem tudok előre, amivel keresztülhúzom valakinek a számítását, egyszer csak keresztülhúzom az egész város számítását, Zakariás számítását is, képzelje, kiáltotta, ha én most a maga mellébe döfném ezt az ollót, de tövig, egész a fogantyújáig beledöfném, kiáltotta, anélkül hogy számítottam volna rá, kiáltotta, igen, ez, látja, kiáltotta, nem volna piszlicsáré dolog, és meglengette az ollót, rémülten kiugrottam a székből, ő pedig utánam ugrott, kezében a döfésre tartott ollóval, igen, kiáltotta, és lesújtott, alig bírtam elugrani az olló elől, igen, kiáltotta, én pedig fölkaptam egy borotvát az asztról, és egyenest a torkába döftem, aztán hátraugrottam, a bajszos úr pedig csak forgott önmaga körül, hadonászott a döfésre tartott ollóval, igen, kiáltotta, aztán összerogyott.

Micsoda nap, mondtam magamnak, először lopsz, aztán gyilkolsz, és még fél tizenegy sincs, néztem az órára. Megnéztem minden oldalról a bajszos úr tetemét, micsoda precíz döfés volt, gondoltam, egyenest a torokba, egy másodpernyi késedelem a vesztetem okozta volna, úgy látszik, senki sem tud megakadályozni abban, hogy ma Zakariáshoz menjek, gondoltam, megnéztem magam a tükörben, kibogoztam és levettem a nyakamból a kendőt, majd ráborítottam a bajszos úr tetemére, aztán kiléptem a fodrászüzlet ajtaján.

Az eső okozta folytonos zajt leszámítva csönd volt az utcán, akkora csönd, hogy egy pillanatra meg is torpantam, hallgatni a csöndet, egészen átjárt az utca csöndje, kis

párafelhőket lélegeztem ki, és apró esőcseppeket lélegeztem be, egyik pillanatról a másikra mintha esővé váltam volna magam is, nagy, néma zuhogássá, alattam a kanálisok szorgalmas csobogásával, és úgy tűnt, hogy felém hajolnak a szemközti házak, mintha valamikor rábólintottak volna erre a zuhogó csöndre, és beledermedtek volna abba a mozdulatba, ahogy valami örök rábólintásba dermedtem én is, míg a gondolataim esőként zuhogtak, talán csak azért, hogy a következő pillanatban egy éles kiáltás hasítson a csöndbe, az autó, kiáltotta egy éles hang egy ablakból fölöttem, az autó, gondoltam, és már rohantam is szorosán a fal mellett, beugrottam az első kapualjba, és hallottam, ahogy fröcsögve keresztülvágja az autó az esőt. Milyen kellemetlen, gondoltam, miután kifújtam magam, és újra kiléptem az utcára, ahol az autónak már nyoma sem volt, ha az embert az utcán éri az autó. Ha épp a szobájában van vagy a kocsmában, mikor az autó végigrohan az utcákon, akkor az ember fütyülni kezd vagy bedugja a fülét, de az utcán más a helyzet, ha nincsen ez a kapualj, közvetlenül mellettem robogott volna el az autó, az pedig kellemetlen, az ember utána napokig nem alszik, vagy ha alszik, mindenféle szörnyűséget álmodik. A fekete hajú lány mesélte a kocsmában, hogy Zakariás autója nemcsak egyszerűen végigrohan a városon, mindig meghatározott címre megy, ahol aztán kiugrik belőle két alak, berontanak a házba, és megfognak és elvisznek valakit, belökik abba a fényes, fekete autóba, és elhajtanak vele, szerencsére sohasem láttam, de a fekete hajú lány azt mesélte, hogy akit elvisznek, az mindig rettenetesen ordít és kapálózik, amivel persze csak rontja a helyzetét, mert minél inkább kapálózik, a két alak annál erősebben markolja és löki be az autóba, nincs bennük kímélet, mondta a fekete hajú lány, hátborzongató, gondoltam, de nyilván így kell lennie, akiket Zakariás autója elvisz, azok nyilván mind elkövettek valamit, s még ha volna is kímélet abban a két alakban, akkor sem lehet bennük kímélet azok iránt, akik olyasmit követtek el, amiért ilyen borzasztó módon kell bűnhődniük. Jobban kéne vigyázniuk az embereknek, gondoltam, hogy ne kövessenek el ostobaságokat, megnéztem az órám, még van egy kis időm, gondoltam, azt a kis időt legjobb volna a fekete hajú lánnyal tölteni, jutott eszembe, és megindultam a kocsmá felé. Dél előtt még sosem voltam a fekete hajú lánnyal, esténként szoktam fölmenni a vendégtér fölötti szobájába, miután az ismerőseimmel már kibeszélgettem magam, és megittam a szokásos sörömet, amitől aztán hányanom kell, de megiszom. A hányás nemrég jelentkezett, egyszer csak megtörtént, már akkor is enyhe émelygést éreztem, amikor az ismerőseimmel ültem és beszélgettem, mikor azonban a sörömet megittam, az émelygés elképesztő mértékben felfokozódott, úgyhogy, legnagyobb meglepetésemre, ki kellett mennem a vécére, és ki kellett hánynom a sört, képzeljék, mondtam a vécéről visszatérve az ismerőseimnek, kihánytam a sörömet, amitől ők is meglepődtek, még meglepőbb volt azonban, hogy az eset másnap megisméltódott, és harmadnap és negyednap és azóta mindig. Először arra gondoltam, abba kéne hagynom a sörivást, csakhogy a sörivás a legfontosabb mozzanata volt a kocsmabeli estjeimnek, csak utána következett a fekete hajú lány, és ha a sörivásról lemondtam volna, tulajdonképpen a kocsmabeli estjeimről is lemondhattam volna, és végiggondoltam, hogy ha elkezdénék a szokásaimról lemondani, lassacskán az egész életemről lemondhatnék, ami nonszensz, úgyhogy úgy döntöttem, fölveszem a hányást is a szokásaim sorába, tulajdonképpen elfér köztük, és azóta minden este megittam a sörömet és kihánytam, aztán elvonultam a szokásos órát eltölteni a fekete hajú lánnyal. Annak az órának egy részét beszélgetéssel töltöttük, s a tegnapi beszélgetés alkalmával azt mondta a fekete hajú lány, hogy szerinte rajtam csak Zakariás segíthet, egészen megütköztem, megkérdez-

tem, hogy érti ezt, nincsen nekem semmi bajom, hacsak nem arra a kis hányásra gondol, mire azt mondta, az egész életemre gondol, látja rajtam, hogy más élet való nekem, látja, mondta, hogy kétségbe vagyok esve, azért ez túlzás, mondtam, csöppet sem, felelte, egészen belülről émelyget a kétségbeesés, hogy nem mersz elmenni innen, mondta, hogyan, kérdeztem, elmenni, ismételte a fekete hajú lány, innen előbb vagy utóbb mindenkinek mennie kell, mert előbb vagy utóbb mindenki kétségbeesik, és ha te itt maradnál, annak ellenére, hogy kétségbe vagyok esve, előbb vagy utóbb elkövetnél valami ostobaságot, amiért aztán eljönne érted az autó, hát ezt nyilván nem akarod, mondta, de hát hová mehetnék, kérdeztem. Zakariáshoz, mondta a fekete hajú lány, a divány melletti kis szekrényből elővett egy lezárt borítékot, és a kezembe nyomta, vidd el ezt Zakariás lakhelyére, holnap délre, de pontosan délre, mondta, mi ez, kérdeztem, üzenet, mondta, miféle üzenet ez, kérdeztem, úgy értem, mondtam, hogy jó hírt tartalmaz-e vagy rosszat, nem szeretnék rossz hírt vinni Zakariáshoz. Jó hírt viszel, mondta a fekete hajú lány, és szorosan átölelt, és miközben ölelkeztünk, úgy éreztem, hogy a testem valami egészen idegen test, és a fekete hajú lány jól ismert testét is egészen idegennek éreztem, ennek ellenére még sohasem éreztem olyan jól magam, mintha nagy fehérségben ölelkeztünk volna, még öltözködés közben is, de még lent az utcán is kísértett az a fehérségérzet, és akkor meghallottam, hogy a szomszédos utcán átrobog az autó, majd csikorogva kanyarodik, és egyre erősödik a hangja, és az a fehérségérzet egyszerre szertefoszlott, megtorpantam, és megtapogattam a zsebemben a borítékot, na hiszen, gondoltam, ezt megcsináltam, és hallottam, hogy közeledik felém az autó, és csöppet sem csodálkoztam volna, ha lefékez mellettem, kiugrik a két alak, és berángat, és elvisz, szinte már éreztem, hogyan fogok ordítani és kapálózni, és behunytam a szemem, és hallottam, hogy az autó elfordul a sarkon, és elrobog, és elcsöndesedik az éjszaka, csak az eső veri halkán az utcát, és hazaindultam. És megint eszembe jutott az a fehér ölelkezés, és otthon arra gondoltam, hogy bár képtelen vállalkozásnak tűnik, talán csakugyan elmegyek Zakariáshoz, és abban a puha fehérségben aludtam el, az ébredésem pedig olyan volt, mint egy ájulás.

A kocsmában egyetlen vendég sem tartózkodott, enyhe fény volt és káposztaszag. A káposztaszagról eszembe jutott, hogy egész délelőtt nem ettem semmit. Egy adag káposzta, gondoltam, egy sör, aztán a fekete hajú lány, és gyerünk Zakariáshoz. Csaplár, kiáltottam, és leültem.

Jövök, kiáltotta egy hang, azzal egy vadidegen csaplár emelkedett ki a pult mögül, a kulcsomat keresem, elnézést, nem látta a kulcsomat, kérdezte.

Nemhogy a kulcsát, mondtam, én magát sem láttam soha életemben, pedig ide járok, mióta az eszemet tudom.

Nem tesz semmit, mondta a csaplár, én sem láttam magát még soha, mégis tudom, hogy maga kicsoda, maga az, aki Zakariáshoz megy, és maga is tudja, hogy én kicsoda vagyok, mondta a csaplár, én vagyok a csaplár.

És honnan tudja, hogy Zakariáshoz megyek, kérdeztem.

Az üléséből látszik, esetlenül és görnyedten ül, mint mindenki, aki Zakariáshoz megy, mondta a csaplár.

Mondja, maga látott már valakit rajtam kívül, aki Zakariáshoz készült, kérdeztem.

Soha, felelte a csaplár, maga az első, mindazonáltal egy csaplárnak tudnia kell, hogy ki készül Zakariáshoz és ki nem, a mihez tartás végett.

Egy adag káposztát kérek, mondtam.

Kis türelmet, mondta a csaplár, megkeresem a kulcsomat.

Nézze, mondtam, keresse nyugodtan a kulcsát, de később, most hozzon nekem egy adag káposztát.

Megértem, mondta a csaplár, és eltűnt a pult mögött, úgyhogy csak a hangját hallottam, hogy önnek ennie kell, meg is fogja kapni a káposztáját, mihelyt megtalálom a kulcsomat, és ön kifizeti a számlát, természetesen előre, mondta.

Nézze, mondtam, én is kukacoskodhatnék, megkérdezhetném, hogy maga kicsoda, és mit keres itt, nagyon jól ismerem az itteni csaplárt, és maga még csak nem is hasonlít rá, de nem kérdezek semmit, mondtam, csak egy adag káposztát kérek, de azt rögtön.

Megvan, állt föl ragyogó arccal a csaplár, és az enyhe fénybe tartott egy nagy, fekete kulcsot, látja, mondta, már meg is van.

Nagyszerű, mondtam, kérem a káposztámat.

Tudja, mondta a csaplár, valamikor régen, még mielőtt a városba jöttem, olyan régen, hogy nem is emlékszem, képzelheti, mondta, mıtéten estem át, igen, megmıtöttök, itt, mutatott a tarkójára, rendszeren, késsel, mondta, és azóta, naponta nyolcszor, szénport kell bevennem, képzelheti, mondta.

Rendkívül érdekes, nézze, én meghallgatom magát, csak előbb hozza ki a káposztámat, mondtam, ugye megérti, kérdeztem.

Képzelheti, mondta, szénport, nátriumos vízzel, kizárólag nátriumos vízzel, két kanállal, anélkül félemler vagyok, sőt nem is vagyok ember, a szénporom nélkül zsugorodni és fuldokolni kezdek, képzelheti, mondta.

Az órára néztem, egy adag káposztát, mondtam, és egy korsó sört, legyen szíves.

Várjon, mondta a csaplár, most jön a lényeg, a szénporoknak ugyanis, ha nátriumos vízzel elegyítjük, szaga van, egyáltalán nem kellemes szaga, tulajdonképpen büdös, mondta, képzelheti, hát ön szerint megengedhető, kérdezte, hogy egy kocsmában büdös holmit tartsanak, persze hogy nem, gondolja el, ha ez a finom káposztaszag elegyedni kényszerülne a nátriumos szénpor bűzével, a vendégeknek elmenne az étvágyuk, ami persze megengedhetetlen, micsoda egy helyzet, mondta, képzelheti, nekem viszont muszáj bevennem a szénporomat, nehogy zsugorodni és fuldokolni kezdjek, nincs szörnyűbb érzés, mint zsugorodni és fuldokolni, mondta, ám én, a vendégekre való tekintettel, el szoktam zárni a szénport, ezzel a kulccsal, és föltartotta a kulcsot, hogy senki ne érezze a szagát, ezért van itt ez a finom káposztaszag, és ezért vagyok én egészséges, ennek a kulcsnak köszönhető, mondta.

Tudja mit, mondtam, szaladjon, és vegye be a szénporát, és visszafelé hozzon egy adag káposztát, sör nem is kell, csak siessen.

Képzelheti, mondta, hogy megijedtem az imént, nem találtam a kulcsomat, szinte már éreztem a szörnyű fuldoklást és zsugorodást, annál is inkább, mert öt perc múlva, de pontosan öt perc múlva, be kell vennem a szénport.

Nézze, mondtam, öt perc nekem hosszú idő, nemsokára indulnom kell, hozza végre azt a káposztát vagy nem, kérdeztem.

Nem, felelte a csaplár, nem hozhatom ki, csak ha előre kifizeti a számlát, mondta, fogott egy árlapot, és odajött az asztalomhoz.

Rendben, mondtam, a zsebembe nyúltam, és a csaplár felé nyújtottam egy bankjegyet.

Sajnos ez kevés, pillantott a bankjegyre a csaplár, a káposztáért háromszoros árat kell fizetni.

Hogyhogy háromszoros árat, kérdeztem.

Nézzé, mondta a csaplár, és elém tartotta az árlapot, amelyen a káposzta csakugyan háromszoros áron szerepelt.

Hihetetlen, mondtam, és beletúrtam a zsebeimbe, nézzé, mondtam, nincs nálam annyi pénz, majd fizetek, csak írja föl.

Én megértem önt, mondta a csaplár, nem is gondolja, mennyire megértem, mindazonáltal nem hitelezhetek önnek, mondta, és visszament a pult mögé.

Maga nem ismer engem, én mindig rendezem a számlámat, már a puszta föltételezés is sértő, mondtam ingerülten, hát minek néz maga engem, kérdeztem.

Nézzé, mondta a csaplár, én csak annyit tudok, hogy ön Zakariášhoz készül, márpedig nem mutathat nekem, ismerje el, egyetlen épeszű csaplárt, aki hitelezne olyasvalakinek, aki Zakariášhoz készül, miért nem hozott elegendő pénzt, a maga hibája, nem az enyém, vont vállat a csaplár.

Bezzeg az igazi csaplár, az hitelezett volna nekem, persze, tudom, eltűnt, mondtam keserűen.

Én vagyok az igazi csaplár, mondta a csaplár, nem értem, hogyan kételkedhetik ön ebben.

Jól megnéztem a csaplár arcát, amitől kissé megváltoztak a vonásai, és hirtelen az az érzésem támadt, hogy ismerem ezt az arcot valahonnan.

Mondja, kérdeztem, nem találkoztunk mi már valahol, nem itt, a kocsmában semmiképp, valahol másutt, mondtam.

Én vagyok a csaplár, mondta a csaplár, s a két kezével úgy támaszkodott a pultra, mintha bele akarná nyomni a földbe, velem csak itt lehet találkozni, mondta, ön nyilván el akarja terelni a figyelmemet, arra számít, hogy ha ellankad a figyelmem, esetleg mégis adok önnek egy adag káposztát, hogy mit meg nem tenne azért a káposztáért, csóválta a fejét a csaplár, légből kapott ismeretségekre hivatkozni, azt igen, fizetni, azt nem, csapott a pultra a csaplár, hivatkozhat bármire, mondta, itt nem lesz ingyenkáposzta, amíg én vagyok a csaplár.

Hát nincsen semmi megoldás, kérdeztem.

Egy megoldást talán tudnék, mondta töprengő hangon a csaplár, igen, talán volna egy megoldás, jöjjön csak ide, mondta.

Odamentem a pulthoz, belenéztam a csaplár arcába közelebbről, egyre ismerősebbnek tűnt az arca, az órás, jutott eszembe, és a meglepetéstől elakadt a szavam.

Úgy bámul az arcomra, mint valami tárgyra, jegyezte meg a csaplár.

Megbocsásson, mondtam, maga elképesztő mértékben hasonlít az óráshoz, nem találja ezt különösnek, kérdeztem.

Nem tudom, miféle órásról beszél, felelte a csaplár.

Hajoljon csak közelebb, mondtam, mire a csaplár kelleetlenül közelebb hajolt.

Ez hátborzongató, hőkölttem vissza, ön a bajszos úrhoz is rendkívül hasonlít, tudja, a fodrászüzletben.

Nézzé, mondta zavartan a csaplár, rövid leszek, mert be kell vennem a szénport, és a kulcs felé nyúlt, ám én megfogtam, és közelebb húztam magamhoz a kulcsot, hogy a csaplár ne érhesse el.

Elvette a kulcsomat, bámult a kulcsra a csaplár.

Halljuk a megoldást, mondtam.

Nézzé, mondta gyorsan a csaplár, ha ön aláír nekem egy papírt, hogy mégsem megy Zakariášhoz, rögtön elhárul az akadálya, hogy kihozzak önnek nem egy, hanem akár kettő vagy akárhány adag káposztát, érti, kérdezte.

Nem egészen, mondtam.

Pedig egyszerű, mondta a csaplár, előrántott egy papírt, az asztalra terítette, elővett egy tollat, és felém nyújtotta, ez itt egy szerződés, mondta, alulírott kijelentem, hogy lemondok szándékomról, miszerint elmegyek Zakariás lakhelyére, e kijelentés hitelességül átnyújtom a Zakariásnak szóló lezárt levelet, melyet a szerződő felek ezen okmányhoz csatolnak, viszonzásul hitelben elfogyaszthatok egy adag káposztát, nézze, mondta a csaplár, az egy adagot még kijavíthatjuk akár kettőre vagy háromra is, csak alá kell írnia, hadarta.

És akkor megkapnám a káposztámat, mondtam, és megszedültem az éhségtől.

Azonnal megkapná, mondta a csaplár.

És hol van az igazi csaplár, kérdeztem erősen a csaplár arcába nézve.

Eltűnt, mondta a csaplár.

Eltűnt, mondtam, a vendégek is eltűntek, és eltűnt a pék meg a gipszöntő, aki gyönyörű csecsemőket öntött, és a fodrászkisasszony is eltűnt, mondtam keserűen.

Írja alá, mondta a csaplár, káposztát kap, érzi az illatát, kérdezte, kitűnő káposzta, mondta.

És a fekete hajú lány is eltűnt, igaz, kérdeztem, nyeltem a nyálamat és a káposztaszagot.

A kulcsomat, mondta a csaplár, és az órára meg a bajuszos úrra elképesztő mértékben hasonlító arcáról ömleni kezdett a veríték, gyorsan, mondta, adja ide a kulcsomat.

Hol van a fekete hajú lány, kérdeztem.

A csaplár hátratántorodott, nekizuhant a pohárszéknek, a kulcsomat, mondta, fuldoklom, hörögte, és hadonászott, lesöpört egy sor poharat.

Hol van, kérdeztem, felmutattam a kulcsot, a csaplár pedig görnyedni kezdett és zsugorodni, két szeme az arcába húzódott, és fekete könnyek hullottak belőlük, talán a szénpor miatt. Összegyűrtem a szerződést, és hozzávágтам, de alig találtam el, olyan gyorsan zsugorodott, azt hörögte, kérem, kérem, aztán már nem is hörögött, egészen összetöppedt, akkorára, mint az összegyűrt papírgombóc.

A kulcsot a pultra dobtam, megnéztem az órát, félórám van, gondoltam. Talán kihasználhatnám, hogy nincs a kocsmában senki, jutott eszembe, beosonhatnék a konyhára, és lophatnék egy adag káposztát, akár egy sört is csapolhatnék magamnak. Ha el akarsz késni, csak tessék, mondtam magamnak, azzal szívtam egy utolsót a káposztaszagból, kimentem az utcára, bevágtam a kocsmajót magam mögött, és az éhségem abban a pillanatban tökéletesen megszűnt.

Elindultam, szorosan a fal mellett, hogy meg ne ázzak, s közben úgy éreztem, hogy azon a meghatározhatatlan ponton, ahol az émelygés szokott kezdődni sörivás közben, ezúttal fáj valami, furcsa, apró fájás, amely mintha arra készítetne, hogy elintézzek még valamit a városban, bár nem tudom, mit intézhetnek még el, semmit, mondtam magamnak, siess Zakariáshoz.

Jó negyedóra múlva kiértem a városból, s az eső egyszerűen elállt. Főlnéztem, jól megnéztem az eget, felhőket láttam, meg a napot, különös, gondoltam, hogy milyen erősen tud sütni a nap, bele se lehet nézni, vakít, mint az óras nagyítóüvege, az égen úszkáló felhőket viszont kitűnően szemügyre lehet venni.

Nemsokára dél, néztem az órára. Zakariás lakhelye fekete betonépületben volt, az épületnek hajódaru támaszkodott, karjával a város felé mutatva. Futva tettem meg az utat a főbejáratig. Rozsdás vaslemez takarta a főbejáratot, se zsanér, se kulcslyuk,

se kilincs. Megérintettem a vaslemezt, mire az megbillent, hátradőlt, nagy dörrenéssel elterült odabent. Elővettem a borítékot a farzsebemből, megnéztem, visszaraktam, aztán beléptem az épületbe.

Teljes sötétség volt odabent. Aprókat léptem, közben köröztem a kezemmel, hátha megérintek valamit. Semmit sem érintettem, s mikor visszanéztem, a bejárat nyílása már nem látszott mögöttem. Össze kell szednem a gondolataimat, gondoltam, megálltam, de nem tudtam gondolkozni, csak az jutott eszembe újra meg újra, hogy össze kell szednem a gondolataimat, úgy vergődött ez a mondat a fejemben, mint egy marokba fogott légy, és olyan félelem fogott el, hogy belezsibbadtam. A bennem zümmögő mondat egyszerre kiszabadult, összefüggéstelen darabokban jött ki a számon, összefüggéstelen szavakat kiáltoztam, a félelem pedig eltöltött a fejem búbjáig, elnémultam és megmerevedtem tőle, csak a szívem kalimpált vadul, mintha ki akarná szakítani a mellkasomat.

Akkor kattanást hallottam, azt hittem, a szívem az, de nem, egy tenyérnyi fényfolt villant föl előttem meghatározhatatlan távolságban, s mintha a körül a fényfolt körül gyúlt és sűrűsödött volna össze a sötétség. Megindultam a fény felé, előhúztam a farzsebemből az üzenetet. A fény rohamosan növekedett. Közel érve láttam, hogy a fény egy állólámpa fénye, amely egy íróasztal mögött áll, s az íróasztal jobb és bal oldalán egy-egy férfi ül hosszú, felhajtott gallérú kabátban. Kisimítottam a borítékot, s mintegy magyarázatképpen előretartva beléptem a lámpa fénykörébe.

Jó napot, mondtam, Zakariást keresem.

Zakariást, bólintott a bal oldali férfi.

Zakariást, mondtam, üzenetet hoztam neki.

Üzenetet, mondta a jobb oldali férfi, Zakariásnak, bólintott a bal oldali férfi.

Kérem, mondtam, arra kérném önöket, hogy amennyiben egyikük sem Zakariás, mondják meg nekem, hol találom Zakariást.

A férfiak fölálltak, és észrevettem, hogy teljesen egyforma az arcuk, épp mint a gipszöntőnek meg az ikertestvérének, csak hogy ezeknek, azok egyenetlen és mogorva arcával ellentétben, sima, szabályos és kedves arcuk volt, és hirtelen eszembe jutott, hogy ezek a férfiak, minden szabályosságuk és kedvességük ellenére, valószínűleg ugyanazok, akik autóval járják a várost, s akikről a fekete hajú lány azt mesélte, nincsen kimélet bennük. Odaléptek hozzám, a kezemben remegő borítékra néztek, aztán gyorsan vágtak jobbról és balról, hogy előregörnyedtem, a boríték pedig kiesett a kezemből. Aztán megfogtak a férfiak kezei, az asztalhoz húztak, az egyik kéz megmarkolta a tarkóm, és a fejemet többször beleverte az asztal szélébe, aztán elengedtek a kezek, én meg homlokommal az asztalnak támasztva billegtem jobbra-balra.

Egyenesedjen ki, mondta a bal oldali férfi hangja.

Kiegyenesedtem, a vér a homlokomról a szemembe folyt, vörös homályba borult a két alak.

Kérem, mondtam, ez csak félreértés lehet.

Ez nem félreértés, ez a valóság, mondta a bal oldali férfi.

Úgy értem, kérem, mondtam, hogy összetévesztenek engem valakivel, én nem vagyok gonosztevő, mondtam, a rosszindulatnak még csak szikrája sincs bennem, hiszen látják, mondtam, nem tanúsítok semmiféle ellenállást.

Ez kedves öntől, jegyezte meg a jobb oldali férfi.

Úgy értem, mondtam, hogy én nem követtem el semmit, önként jöttem ide, üzenetet hoztam Zakariásnak, tessék engem továbbengedni, mondtam, különben elkések, hacsak el nem késtem máris.

Van órája, kérdezte a bal oldali férfi.

Persze hogy van, mondta a jobb oldali férfi, megmondaná, mennyi az idő, kérdezte. Kitöröltem a vért a szememből, megnéztem az órám. Éppen delet mutatott, a mutatók viszont nem haladtak.

Megállt, mondtam, nem tudom, mennyi az idő.

Az órától lehet megtudni, mondta a bal oldali férfi.

De ez megállt, mondtam.

Mennyit mutat, kérdezte a jobb oldali férfi.

Delet, mondtam.

Akkor dél van, mondta a bal oldali férfi. Dél is lesz, mondta a jobb oldali férfi. Dél is volt, mondta a bal oldali férfi.

Nem értem, kérem, mondtam.

Ideadná azt az órát, kérdezte a jobb oldali férfi, és nyújtotta a kezét.

Kérem, én odaadom, mondtam, lecsatoltam az órát, és odaadtam, ő pedig a fény felé tartotta, és figyelmesen megnézte.

Kitűnő óra, mondta, svájci.

Igen, kérem, az órástól kaptam, mondtam.

Hazudik, mondta a bal oldali férfi.

Ne hazudjék nekünk, mondta a jobb oldali férfi, és zsebre rakta az órát.

Miért jött ide, kérdezte a bal oldali férfi.

Azért, hogy átadjam az üzenetet Zakariásnak, mondtam, mire a jobb oldali férfi öklével gyomorba vágott, hogy elakadt a lélegzetem, és hányinger fogott el.

Nézze, mondta a jobb oldali férfi, miattunk nem kell türtőztetnie magát, hányjon nyugodtan.

Nem, kérem, mondtam, mikor újra levegőhöz jutottam, nem fogok hányni.

Ahogy gondolja, mondta a bal oldali férfi.

Miért jött ide, kérdezte a jobb oldali férfi.

Nem tudtam, mit válaszoljak, csak néztem rájuk.

Tehát hallgat, mondta a jobb oldali férfi, hátralépett, lendületet vett, és ágyékon rúgott.

Térdre rogytam, minden elhomályosult előttem, a fekete hajú lány hangját hallottam, amint azt mondja, rajtad csak Zakariás segíthet, egy pillanatig éreztem a keze érintését is, aztán kitisztult a látásom, előttem állt a két férfi, és barátságosan nézett rám, a fájdalom kiáradt az altestemből, betöltött mindenütt, aztán zsibbadássá változott, és úgy éreztem, menten bevizelek.

Vizeljen be nyugodtan, mondta a jobb oldali férfi.

Persze, bölintott a bal oldali férfi, engedje csak el magát, mondta, akár sírhat vagy kiabálhat is.

Óhajt fölállni, vagy térden kényelmesebb, kérdezte a jobb oldali férfi.

Nem tudom, mondtam, talán még térdelnék egy kicsit.

Természetesen, bölintott a bal oldali férfi, és közelebb lépett hozzám. Miért jött ide, kérdezte.

Egy pillanatig gondolkoztam. Nem tudom, mondtam.

Erre a bal oldali férfi a hajamba markolt, és előrerántott, a jobb oldali férfi pedig rátaposott a kézfejemre, hogy fölkiáltottam a fájdalomtól. Aztán a hónom alá nyúltak, talpra állítottak, és elengedtek, majdnem előrezuhantam, de valahogy megtaláltam az egyensúlyomat.

Miért jött ide, kérdezte a bal oldali férfi.

Könyörgök, értsék meg, mondtam, azért jöttem, hogy üzenetet adjak át Zakariásnak, nem mondhatok mást, mondtam.

Hazudik, mondta a jobb oldali férfi.

Beismeri, hogy hazudik, kérdezte a bal oldali férfi.

Kérem szépen, én igazat mondok, mondtam.

Mindenki hazudik, aki azt állítja, hogy igazat mond, mondta a jobb oldali férfi.

Esküszöm, hogy az igazat mondom, mondtam.

Beismeri vagy nem ismeri be, kérdezte a jobb oldali férfi.

Nincs mit beismernem, mondtam.

Erre újra megragadtak, az íróasztalhoz vonszoltak, ráfektettek, a bal oldali férfi a torkomat fogta, a jobb oldali a hasamat és a gyomromat ütötte, kénytelen voltam ordítani, beismerem, ordítottam, beismerem.

Finom, derengő fehérségbe kerültem, egy puha kéz fogta a csuklómat, homályos körvonalakat láttam, észrevettem, hogy már nem is fekszem, hanem ülök, valami kamrafélében ülök, a fekete hajú lány áll előttem, és gyöngéden fogja a csuklóm.

Miért vagy itt, kérdezte a fekete hajú lány.

Beismerem, kiáltottam.

Mit akar beismerni, kérdezte a bal oldali férfi, és elengedte a torkomat. Nos, kérdezte a jobb oldali férfi, leültek az íróasztal két végéhez, én meg ott feküdtem középen.

Kérem szépen, mondtam, én elloptam az órás óráját meg a nagyítóüvegét.

Azt tudjuk. Más, mondta a bal oldali férfi.

Azonkívül, mondtam, leszúrtam egy urat a fodrászüzletben.

Egyéb, kérdezte a jobb oldali férfi.

Elvettem a csaplár kulcsát, mondtam.

Erőltesse meg az emlékezetét, tanácsolta a bal oldali férfi.

Kétségbeesetten igyekeztem koncentrálni, de semmi nem jutott eszembe.

Nem megy, mondtam, csináljanak, amit akarnak.

Kérem, mondta a bal oldali férfi, és fölálltak.

Ne bántsanak, kiáltottam, üzenetet hoztam Zakariásnak, a fekete hajú lány tanácsolta, tessék kikérdezni, kiáltottam, a kocsmában lehet megtalálni.

Hazudik, mondta a bal oldali férfi, megfogta a torkom, a jobb oldali férfi pedig fölemelte az öklét, hogy ütést mérjen a gyomromra.

Nem hazudok, kiáltottam, a fekete hajú lány mondta, hogy csak így szabadulhatok a városból, azért jöttem, hogy a városból megszabaduljak, esküszöm, kiáltottam.

Erre a bal oldali férfi elengedte a torkomat, a jobb oldali férfi pedig leeresztette az öklét.

Esküszöm, mondtam.

Kitűnő, mondta a bal oldali férfi. A jobb oldali férfi gyöngéden fölsegített az asztalról, a bal oldali pedig fölvette a borítékot, és a kezembe adta. A férfiak visszaültek az asztalhoz, én meg csak álltam remegve, és fáj minden tagom.

Még egy apróság, mondta a bal oldali férfi, azt a fényképet itt kell hagynia, kérem, tegye az asztalra, mondta.

Fényképet, mondtam.

Tudja, amit mindig a zsebében hord, mondta a jobb oldali férfi.

Igenis, mondtam elszoruló torokkal, elővettem a fényképet, és az asztalra raktam.

Nagyon örültünk, mondta a bal oldali férfi.

Elmehetek, kérdeztem.

Ha volna szíves, mondta a jobb oldali férfi, lekapcsolni a lámpát.

Tessék, kérdeztem.

A lámpát, mondta a bal oldali férfi, kapcsolja le, kérem.

Ahogy óhajtják, mondtam, áthajoltam az asztalon, és lekapcsoltam a lámpát.

Újra sötétben voltam. Próbáltam megérinteni az asztalt, mint egyetlen tájékozódási pontot, de csak a sötétséget érintettem. Fölemeltem a térdem, hogy az asztalhoz érjek, semmi. Tettem körben néhány lépést. Az asztal is, a lámpa is, a két alak is eltűnt.

Elindultam a sötétségben, ami olyan sűrű volt, hogy alig lehetett menni benne. Borzasztóan fájtak a tagjaim, félelem viszont már nem volt bennem, tökéletesen kiverte a félelmet belőlem az a két alak, csak sűrű és fájdalmas sötétség volt bennem és körülöttem.

Akkor egy puha kéz fogta meg a csuklóm. A kéz húzni kezdett, a lábam fölemelkedett, éreztem a levegő finom ellenállását az arcomon. A sötétség egyre ritkult, finom, tejszínű köddé vált, és hirtelen meghallottam a fekete hajú lány hangját, amint azt mondja, nyissam ki a szemem.

Akkor vettem észre, hogy a szemem csukva van. Kinyitottam, és láttam, hogy valami kamrafélében ülök, előttem áll a fekete hajú lány, fogja a csuklóm, és csak akkor ereszti el, amikor ránézek.

Hát te hogy kerülsz ide, kérdeztem.

Te hoztál, mondta a fekete hajú lány.

Tréfálsz, mondtam.

Tréfálok, nevetett a fekete hajú lány.

Hol vagyok én most, kérdeztem.

Zakariásnál, felelt a fekete hajú lány.

Azt akarod mondani, hogy te vagy Zakariás, kérdeztem.

Dehogy, nevetett a fekete hajú lány, Zakariás nem én vagyok.

Kissé megmasszíroztam a halántékomat. Fáj mindenem, mondtam.

Semmi sem fáj, mondta a fekete hajú lány.

Végigtapogattam a tagjaimat, és be kellett látnom, hogy a fekete hajú lánynak igaza van, nem fáj semmim.

Pillanatnyilag csakugyan nem fáj semmim, mondtam, mindenesetre az a két alak csúnyán ellátta a bajomat.

A fekete hajú lány nem válaszolt.

Azonkívül, mondtam, elvették a csecsemőkori fényképemet.

A fekete hajú lány csak nézett és hallgatott.

Mit hallgatsz itt, kérdeztem, hát nem érted, elvették a fényképemet, az egyetlen amellettszóló bizonyítékot, hogy máshol is voltam valaha, nemcsak a városban, bár hozzá kell tennem, hogy ott legalább biztonságban voltam, és egyáltalán nem tetszik, hogy itt meg mindenféle sötétségekben kell mászkálnom, meg mindenféle pribékek faggatnak és vallatnak, mondtam dühösen.

Nincsenek itt semmiféle pribékek, mondta a lány, és elnevette magát.

Te könnyen nevelsz, kiáltottam, nem téged nyomtak egy asztalra, és ütöttek, ahogy csak bírtak, engem ütöttek, kiáltottam, de most már ez sem érdekel, semmi sem érdekel, kiáltottam, a városba már úgysem mehetek vissza, azt sem tudom, merre indulhatnék abban a nagy feketeségben, és ahhoz sincs semmi kedvem, hogy itt maradjak, mondtam, egyáltalán nem érzem itt jól magam, de most már ez sem érdekel, mondtam, csak át akarom adni az üzenetet Zakariásnak, hol van Zakariás, kérdeztem,

mondd meg azonnal, mondtam, és éreztem, hogy csak úgy dől belőlem a szó, és nem bírom abbahagyni, s közben azt is éreztem, hogy abba kell hagynom, mert menthetetlenül és végérvényesen megőrülök, mondtam is a fekete hajú lánynak, hogy át akarom adni az üzenetet Zakariásnak, mert megőrülök, mondtam, megőrülök, mondtam, megőrülök, mondtam.

Át fogod adni, mondta a fekete hajú lány.

Belenyúltam a zsebembe, a boríték azonban nem volt a helyén. Az összes zsebemet kiforgattam, de a borítékot nem találtam.

A boríték, mondtam.

Mit akarsz azzal a borítékkal, kérdezte a fekete hajú lány.

Eltűnt a boríték, mondtam.

Nem baj, mondta a fekete hajú lány.

Hogyhogy nem baj, kérdeztem, az óráim, a fényképem, rendben van, de a boríték, mondtam.

Semmi dolgod azzal a borítékkal, mondta a fekete hajú lány, gyere csak, mondta, mutatok valamit.

Akkor vettem csak észre, hogy a kamrának két külön ajtaja van, egy jobb felől, egy pedig bal felől. A fekete hajú lány kinyitotta a bal oldali ajtót, és intett nekem, hogy menjek oda.

Fölkeltem, odamentem, és láttam, hogy az ajtó valami nagy, fekete szakadékra nyílik, aminek nem látni az alját, a másik oldalát is csak sejteni, nem, gondoltam, nem szabad csodálkoznom semmin, szakadék, mondtam egykedvűen.

S abban a pillanatban velőtrázó ordítást hallottam valahonnan fentről, az ordítás egyre közeledett, és láttam, hogy aki ordít, nem más, mint az órás, illetve a bajuszos úr, illetve a csaplár, az ordított, és közben zuhant, úgyhogy csak egy pillanatig láttam, aztán el is tűnt a szakadék alján.

Tudod-e, hogy ki volt ez, kérdezte a fekete hajú lány, és becsukta az ajtót.

Tulajdonképpen fogalmam sincs, illetve tudom, de nem tudom megmondani, mondtam.

Ez volt a vesztes, mondta a fekete hajú lány, látod, így jár a vesztes, mondta, zuhan.

És hová zuhan, kérdeztem.

Hát le, mondta a fekete hajú lány, természetesen, mondta, föl nem zuhanhat, mert az már nem zuhanás volna, hanem repülés.

Ezzel a három alakkal, mondtam, én külön-külön találkoztam, csak most látom, hogy annyira hasonlítanak, hogy a három tulajdonképpen nem is három, hanem egy.

Ez nem hasonlóság, hanem azonosság, mondta a fekete hajú lány, és végignézett tetőtől talpig.

Vesd le a ruhád, mondta.

Tessék, kérdeztem.

Vetkőzz le, mondta a fekete hajú lány, és nevetett.

Azt akarod mondani, hogy meztelenül kell Zakariással találkoznom, kérdeztem.

Csakis meztelenül, mondta a fekete hajú lány, vesd csak le a ruháidat.

Hitetlenkedve néztem a fekete hajú lány arcába, és akkor megláttam valamit az arcában, ami addig elkerülte a figyelmemet.

Hajolj csak közelebb, mondtam.

Élesedik a látásod, mondta a fekete hajú lány, és közel hajolt, és én egészen elszibadtam, mert láttam, hogy megtévesztésig hasonlít a fodrászisasszonyra.

Ez a hasonlóság, mondtam, ez a hasonlóság, mondtam, és nem tudtam mondani semmi mást, a lány vetkőzni kezdett, és én is levetkőztem, amilyen gyorsan csak bírtam, és újra az a finom fehérségérzet fogott el, elmerültünk és ölelkeztünk a fehérségben, és amikor abba hagytuk az ölelkezést, és a fehérség szertefoszlott, olyan frissnek és erősnek éreztem magam, mint még soha.

Nos, kérdezte a lány, és láttam, hogy a szeme egészen olyan, mint az enyém, és az arca is egyre jobban hasonlít az enyémre, hihetetlen, mondtam.

Folyamatosan tisztul a látásod, mondta a lány, csak azt ne mondd, hogy hasonlóság, ilyen buta szavakat nem kell többé mondanod, hasonlóság nincsen, csak azonosság van.

Meg akartam érinteni az arcát, kinyújtottam a kezem, de csak a levegőbe nyúltam.

Egyedül vagy, mondta a lány hangja, s mintha az a hang belőlem, a testem valami meghatározhatatlan pontjából jött volna. Egyedül vagyok, gondoltam.

Kelj föl, és nyisd ki a jobb oldali ajtót, mondta a lány hangja. Fölkeltem, kinyitottam az ajtót, szél vágott be a kamrába, és mély szakadékot láttam, aminek valami vörös lucskok volt az alján, és a tulsó partját csak sejteni lehetett. Ugorj, mondta a lány hangja, és én megszorítottam az ajtófélfát, belebámultam a szakadékba, néztem a vörös lucskot, ami olyan volt, mint az alvadó vér, nem, mondtam, én nem akarok zuhanó vesztés lenni, és éreztem, hogy hűz a mélység, és mindjárt belecsobbanok abba a rengeteg vérbe, és kétségbeesetten szorítottam az ajtófélfát, nem akarok vesztés lenni, kiáltottam, hát ugorj, mondta a lány hangja, és már tudtam, hogy ugranom kell, mert úgyis leránt a mélység, és elrugaszkodtam, és zuhantam, és ordítottam, de mintha nem is én ordítottam volna, mintha ezer meg ezer különféle ordítás tört volna föl belőlem.

És hirtelen elkapott valami hatalmas erő, és elhajított, hogy repülni kezdtem, nyílegyenesen repültem előre, mintha szárnyaim nőttek volna, abba hagytam az ordítást, és becsuktam a szememet, és csak repültem, mígnem valami puha talajra ereszkedtem, és ott álltam négykézláb és reszketve a puha talajon.

Kinyitottam a szememet, és láttam, hogy egy bölcső áll előttem, körülötte fehér derengés, és a bölcsőből gyereksírást hallottam.

Lassan, szédelegve fölkeltem, odaléptem a bölcsőhöz, és láttam magamat, szakasztott mint a csecsemőkori képen, a bölcső és a párna és körülötte a fehérség is ugyanaz volt. Zakariás, gondoltam, óvatosan megringattam a bölcsőt, mire a csecsemő abba hagyta a sírást, és elaludt, én meg csak ringattam, nem tudom, meddig.

Aztán egyszer úgy éreztem, föl fogok ébredni. Ébredni fogsz, mondtam magamnak, nem baj, gondoltam. És csak ringattam a bölcsőt, és arra gondoltam, hogy semmi baj, nincsen semmi baj.

FIGYELŐ

NYELVHÚS

Parti Nagy Lajos prózájáról

*Parti Nagy Lajos: A hullámzó Balaton
(– waldtrockenkammeri átiratok –)
Jelenkor, Pécs, 1994. 166. oldal, 363 Ft*

Parti Nagy Lajos kis novelláskötete, A HULLÁMZÓ BALATON csupa játék, csupa nyelvelés: az író írás közben (s ennek megfelelően az olvasó olvasás közben) örömeiben szinte folyamatosan csettint a *nyelvével* – író, szöveg és olvasó folyamatosan egymásra ölti *nyelvét*... Az író szövegének minden mondatában fantasztikus bűvészmutatványokat hajt végre: elszabadítja a nyelvet szokásos kötöttségeitől, szokásos (ideális) jelentésségétől és egyértelműsítő konvencionálisától, megszabadítja a nyelvet a hagyományosan neki tulajdonított szellem és lélek magasstos uralmától, felszabadítja magát és szövegét a nyelvörzés és nyelvművelés konzervatív kötelmei alól – mikor egyik szavát a másikba ölti, akkor, a szó *eredeti* értelmében, azt csinál nyelvvel, amit akar; függetlenül attól, hogy ezt vagy azt csinálni (azaz mondani) a hagyományos nyelvtan vagy stilisztika jegyében szabad vagy egyáltalán *lehet-e*. Parti Nagy irányának legnagyobb találmánya (leleménye) e bátran, szélsőségesen értelmezett nyelvi (grammatikai-jelentéstani) szabadság: ő szövegeiben *minden* nyelvi elemet (azaz szót, szintagmát, alakzatot, jelentést, stílusrányzatot stb.) eloldoz a (mindennapi, történeti és irodalmi) konvenció kötöttségeitől, s minden egyes nyelvi elem kitalálásával, megtalálásával, beiktatásával, újraválasztásával és újrafelhasználásával, átértelmezésével folyamatosan *teremtő* aktust hajt végre. Teremtő ez a gesztus (ám furcsa módon egyáltalán nem avantgarde jellegű) – hisz nem rúgja fel vagy szét, nem érvényteleníti a grammatika és a nyelvhasználat *szabályait*, csupán újraértelmezi őket: mintha csupán imitálná őket. Parti Nagy szövegeiben

rengeteg furcsa szót és szószerkezetet, neologizmust és grammatikai hibát találunk – az általa használt nyelvi elemek az éppen adott mondatokon kívül nagyon sokszor nem is értelmezhetők, *természetesen* nem is szótárázhatók – sőt nemegyszer a szó *alkotásának* természetét is hajlandó magára venni, s akár a klasszikusok hajdan a nyelvújítás korában, ő is bátran *csinál*, saját szép irodalmi használatára, szavakat; legfeljebb csak azt nem teszi már meg, hogy – mint amaz elődök – könyvének végén kis lexikonba gyűjtse, jobb (majdani) konvencionális megértés végett, saját csinálmányait. Akármelyik szintjét vagy réteget nézzük nyelvhasználatának, mindenütt csak az éppen jelen lévő, éppen most teremtett kontextus uralmát látjuk: minden nyelvi megoldása egyszeri – csak most *van*, csak most, ebben a mondatban érvényes. Sőt: Parti Nagynál, a grammatikai szabadság betetőződéseként, nincs (azaz nem működik) hagyományosan értett stilisztika sem; szavainak és fordulatainak stíluserkéke is csak a *helyszínen* ragadható meg. Úgy látszik, Parti Nagy az utóbbi évek sokágú és sokoldalú prózaszerkesztői kísérleteinek bravúros és kivételes csúcsteljesítményeként az egyik legradikálisabb megoldást választotta: ő *valóban* anyaggá, azaz *csak* anyaggá tette a nyelvet, s nem egyszerűen eszközként használja fel elbeszéléséhez a nyelv anyagiságát, hanem épp megfordítva, a nyelv önállósuló anyagiságában oldja fel az elbeszélés, a cselekményvezetés stb. azon fogásait is, melyek mások szövegeiben hagyományosan önállóbbnak, sőt magasabb rendűnek minősültek. Parti Nagy radikalitása odáig terjed, hogy történetei, elbeszélései egyszerűen nem mondhatók el *másképpen*, semmi módon nem parafrázálhatók: nála a nyelvi gazdagság nem ornamentálisan egészíti ki a jól kitalált történet „lényegiségét” – nála kizárólag ez az öntörvényű nyelviség létezik (e téren mai prózairók közül aligha hasonlítható hozzá bárki is – az ő megoldása még a vele közeli rokonságot mutató s rá nyilván ihlető és felszabadító hatást gyakorló

Esterházyénál is radikálisabb és szélsőségesebb). Parti Nagy nyelvteremtésében talán az a legérdekesebb, hogy *hozott*, mások számára is adódó vagy észrevehető anyagból dolgozik (ezért is ismerhetők fel és el könnyen és könnyedén még ravasz és rafinált megoldásai is): önkényében *mindent* felhasznál, ami nyelvileg szembejön vele az utcán, ami a mai köznyelvnek és irodalmi nyelvnek maradványai-ból, törmelékeiből bármilyen szempontból feltűnőnek látszik. Parti Nagy továbbviszi Esterházy nagy idézetgyűjtő és idézetmegújító módszerét, s továbbvívés közben ki is fordítja: míg Esterházy nál a nagyszabású, kiegyenlítő szölamvezetés homogenizáló gesztusai *mellett* (vagy azoknak ellenére) is idézetek maradtak a nyíltan vállalt, elrejtett vagy leleplezett idézetek, addig nála a talált szöveg, a mindennapjainkban használt vegyes nyelvi anyag (ami az esetek többségében a klaszszikus irodalmiság nevében valószínűleg nyelvromlásnak minősülne) lesz a nyelvi egy-neműsítés alapja – nála önálló, talált szöveg *nélküli* beszéd vagy beszédszölam nincs is. Parti Nagy *ebből* a talált anyagból fogja előteremteni teljes elbeszélői szölamát – egész iránylat ennek ihlető- és teremtőereje fogja és hatja át.

Mily érdekes elnézni, hogyan alakult ki, hogyan érett meg (vagy be) Parti Nagy elbeszélői gesztusrendszere! Az itteni novellák jó része ugyanis *átírás*, azaz második, kiteljesedett variáció: ugyanannak a szövegkezdeménynek más kidolgozása (szép játékkal vallja be mindezt a könyvecske alcime is). Mily érdekes, hogy ha úgy tűnik is fel, hogy e nyelviség, egyedisége, pillanatnyisága, szituációhoz kötöttsége révén, nem engedi meg az utólagos variatív parafrázist, a *megelőző* variáció megléte szinte természetesnek hat. Parti Nagy, tárcairásának folyamatos voltából következőleg (a SE DOBOK, SE TROMBITÁK sorozatában), impozánsan szemlélteti nekünk, olvasóknak, hogyan találta is ki önmagát, hogyan hagyta magára hatni a nagy nyelvteremtő impulzusok öntörvényűségét. Ha egymás mellett olvassuk a két kötetet (vagy legalább az újraírt szövegeket), akkor fogjuk látni, hogy minden nyelvi játékuk mellett is mennyire *tartalmi* jellegűek még a megelőző kötet tárcái e kötet nyelvi stratégiájához ha-

sonlítva: mennyire el akarnak még mondani valami (egyébként is) fontosat; s lám, mennyire vissza kell szorulni A HULLÁMZÓ BALATON novelláiban a nyelv referenciális funkciójának! A tárcából, ime, novella lett – a nyelv önreflexiók esztétizáló játéka minden mást be- és eltakart, ami pedig ott és akkor akár fontosnak és izgalmasnak is tűnhetett. Parti Nagy pár évvel régebbi izgalmas és elsöprő erejű kísérlete (a Sárboárdi Jolán név alatt írt A TEST ANGYALA című fergeteges humorú stílusparódia) mutathatja fel a mostani nagy értett irány másikk forrását és negatív tükörképét: ott a szatirikus kifordítás volt az uralkodó nyelvi gesztus, ott egy rettenetesen elkorcsosult nyelvhasználat (irodalmi és nem irodalmi értelemben egyaránt) mint abszurd *képtelenség* hagyta magát a végtelékig fokozni, minek végeredményeként egy ritka gazdag, de mégiscsak egyirányú paródia született meg (melynek erejét és gyengeségét ugyanaz hordozza: egy műfajra, egy szemléletre korlátozza önmagát). Parti Nagy újabb írásaiban épp az ilyen egyirányúsítás ellen akar hatni: átvett (és kifordított) fordulatai már nem *egyféle* stílust vagy beszédmódot (esetleg műfajt stb.) parodizálnak (sőt: az efféle irodalmi egymásra játszástól messzemenően tartózkodnak!), nem is azokra a biztosan létező vagy feltételezhető figurákra utalnak, akiktől a vendégszövegek foszlányai származhatnak (tehát környezet vagy alak hagyományos *jellemzését* sem vállalják!), hanem csak önmagukért, illetve a generális elbeszélő szölam mindenoldalúságáért és behatárolhatatlanságáért lépnek fel. Így kerülhetnek egymás mellé teljes zavartalanságban az egyébként egymást kizáró szövegdarabok, így kerülhet be az elbeszélésbe oly mondat is, melynek nyelvi abszurditása minden cselekményességet, minden elbeszélői szölamvezetést, dramaturgiát stb. felrúg... Szencziósi példaként elég itt a SZENDE című pompás novella zárómondatára hivatkozni: a „*Nindzsa teremtésben vesztes, csak én*” mondat, idéző hangjátékával, a megelőző mondat teknőcei által behívott rémes tömegkulturális nindzsaallúziójával, valamint a törpetörténetnek a bányi sértődés által közvetített teljes fel- és leértékelésével oly többirányú és sokoldalú értelmezési (kulturális) távlatokat nyit meg, melyek messze túlmutatnak

bármely egyszerű parodizáláson. Parti Nagy szövege állandóan mozog: váltakozik az épp elhangzó mondatok beszélője, váltakozik a mondatok elbeszélői modalitása, váltakozik és folyamatosan másfele tolódik az a kulturális asszociációs tér, melyben az egyes mondatok önmagukban állnának – csak az egész, a rejtőzködő elbeszélő által irányított egész szöveg lenyűgöző gazdagsága villózik folyamatosan.

Ha a magyar prózaszerkesztés hagyományait nézzük, s ott keresgélünk valamely bujkáló előd után, igen érdekes és meglepő párhuzamokat találhatunk. Úgy látom, Parti Nagy prózájának, jelen állapotában, három őse mutatható ki, Parti Nagy egész irányához méltón oly három szerző, kik egyébként egymással aligha férnének simán össze. A mindennapi nyelv egyébként lenézett és figyelmen kívül hagyott primer elemeinek, fordulatainak, törmelékeinek gátlástalan felhasználásában, a stíluszintek szélsőséges keverésében hasonló gesztust, azt hiszem, csak Petőfi prózájában találhatunk – alighanem egyedül csak nála figyelhető meg (nem anekdotikus prózában) a *humornak* oly korlátlan és sokféle megnyilvánulása is, mely a Parti Nagy-novellák legnagyobb értékei közé sorolandó. Az elbeszélő (és elbeszélés) szólamának szélsőséges szubjektívizálása és feldarabolása, a rengeteg dramaturgiai magyarázatlan közbevetés, felkiáltás, modális utalás és átértelmezés a Szomorj-novellák hagyományára utal vissza – talán egyedül nála figyelhető meg a Parti Nagyéhoz hasonló szinten az elbeszélt jelenségekhez fűződő elbeszélői értékelő viszony relativizáló lebegtetése is. A metaforikus jelentésteremtés szabadságának terén pedig Parti Nagy *közvetlen* elődjeként Krúdyt kell feltételeznünk és felidézniünk: az ő vad, megfoghatatlanul száguldozó asszociációs jelentésátértelmezései és groteszk jelentéstulajdonításai (*mondjuk* az olyan szélsőséges könyvekben, mint pl. a MIT LÁTOTT VAK BÉLA SZERELEMBEN ÉS HALÁLBAN? stb.), ha némileg méltóságteljesebben is, gesztusként ugyanazt a látványos kötetlenséget, írói fogásként ugyanazt a konvencióellenes, kihívóan abszurd szó-vízió-sort fogják felmutatni. (Ha a Parti Nagy-novellák mindennapi nyelvimitációjának időnkénti szán-

dékolt pongyolaságától eltekintünk, néha olyan mondatokat és képeket olvashatunk, melyek kettejük közt szinte ide-oda cserélhetőek volnának: Hófehérkéről illet állítani a SZENDE című novellában: „Egy nagy, fehér mosónő, a világsonka kővérje”, nagyon hasonló nyelvi fantáziának a terméke, mint amilyen pl. a következő mondatot generálja a NAPRAFORGÓ-ban: „Álmos Andor szomorú volt, mint a tők király.”)

Azt mondja Parti Nagy Lajos az előző kötet utolsó írásában, hogy úgy érzi, megtanult „epikául, ha prózául nem is igazán”. Úgy vélem, a második kötetet is elolvastván, a helyzet épp fordítva van: Parti Nagy elragadó és gáncstalan, bámulatosan gazdag és irizáló prózát ír – de nem epikát. Sőt: amikor *engedményt* tesz a hagyományosabb epikai formálás, a hagyományosabb novellaforma irányában, akkor nemegyszer picit meginog egyébként rendkívül szilárd és biztos formaérzéke. Amikor a novellák *mégis* súlyosak akarnak lenni, s már magukkal az ábrázolt (?), leírt (?) jelenségekkel is mint *nagy brutáliákkal* akarnak hatni és meghatni, akkor az egyébként pazar nyelvi játék és pompa valamelyest kiüresedik és kopogni kezd. Nagyon furcsa kettősség működik itt: Parti Nagy néha a novella fabulája, cselekménye révén óhajt szentimentális (erkölcsi és szociális) hatást is kifejtetni, s néha nem veszi észre, hogy az a nagyszabású nyelvi zsonglőrözés, melyet oly búvészien hajt végre, a közvetlen erkölcsi hatáskeltés iránt, szerencsére, immúnis. Egy-két novella úgy fest e könyvben, furcsa módon éppen *megrágadható* s valóban súlyos témája okán, mintha Parti Nagy időnként szeretné búbjajos könnyedségű szövegét elnehezíteni, mintha egy hajszálnyit kevesellné e nyelvi (és nem erkölcsi) jellegű gazdagságot... Pedig alighanem akkor van Parti Nagynak iróilag legyőzhetetlen igaza, mikor elvállalja *kis brutáliának* relatív erkölcstelenségét, s elvállalja, hogy szövegének nagy homogeneitásban az életnek a durvasága és szörnysége is feloldódik (ugyanúgy, mint bármi más)... Parti Nagy élet- és világszemléletének szép, elégikus nemessége (mely a tárcákban oly sokszor megindítóan a helyén volt – hisz akkor nem tagadta, hogy *önmagáról* ír), mikor néha a teljesen kiépített nagy nyelvi-fikciós karneválra

is figyelmeztetően és felhívóan szomorú pillantást vet, mikor a brutalitás *jobb* (?) érzékelteése végett a nem nyelvi abszurdot, zártabb cselekményben és jellemekben, is ráengedi világára (à la Bodor Ádám), s még humorának féktelenségét is visszafogja, akkor nem tudja elkerülni az enyhén didaktikus felhangokat. Ritkán történik ilyen, de megesik: s akkor esik meg, mikor a próza, a maga nem cselekményes, nem elbeszélés műfajú szabadságát elkezdli korlátozni, hogy helyet adjon az *epikának* (pl. ilyen a GILLE-MUSZTEREK című novella). Holott úgy látszik, Parti Nagy Lajos nem epikus szerző: mikor teljesen a maga helyén látszik lenni, mikor teljes fényében ragyog irányla, akkor *mindent* egyneműsít a maga (azaz a meg nem nevezett s meg nem jelenő, anonim *nyelv*, azaz a beszélő) nevében, s a szövegén belül semmiféle különbségtételre, elkülönülésre, egyenülésre (azaz jellemzésre stb.) nem ad alkalmat. Emiatt a legnagyobb produkciókban (mint a SELYEMGYÁR, A HULLÁMZÓ BALATON, A HAJNAL ARCVIZE stb.) pl. a kifejtés linearitásának semmi helye nem marad: a szerző, a beszélő nem elmesél *valamit*, hanem mesél, *bármiről*. Ami összetartja a szöveget, az nem az egyenesen (vagy kitérőkkel?) végigvitt gondolat- vagy cselekménymenet, nem az epikus kifejtés, hanem a szinte csak önmagára korlátozódó és önmagából táplálkozó beszédfolyamat, mely kacsringós mondatváltásai mellett is inkább gömb vagy pont képében lenne rögzíthető. *Egy szólam* van, de az mindent magában foglal: mindent le tud írni a maga szempontjából, de semminek és senkinek nem adja meg az individualitás lehetőségét, egyetlen megemlített elemnek (figurának, problémának) sem biztosít szövegen kívül is érvényesíthető jogot, szövegen túlmutató tanulságot. *Ilyen* a nyelv – s ha *csak* a nyelv az író anyaga (márpedig Parti Nagy mindent megtett azért, hogy csak ez legyen), akkor ilyen az író irodalma is. S alighanem ez a legtöbb, amit egy nyelvi műalkotásból *ki lehet hozni*.

Margócsy István

FARKAS ZSOLT: MINDENTŐL UGYANANNYIRA

JAK–Pesti Szalon, 1994
216 oldal, 220 Ft

A recenzens bevallja, hogy Farkas Zsolt könyve azon ritka könyvek közé tartozik, amelyek heves és ambivalens érzéseket keltenek benne. És azt is rögtön hozzátesszi, hogy úgy véli, ez a heveség és ez az ambivalencia ennek a kötetnek a legfőbb kincse. Nem tévedés: a kötet kincse az *olvasó* heves érzelme/érdeklődése és ambivalenciája, azaz Farkas Zsoltnak az a képessége, hogy az olvasóból efféle reakciókat váltson ki. Nem mindegy persze, milyen olvasóról van szó, s az sem, pontosan minek köszönhető a szöveg ezen képessége, de ennek kifejtése már inkább bírálatom végére kívánczok. Álljon itt csak annyi figyelmeztetésül: ez a bírálat át-áthágja majd egy recenzió szűkre szabott kereteit, polemikus megjegyzésekre vagy egyenesen a szövegtől elrugaszkodott fejtegetésekre kényszerül, hogy elmondhassa, mi váltja ki belőlem Farkas Zsolt könyvében ezt az ambivalens heveséget és heves ambivalenciát – és mert Farkas Zsolt valóban megérdemli és kiharcolja magának a kritikát.

Megjegyzem még, hogy Farkas Zsolt az utóbbi időben éles (és véleményem szerint meglehetősen egyoldalú) Balassa-bírálatával szerzett magának nevet ugyanezen folyóirat hasábjain. Elnézést kell kérnem a vérszagra gyűlő uraktól és hölgyektől: ebben a recenzióban legfeljebb áttételesen lesz szó a hírhedt bírálatról. Farkas Zsolt a vulgárisabb hangnemet és gondolkodási szintet is bátran vállaló polemikus lendülete az én szememben *erény*, de csak azért erény, mert, és csak addig az, amíg tökéletesen független a szimbolikus harcoktól, amelyek időnként a magyar kultúrában vagy a magyar kultúra helyett folynak. Azt javasolnám, vegyük a szövegeket névértékükön, s ha nem tetszik a hangnemük, inkább beszéljünk egy őszinte – de nem csalhatatlan – ember, egy elbűvölő és kissé felületes szörnyeteg, egy – hogy Farkas Zsolt kedvelt kifejezésével éljek – „*kegyetlen fiú*” ordításáról, semmint rosszindulatú, rafinált összeesküvésről.

1. A műfaj

Persze ha névértéken akarjuk venni Farkas Zsolt szövegeit, nincs éppen könnyű dolgunk. Először is: milyen műfajként olvassuk ezeket a szövegeket? A MINDENTŐL UGYAN-ANNYIRA alcímeként vagy műfajaként egyetlen szó áll: *discursus*, a következő lapon pedig ott a magyarázat, a latin *discursus* szó öt szótári jelentése: „1. szélfutás, ide-oda futkosás; 2. portyázás; 3. közlés, kitérés valamire; 4. értekezés; 5. kedélyes beszélgetés, társalgás.” És mit találunk a kötetben? Három írást három filozófusról (Lyotard-ról, Rortyról és Lacanról, ha őt is ide akarjuk sorolni), ez a „(Fil.)” szekció, aztán három írást három magyar íróról (Kukorellyről, Garacziról és Tandoriról), ez az „(Irod.)” szekció, aztán pedig egy hosszú esszélevelet Amerikából Pécsre. Ha a kötet alcímére támaszkodom, az első két triád esetében nem szabad választanom tanulmány és esszé műfaja között. Csakhogy akkor véget is érne a recenzens kompetenciája. Ha a tanulmányok vagy esszének tűnő írás műfaja összefoglalólag: „duma” (miért ne fordítanánk így a diskurzust), arra csak újabb duma válaszolhat, míg nem az olvasó és a szerző, minden recenzensi szigor és elemző-rekonstruáló szándék helyett, végtelen és örömteli csevegésbe merül egymással. És részint valóban ez történik.

Farkas Zsolt mintegy feltalál egy műfajt, az írott csevegést, amelynek vannak ugyan bizonyos hátulütői – ez a csevegés szükségképpen monologikus, még ha állandóan reflektál is önmagára –, de vannak előnyei is: a maga szerkesztetlenségével vagy alig-szerkesztettségével, spontán formátlanságával, az éppen adott tárgyra vonatkozó alapos vagy ad hoc fejtegetéseivel, személyeskedő kiszólásaival, hosszú digresszióival a saját szubjektivitását nagymértékben vállaló megszólalásnak egy igen élvezetes formáját hozza létre. Ez a forma nem hasonlít ahhoz, amit én esszének gondolok. Vagy talán azt kellene mondanom, Farkas Zsolt írásait – az amerikai levél kivételével – nehezen tudom esszéként olvasni. Ahhoz túlságosan is tanulmányzerű sajátosságokat mutat bennük a sok lábjegyzet és hivatkozás, a nyilvánvaló igény, hogy a szöveg valamilyen értelemben bemutassa a személyes szeszélytől függetleníthető tárgyat, és

hogy valamilyen értelemben érvényes kijelentéseket tegyen róla. De tanulmányoknak sem az igaziak: egy tisztas tanulmánytól kevesebb szubjektivitást, nagyobb összefogottságot, világos gondolatmenetet, pontos hivatkozásokat várnánk el. A tudatosan vállalt szubjektivitást és az összefogottság hiányát már említettem. A gondolatmenet világosságáról később – maradnak a hivatkozások. Farkas Zsolt hivatkozásait a „majdnem” jellemzi: *majdnem* megadja az idézett gondolat forrását: a művet feltünteti, de az oldalszámokkal már ritkán vesződik; *majdnem* pontosak a párhuzamai, de aki szakértője a kérdésnek, tudja, hogy mégsem pontosak. (Az olyan apróbb elcsúszásokra gondolok, amelyeket összefoglalólag a „régén olvastam Descartes-ot” szindrómának nevezhetünk. A névadó eset egy apró, de nem lényegtelen fogalmazásbeli pontatlanság: Descartes-nál a „*clairement et distinctement*” az ÉRTEKEZÉS A MÓDSZERRŐL-ben nem a tudomány nyelvére, hanem az alapvető és kétségbevonhatatlan igazságok tudatbéli megjelenési formájára vonatkozik [l. 23. o., 43. l.].)

Jobb híján tehát a következőkben először megpróbálom tanulmányként olvasni Farkas Zsolt írásait, hogy végül jóvátegyem ezt a recenzensi igazságtalanságot, és helyreállítsam a „duma”, a csevegés egységét.

2. A tanulmányok

Az első tanulmány, A PARALÓGIA LOVAGJA, Jean-François Lyotard-ral foglalkozik, pontosabban Lyotard legnagyobb hatású könyvével, azzal a „jelentéssel” az információs társadalomról, amely A POSZTMODERN ÁLLAPOT címet kapta. E mű, mint Farkas Zsolt joggal megjegyzi, „*enciklopédikus vállalkozás*” (9. o.), amelynek módszere vagy stílusa Farkas Zsolt szerint „analitikusnak”, szerintem inkább eklektikusnak és zagyvának mondható. Ha mégis meg akarunk jelölni egy olyan irányzatot, amely – egyébként Lyotard által is bevallottan – a legerősebb hatást gyakorolta erre a sajátos eklekticizmusra, akkor az Austin-Searle-féle beszédaktus-elmélet az első számú jelölt. Szükséges ezt megjegyezni, mert Farkas Zsolt ezzel az elmélettel nem foglalkozik, még a 2. lábjegyzetben feltüntetett „meghatározó trendek” között sem szerepelteti,

pedig nem kis részben ezzel magyarázható Lyotard központi jelentőségű paralogiafogalma (ez Lyotard-nál az adott tudományos nyelvjáték szabályait megsértő kijelentést/nyelvi aktust jelenti).

Farkas Zsolt sajtóságot szempontok szerint dolgozza fel A POSZTMODERN ÁLLAPOT-ot, de mint maga mondja: „*Most így jött ki a lépés. Az itt olvasható három szempont jött nekem először. A többi vagy tudásom, vagy az olvasó türelmének végsőjére való tekintettel mellőzöm*” (10. o., 3. lj.). Íme a három szempont – az első: „*az inventor paralogiája és a baloldali gyermekbetegség (Adorno felől)*”, a második: „*inkompenzurabilitás (Feyerabend felől)*”, a harmadik: „*mi az, hogy tudás (Gadamer felől)*”. Nos, a tanulmánykritikus szigorú hangján szólva máris előrebozsáthatom, hogy a mentegetőzés jogos: kérdéses, helyénvaló-e olyan nézőpontokból vizsgálni a szöveget – ráadásul az eredeti összefüggéseinek alaposabb ismertetése nélkül –, amelyek csak mint bírált elméletek vagy mint alkalmi hivatkozások játszanak szerepet Lyotard gondolatmenetében, még ha fényt vetnek is Lyotard gondolkodásmódjára, eszmetörténeti hovatartozására vagy értékválasztásaira. Azt is mondhatnám, hogy Farkas Zsolt mindjárt övön alul keresgél, s ha talál is ezt-azt, végső soron a rosszul megválasztott szempontok miatt kénytelen legjobb meglátásait, ragyogó kritikai megjegyzéseit esetlegesen szétszórni a szövegben.

A legérdekesebb és legaljasabb szempont kétségtelenül a baloldaliság szempontja. Farkas Zsolt azt mondja, „*az egyik legerősebben jelen levő »nyelvjáték« a Ríportban a baloldali és avantgarde tradíció, valamint e tradíciók »meghaladásának« tradíciója*” (11. o.), s Lyotard-nak a baloldalisághoz való viszonyában „*ambivalenciákat*” és „*árulásokat*” mutat fel. Nos, az ambivalencia igaz, s Farkas Zsolt igen jól látja, hogy Lyotard kiindulópontja, legalábbis kritikai lendülete valamiképpen azonos a frankfurti iskolával, amelyet azonban nemcsak a „*hatékonyság*” hiánya miatt (MINDENTŐL UGYANANNYIRA, 19. o.), hanem a marxista „*nagy elbeszélés*” avult dualizmusa, az „*információs*” társadalom tudástípusának elemzésére alkalmatlan fogalmi sémája miatt is bírál (l. A POSZTMODERN ÁLLAPOT, 34–36. és 80. o.). Az árulás viszont buta kifejezés, még akkor is, ha itt Adorno szemével szeretnénk lát-

ni. (Ráadásul az a részlet, amelyet Farkas Zsolt az „*árulás*” bizonyítékeként idéz, az eredetiben nem Lyotard állásfoglalása, hanem „*az elvakult és gögös döntéshozók*” szövege, a rendszer önopológiája. Vesd össze a MINDENTŐL UGYANANNYIRA 15. és A POSZTMODERN ÁLLAPOT 135. oldalát.) Ami pedig a baloldali-avantgarde „*nyelvjátékot*” illeti, Farkas Zsoltot kissé elragadta a lendület. Addig minden rendben, hogy „*az új, az eredeti, a váratlan, a megdöbbentő, a kegyetlen és még számos érték, melyet az avantgarde mentalitásából ismerünk, Lyotard számára éppolyan fontosak*” (MINDENTŐL UGYANANNYIRA, 16. o.), s hogy Lyotard később, más írásaiban, a neoavantgarde védelmére kel a posztmodern piacositással szemben. Nagyon jó meglátás, hogy a Lyotard által istenített paralogiát összevethetjük az avantgarde mozgalmak dinamikájával vagy inkább – tennem én hozzá – az avantgarde politikai igényeivel. De az alábbi mondatok már a nyugati művészetelmélet kissé felszínes ismeretéről tanúskodnak: „*A neo- (transz- és egyéb) avantgarde jó párhuzam, nemcsak a kétes értékű neofitizmus tekintetében. A neoavantgarde »feltalálásai«, »technikai problémák megoldására« irányuló erőfeszítései, »experimentális« fixációja művészetelméleti, -történeti és -technikai reflexiók demonstrációjává redukálta a műveket. Gesztusokká, művek helyett. Nem lehet több órát tölteni egy kép előtt, csak fel kell ismerni, hogy mi itt a technikai, elméleti, művésztörténeti truváj, és továbbmenni. A televíziós kvízű műsor dramaturgiája, egy teszttípusú tudást követelve és végképp lemondva a »változtasd meg életed!« igényéről.*” (16. o.) Anélkül, hogy védelmembe kívánnám venni akár Lyotard paralogiáit, akár a neoavantgarde művészetet, meg kell említenem, hogy az „*újítás*”, a „*technikai problémák megoldása*”, a „*feltalálás*” éppenséggel nem a neoavantgarde találmánya: hogy csak a nyugati művészet területén maradjunk, elegendő elolvasgatni Vasari művészetletrajzait, hogy csupa hasonló, dicsőséértelen használt terminussal találkozunk – míg a „*változtasd meg életed*” parancsának nyoma sincs. Farkas Zsolt bírálata Lyotard-ral szemben tehát saját érvelési technikájára is érvényes: bizonyos szempontból elfogadható a felháborodás színezte kép, amelyet a neoavantgarde-ről fest, de „*ne próbáljuk levezetni a »logikát«, mely »szükségyszerűen« ide vezet*” (41. o.), vagy legalább próbál-

junk egy kicsit pontosabban fogalmazni. (Hogy Farkas Zsoltból itt nem a dramaturgiai kényszer nyomán fakad fel ez a dühös és felületes kijelentés, jól mutatja, hogy szóról szóra ugyanezek a mondatok szerepelnek a Tandori-tanulmányban is, Tandori ellen. De hogy ne untassam az olvasót, ha odaérünk, én azért hozok egy újabb érvet, s nem ismétlem meg a fentieket.)

Ami a második szempontot illeti: bármit gondoljunk is Lyotard „nyelvjáték”-, „helyi tudás”- és „paralógia”-konceptiójáról, az összemérhetetlenség fogalmát nem Feyerabendre hivatkozva használja, így hát amikor Farkas Zsolt leleményesen kimutatja, hogy Feyerabend nem olyan értelemben használja a maga összemérhetetlenség-fogalmát, hogy az a paralógia illetően magasztalásához vezetne, legfeljebb annyit mond, hogy Lyotard félreértene Feyerabendet, ha rá hivatkozna. Lyotard azonban – bárhonnán vette is a fogalmat (nem jelöli) – eleve sokkal ambiciózusabb, sokkal tágabb értelemben beszél összemérhetetlen nyelvjátékokról: a kultúra különmű egységeinek és egyedeinek értelmében. Ráadásul az összemérhetetlenség A POSZTMODERN ÁLLAPOT-ban véleményem szerint még csak nem is központi fogalom: a középpontban itt a rendszer/hatalom, tudás/legitimáció, információs monopólium/terror párok állnak, és az ezzel szembezegezhető paralógia, azaz a rendszer megbontásának eszköze – a nyelvjátékok összemérhetetlensége inkább a későbbi LE DIFFÉREND című műben kerül előtérbe.

Végezetül a harmadik szempont: Farkas Zsolt szemére hányja Lyotard-nak, amiért nem vesz tudomást a hermeneutikai alternatíva létezéséről, legalábbis nem veszi komolyan. Noha – most már előrukkolhatok ezzel – a lehető legrosszabb véleménnyel vagyok Lyotard nézeteiről, annyit el kell ismernem, hogy ha – ha! – valóban fenyegetne a monopolizált információ segítségével létrehozott, tökéletesen kibernetizált társadalom réme, az ellen a hermeneutikai megértéssel nem sokra mennénk. De szerencsére e veszély, errefelé legalábbis, nem közeli. A mi államunk és kormányunk a jelek szerint még annyi információt sem tud összeszedni, hogy pontosan fel tudja mérni döntéseinek következményeit, nemhogy annyit, amennyivel kibernetizál-

hatná a társadalmat. A *média* hatalma pedig – erre a lehetőségére, borzadva, de a kötelező éleslátást félre nem téve, Farkas Zsolt is utal – egy valamelyest is demokratikus rendszerű államban nem egy központi manipuláló akarat eszköze, hanem gazdasági és politikai erők tükré – egyébként Lyotard is általában „döntéshozókról” beszél –, azaz, bármilyen szomorú is, annak tükré, ami számbeli többségünket, lobbizótehetségünket és pénzkereső-, illetve pénzköltőerőinket tekintve *va-gyunk*.

A második tanulmányban Farkas Zsolt röviden, de háromszorosan elveri a port Richard Rortyn. Rorty kedvelői az írást botrányosan rossznak minősítik – én nem tartom annak. Farkas Zsolt harci fegyvere, a kíméletlen és vulgáris redukcionizmus itt átláthatóbb eredményre vezet, mint a Lyotard-tanulmányban. Ha nem tudjuk is meg, miért érdekes Rorty, azt megtudhatjuk, miért lapos.

Farkas Zsolt Rorty „*metafizikájának*” három alapfogalmát „cikizi ki” – az alapfogalmakat természetesen ő maga állapítja meg annak alapján, hogy Rorty „*folyamatosan hivatkozik rájuk*” –, a „*hasznos*”-t, a „*polgártárs*”-at és a „*banális szótár*”-t. Noha nem mondanám, hogy Rorty *elsősorban* ezekre a fogalmakra hivatkozik (inkább a „*megalapozásellenességet*”, az „*építő jellegű filozófiát*”, a „*saját kultúráját*”, a „*nyugati liberális-demokrata kultúra hagyományát*” kellene emlitenünk, ha már Farkas Zsolt szerint a nevezetes „*esetlegesség-íroniaszolidaritás*” triász Rorty „*fizikájához*” tartozik), kétségtelen, hogy e három fogalom is kellően Rorty-stílusú. Azzal azonban már nem érthetnek egyet, hogy a „*hasznos*”, amely Farkas Zsolt szerint a pragmatizmus felértékelésével azonosítható, a kontinentális és az amerikai filozófiai hagyomány összebékítését szolgálná. Még ha igaz is, hogy Rorty Nietzsche-t igyekszik beszuszakolni a pragmatista hagyományba – kevésbé meggyőzően, mint erre Farkas Zsolt rámutat –, legalább ilyen fontos számára Heidegger, akit talán még ő sem merne pragmatikusnak nevezni.

Farkas Zsoltot egyébként is elragadja itt az egyszerű józan ész. Először megállapítja, hogy Rorty „*hirtelen felindulásból*” „*meghökkenítő*” kijelentést tesz, amikor – e hídverési ki-

sérletnek ellentmondóan – megállapítja, hogy „közös problémák nincsenek” az amerikai és a kontinentális filozófiában, hiszen, teszi hozzá Farkas Zsolt, „*e két stílus képviselői talán mégsem külön bolygón élnek, és ha olyan kifejezéseket hallanak, hogy »nyelv«, »politika«, »módszer«, »művészet«, sőt: »tudomány«, »igazság«, akkor vagy nagyjából hasonlókat értenek rajta, vagy nagyjából elég jól tudják, mit ért rajta a másik – de bár-hogy is van, e problémák közősek*” (45. o., 2. lj.). Ezután az írás főzövegében kijelenti, hogy „*mégiscsak arról van szó, hogy a kontinentális filozófia meghatározó vonulata a lelke legmélyén: életfilozófia, illetve egzisztenciálfilozófia; az angol-szász-analitikusoké pedig: módszerelvű tudományelmélet, mely a mit kérdését metafizikáinak nyilvánítja, illetve a »polgártársakra« és a megrendelőkre bizza*” (48. o.).

Ami e némiképp egymásnak ellentmondó két kijelentés elsejét illeti, az legfeljebb a filozofálgatásra igaz, de nem az (uralkodó) professzionális filozófiára, bármilyen rokonszenves is számomra egyébként mint *igény*. Az általában filozófia névre érdemesített filozófia problémáit nagymértékben meghatározza saját módszertana, terminológiája és filozófiai előzményei, azaz távolról sem biztos, hogy ugyanarra gondol egy heideggeriánus és egy tudományfilozófus, ha a „nyelv” szót hallja, s ha tudja is, mire gondol a másik, a véleménye nem éppen hízelgő. Vannak természetesen eklektikus filozófusok, ilyen például Paul Ricoeur vagy maga Rorty – van is elég bajuk azzal, hogyan egyeztethetik össze a más-más fogalmi rendszerből érkező terminusokat.

A második kijelentésben több igazság van, de itt is egy vulgarizáló momentumot érhetünk tetten, amely a „nevezük végre nevén a gyereket” felkiáltással agyoncsapja az egész európai filozófiai hagyományt, minden szubtilis különbségtétellel, illetve a köznyelvhez és a közgondolkodáshoz való bonyolult viszonyával együtt – vagyis magát a filozófiát. Hiszen, hogy csak egy Farkas Zsoltnak kedves szerzőt idézzek, Gilles Deleuze maga sem mond mást: a filozófia fogalmak alkotása.

Amikor tehát Farkas Zsolt, immár a második „alapfogalom” kapcsán, azzal vádolja Rortyt, hogy a maga jóindulatú egyszerűségében – amellyel egyébként túlzottan nyárs-polgári képet fest Rorty nézetéről, aki sze-

rintem sem nagyon mély, viszont profi és nem naiv filozófus, s valójában tiszteletre méltó küzdelmet folytat saját profizmusával – elfelejti, hogy a polgártársak többsége nem a filozófiának, hanem a hollywoodi filmeknek szenteli szabadidejét, amikor azzal vádolja, hogy álplebejus, aki ráadásul megengedhetetlen könnyedséggel hivatkozik politikai érvekre, akkor bizony a saját érvelési stílusa ellen is beszél.

Ugyanez a kérdés jelenik meg a „banális nyelv” problémájaként. Farkas Zsolt idézi egyrészt Karl Poppert, aki „lefordítja” Habermast „egyszerű és világos” nyelvre, majd idézi Charles Taylort, aki lefordította Foucault egyes szövegeit az analitikus filozófia érvelési nyelvére – mint az „egyszerű nyelvre vágyás” eseteit. Valójában egyik esetben sem az „egyszerű nyelvről” van szó – a filozófiák esetében a nyelv többnyire ontológiai elkötelezettséget és módszertant is jelent. És ugyanezt jelenti Rortynál is, furcsa, negatív módon: minden ontológiai kötelezettség és módszertan elutasítását (amely természetesen az ontológia és a módszertan *problémájára* adott válasz) egy egyszerűnek gondolt – valójában a filozófia számára beláthatatlan következményekhez vezető – fordulat segítségével: azzal, hogy a mindennapi nyelvre (vagyis egy kultúrában inherens „ontológiára”) támaszkodva veri vissza a filozófia azon igényét, hogy saját kérdéseit, eszközeit és logikáját követve túllépjen a mindennapi nyelven. Ezt jelenti a „felszín mögé nyúlás” vagy a „megalapozás” tialma, és ezt jelenti – amit Farkas Zsolt, mint mondja, nem ért az általa idézett szövegrészben –, hogy Rorty szerint nem vagyunk olyan pozícióban, hogy „*át tudjunk látni a pusztai szociális konstrukción*” (55. o.).

A Lacan-tanulmány bizonyosan a legtanulmányosabb, legjobb és legalaposabb tanulmány e kötetben, itt közelít Farkas Zsolt a legtöbb hermeneutikai tisztelettel tárgyához. Ráadásul olyan munkára vállalkozott, amely – tekintve, hogy Lacantól és Lacanról a tanulmány megjelenésének pillanatában még lényegében semmi sem volt hozzáférhető magyarul, s Lacan egyébként is hírhedten homályos szerző – a szó szerint vett úttörés nehézségeihez hasonlítható. Az írás tanulmányoszerűsége, a „*lacanista gyorstalpáló*” –

mint Farkas Zsolt mondja – másodszeri olvasásra mégis inkább hátránynak, mint előnynek tűnik. Miért?

Farkas Zsolt bizonyosan nem arról a Lacanról beszél, akit én ismerek (Lacan néhány fontos szövegével való hosszú küzdelmemből, a szakirodalom egy vékonyka szegmenséből és a *Thalassa* Lacan-számából, ahol több érdekes Lacan-írás mellett két értelmezés is olvasható Lacanról, Erős Ferenc és a Lacan-tanítvány Füzesséry Éva tollából). De tekintetbe véve, hogy kompetenciám erősen korlátozott, s Lacan egyébként is sokféleképpen értelmezhető szerző, ez még nem volna baj. A baj ismét Farkas Zsolt kiindulópontjával van, de ezúttal nem a kiindulópont önkényességével, hanem éppen túlzott magátólértetődőségével. Az a kérdés ugyanis, valóban filozófus-e Lacan.

A válasz e kérdésre kétszeresen sem magától értetődő. Először is Lacannal legalább annyit, ha nem többet foglalkoznak az irodalom tanszékeken, mint a pszichológia tudományos intézményeiben, s ugyanakkor nyilvánvalóan nem egy pszichológus, sőt analitikus elvitatja tőle a „tudományos” címkét. Másrészt nyakra-főre hivatkozik filozófusokra, elhatárolja magát a biológizmustól (Freudétől is), és saját tudományát „feltételező tudományként” a humán tudományokhoz sorolja. Freuddal természetesen szintén sokat foglalkoznak és foglalkoztak irodalmárok és filozófusok, az ő tudományos igényeit is sokan vitatták, de Freud saját tudományát egyértelműen egy jövődó természettudomány alapvetésének tekintette, és igazolásául mindig az empirikus tapasztalatra (ha tetszik, ellenőrzésre) hivatkozik, amely az elmélet mögött áll.

Mégis azt gondolom, hogy ha Lacan eredetiségét keressük, akkor némileg félrevisz az a kiindulópont, amelyet Farkas Zsolt választ, amikor a „*lacanizmus két fő forrását*” egyfelől a freudi pszichoanalízisben, különösen a szubjektum hármas tagolását megelőző freudi korszakban és, másfelől, a huszadik századi strukturális nyelvészetben és antropológiában jelöli meg, majd e szellemben lát neki a főbb lacani fogalmak ismertetésének, megspékelve a dolgot Lacan antibiológizmusával és antihumanizmusával. Ebből aztán kirajzolódik az összkép: Lacan is a „*francia kegyetlen*

fiúkhoz” tartozik, a freudizmusban a szubverzivitás forrását keresi, és olyan elméletet állít a túlzottan megszelídített freudi mitológia helyébe, amely szépen beleillik a szubjektumot felbomlasztó strukturalista és posztstrukturalista kísérletek sorába.

Ez az egyébként kétségbevonhatatlanul megalapozott kép a szempontok és fogalmak bölcs megválasztásán alapszik. Farkas Zsolt sorrendben a következőkről beszél: 1. viszony Freudhoz és a mozgalomhoz, 2. antibiológizmus, 3. antihumanizmus, 4. az imaginárius, 5. a szimbolikus, 6. a jelentő uralma (megjegyzem, a *signifiant*-t magyarul többnyire „jelölővel” szokás visszaadni), 7. a tudattalan, 8. a nemek, 9. kasztrációkomplex, 10. a reális (a lacani *réel*, amely a *Thalassa*-beli magyar fordításokban „*valós*”-ként szerepel). Vagyis szerepel itt minden, ami egy lacanista mitológiához kell, ami Lacant az irodalmárok Freudjához és a divatos posztstrukturalista elméletekhez köti, de nem szerepelnek azok a fogalmak (az átvitel és az ellenállás, az ismétlés, az elidegenedés (*aliénation*), a logikai idő, a vágy és a tárgykapcsolat átértelmezése, a Másik és a másik, az *objet petit a*) – legfeljebb mellékesen, egy-egy mondatban –, amelyek Lacan saját eredendő és mindvégig alapvető problémájához kötődnek. Lacan fő kérdése ugyanis a következő: mit csinál ténylegesen Freud, amikor elemez, és mit csinálnak a mai analitikusok, amikor analizálnak, azaz: *mi történik valójában az analízisben*.

Lacan kiképző analitikus volt, híres szemináriumait is analitikusanoncoknak tartotta, s amikor a Freudhoz való visszatérésről beszél (bárhogy ítéljük is meg hűségét a mesterhez), nem elsősorban a freudi mitológiával foglalkozik (bár kétségtelenül elveti az ego kiegyensúlyozó szerepét a kései hármas felosztásban), hanem Freud *szövegeit* elemzi. A szövegelemzések alapján aztán hol többé, hol kevésbé meggyőzően kimutatja, hogy az analitikus és az analizáló közötti viszony *intersubjektív nyelvi viszony*, azaz egyszerű (legalább) kétszereplős játszma, másrészt kizárólag nyelvi természetű folyamat. A második belátás azt jelenti, hogy minden analitikus fogalmat egy nyelvi rendszerbe kell helyeznünk – illetve az egész pszichoanalízist a nyelv egy sajátos tudományaként kell újrafogalmaznunk –, s ehhez hívja segítségül előbb Lévi-

Strauss strukturalista antropológiáját (innen ered a „szimbolikus” rend fogalma), azután a strukturalista nyelvészetet (a „signifiant” fogalma az ötvenes években írott tanulmányokban, például az alapvető RÓMAI ELŐADÁS-ban, még nem is játszik jelentős szerepet). Farkas Zsolt ezt a második szálát veszi fel – ez az, amit könnyen illeszteni tud a dekonstrukció ismerős nézeteihez –, de elfeledkezik az első szálról, pedig szerintem az a lényegesebb szál, de enélkül Lacan alapfogalmai – kivéve az „imaginárius” fogalmát, amely eredetileg egy másik kiindulópontból, a tükörstádium elméletéhez és az *imago* szerepéhez kötődik, s amelyet Farkas Zsolt ismertet is – határozottan értelmetlenek, nem beszélve példázatairól és példabeszédszerű irodalmi elemzéseiről.

Mi ez az első szál? (Annak tudatában kockázatot meg az összefoglalást, hogy mindig veszélyes, ha olyasmibe ártjuk magunkat, amihez nem értünk, s ráadásul igyekszünk kimazsolázni egy érthetetlen szerző érthető állításait.) Az analízisben olyan folyamat játszódik le, amely kicsiben modellálja a szubjektum általános működését, ugyanakkor sajátos – terápiás – célja van. Az analízis szubjektum – s általában a szubjektum – eredendő vágya az, hogy *elismervék*, hogy a másikkal vagy a Másikkal – például az anyával, az apával, illetve közvetlenül és az átvitel révén az analitikussal – *elismertesse* magát. Kommunikációs aktusai erre irányulnak, igyekeznek megelőlegezni a másik válaszát, még ha az hallgat is, mint az analitikus az analízisben. Amikor az analitikus valamilyen módon kifejezi helyeslését, kifejezi, hogy sikerült „megtalálni” a tudattalan témáját, akkor beugrik a szubjektum e vágyának, egy általa jóváhagyott azonosulási lehetőséget kínál fel számára, „elidegeníti” a szubjektumot önmagától. Azaz: egy másik szinten reprodukálja az eredendő problémát, ahelyett hogy tartózkodásával vagy destruktív stratégiájával arra kényszerítené az analízist, hogy megtörje az „ismétlést”, az eredendő – az anya iránti – narcisztikus vágy ismétlését, feladjon minden „imaginárius” azonosulást, és vállalja saját mindig változó helyét a „szimbolikus” rendjében, a világ szavak által jelzett rendjében, amelyet eredendően az „apa neve” szentesít

és képvisel a gyerek számára. Ehhez köthető a Farkas Zsolt által idézett kijelentés, hogy „*a jelentő az, ami a szubjektumot reprezentálja egy másik jelentő számára*” (a „másik jelentője” kérdés egy újabb gondolatfutamat igényelne); ehhez köthető Lacan meghökkenítő – és heideggeri inspirációjú – állítása, hogy „*a szimbólum úgy nyilatkozik meg, mint a dolog meggyilkolása* [és nem gyilkosa, mint Farkas Zsolt írja], *és ez a halál konstituálja a szubjektumban vágyának örökévalóságát*” (MINDENTŐL UGYANANNYIRA, 91. o.). Arról van szó, hogy a szubjektum (Lacan itt eredetileg Freud megfigyeléseire hivatkozik a *fort-da* játékot játszó gyerekről) nem mond az anya utáni imaginárius vágyra, tulajdonképpen megöli az imaginárius azonosulás tárgyát önmagában, s miközben ezzel pillanatnyilag megszabadul az elidegenedettségtől, a másikkal való alávetettségől, állandósítja is magában a tárgytól így megfosztott vágyat. Ez a vágy tevődik át aztán újabb és újabb „jelölőkre”, vég nélkül s mindig csalódásra ítélve.

Mivel ez a szál s általában az analízis helyzete és az analitikus problémája kimarad Farkas Zsolt beszámolójából, véleményem szerint nem tudja igazán értelmezni Lacan két híres paraboláját sem, a játékelméleti „börtönjelenetet” és Edgar Allan Poe AZ ELLOPOTT LEVÉL című elbeszélésének elemzését. Az előbbi Lacan általában a „logikai idő” példajaként említi, nem az imaginárius azonosulás példajaként (az analízisben szerinte figyelembe kell venni a szubjektum idejét, azaz az irracionális jellegű „*meglátás pillanatát*”, a „*megértés idejét*” és a „*konklúzió idejét*”; Lacan kiüzetésének oka éppen az volt, hogy rövid analitikus ülésekkel kísérletezett). A második történet nem pusztán a mindig elmozduló „jelölőről”, hanem az ismétlésről is szól, és az analitikus szerepéről az ismétlésben, arról tehát, aki helyzeténél fogva „látja” a szubjektum „jelölőjét” – általában pedig egy olyan játékelméleti helyzetről, amelyben fontos szerepet játszik a megtévesztés.

Távolról sem szeretném egyébként kétségbe vonni egy *mitológikus* olvasat jelentőségét és azt a szerepet, amelyet az ilyen szent terminológiák játszhatnak a kultúrában. Ki nélkülözhetné az olyan tudálekos-tréfás mondatokat, mint hogy „*megragadt az orális fázisban, szegény*”, vagy „*az a baj, hogy túl erős*

a felesleges énem”? De az én vízióm szerint a jövőendő tudálékos egyetemistái nemcsak a „jelentőtláncot” és a kasztrációkomplexust emlegetik majd úton-útfélen, mint Farkas Zsolt-nak szokása, nemcsak azt mondhatják majd kérkedve: „én kérlek már teljesen átmentem a szimbolikusba”, hanem azt is, simogató cinizmussal: „én Másikom, én kis *objet petit a*-m”, meglehetősen francia kiejtéssel természetesen, és – természetesen – anélkül hogy valaha olvastak volna Lacant.

Az „*Irod.*”-blokk első két tanulmányát – a Kukorelly Endréről és a Garaczi Lászlóról szólót – igen jó tanulmánynak tartom. Farkas Zsolt-nak itt sikerült egyetlen esszéisztikus futamban összefogni azt, ami e szerzőkben a legérdekesebb, s amit annyi kritikus annyiféleképpen elmondott már. De – noha volna néhány megjegyzésem e tanulmányokhoz is – az olvasó idejét kimérendő és a recenzens aljasságával rögvést áttérek a harmadik, a Tandori Dezsőt elpáholó tanulmányra.

Farkas Zsolt Tandori-tanulmánya egy ragyogó, szellemes, szókimondó, arrogáns és végső soron lapos esszé, méghozzá ebben a sorrendben. De mielőtt elmondanám, hol látom én minden ragyogás ellenére a szépség-hibát, lássuk a gondolatmenetet.

Farkas Zsolt két főbb szempontból veszi szemügyre Tandori eddigi életművét: „*neoavantgarde effektek*” és „*az élet rövid, Tandori hosszú*” címen. Az első „*neoavantgarde effekt*” a „*kamuflázs*”. Farkas Zsolt-nál ez részint azt jelenti, hogy Tandori sokat beszél, de kevés jót mond, miközben elhitéti az írói nagyságában hívó olvasóval, hogy mindez valami több, részint pedig azt jelenti, hogy szövegében előre számol az olvasó ellenállásával, reflektál saját szövegének olvashatatlanságára, s ezzel jó előre kivéd minden olvasói igényt.

A második „*neoavantgarde effekt*” a gesztus. Tandori, mondja Farkas Zsolt, gesztusként adja el nekünk saját lustaságát, ahelyett hogy szépen letisztázná a szöveget, „*összekötve a kélelmet a hasznossal, az átkozott »rontott lapok« számát csökkentve és egy neoavantgarde geget (de hány és hány ezerszer) végrehajtva, elolvastatja velünk az összes félregépelését*”. (147–148. o.) Ráadásul – ez a gesztus másik értelme – megelégszik egyetlen találmánnyal, „*csavarral*”, a neofitizmus és a pofátlanság keverékével,

amely egyrészt unalmas már – „*a művészet ön-reflexiójával tele van legalábbis az én szubjektív bukszám*”, mondja Farkas Zsolt –, másrészt kommersz (régí, bevált trükk) (150–151. o.): „*Tandori az EGY TALÁLT TÁRGY MEGTISZTÍTÁSA-val rátalál arra a stílusra, amely a jól forgalmazható szignó aranyfedezete*.” (156. o.)

Ez a neoavantgarde kamuflázs másrészt maga is kamu, a „*double bind*”-re épít, arra, hogy bármit mond is, mélynek fogják látni, s ha nem mond semmit, még inkább. „*És ha mégis azt találnád mondani: engem baromira nem érdekel, amiről Tandori beszél, akkor kinyilvánítottad, hogy egy bunkó vagy, mert az egyik legsérthetlenebb modern esztétikai posztulátumot – a téma nem számít – sértetted meg. Ha viszont kikerülsz a helytelen esztétikai beállítódásaid kharübdiszét, intelligensen szót fogadsz, és átrágod magad a dögunalmon, máris a kognitív disszonancia leküzdését célzó ideológiák szküllája ront rád barlangjából*.” (153. o.)

S végezetül – még mindig a „*neoavantgarde effekt*” fejezetben – „*ha az irodalom szex, akkor Tandori írásai beteges kasztrációkomplexus*”, „*az élvezet megcsal, a lehetőség nem*” nevében. (157. o.) Itt a szövegben bonyolult gondolatmenet következik, amelyet megkísérlek hiven rekonstruálni – mert Farkas Zsolt metaforái, párhuzamai és egymásba bonyolódott következtetései igencsak árulkodnak valamiről. Nem arról, félre ne értsenek. Arról árulkodnak, miféle olvasó Farkas Zsolt.

1. „*Kasztrációkomplexus és kultúra jegyesei, minden külön értesítés helyett*”, de 2. „*a neoavantgarde nehézipara nyomtatja folyamatosan az ideológiát*”, amely szerint az olvasó és a kritikus „*szőrös szörnyeteg*”, aki megpróbálja „*megbaszni a szöveget*”, de a nő (a szöveg) kisiklik a keze közül, 3. [ezért?] „*a »kulturált« szerethezés valójában perverzio*”; 4. [ezért?] annak a szerepe háttérbe szorul, minden „*csak*” (F. Zs. idézőjele) körülményeskedés, „*»decentrált« szerethezés*”. 5. Ehhez hasonló, amikor Tandori összeviszza fecseg a madarakról, a falevelekről, az utazásokról, ahelyett hogy kielégítené az olvasót, hiszen „*éppen a műalkotás az, ahol az élvezet nem csal meg, és a puszta lehetőség kielégítetlenül hagy*” (158–159. o.). 6. De bár Tandori szövege a mindent-leírással leginkább a SZABAD ÖTLETEK JEGYZÉKÉ-hez hasonlít, Tandori nemhogy feltárulkozna, de a világon semmit nem tudunk meg róla, amit

„*érdemes volna*”; mindent a madarokról, de „*semmi részletet az olyan jelenetekről, mint amikor »le epileptikus hülyéznek« egymást a felügyelőnével, hogy más, intímébb jelenetekről ne is beszéljünk*” (161. o.).

Végezetül, Az ÉLET RÖVID, TANDORI HOSSZÚ című fejezet érve egyszerű: nem is azzal van a baj, hogy a téma nem méltó – minden téma jó –, hanem azzal van a baj, hogy az emberek – a rendes, igazi, valódi, hús-vér emberek, a nem profik – többsége Tandori prózai műveit nem tudja végigolvasni. (Ha mégis végigolvassa, akkor a „kognitív disszonancia” folytán már nem fog rosszat mondani róla.) Egyrészt ugyanis „*túl hosszú ahhoz képest, hogy mennyi van benne*” (164. o.). Másrészt nincs erre idő: „*Az ember [...] kétségbeesetten kapkod az olvasmányai után. A KRATÜLOSZ-t olvassa-e vagy a napilapot*” (163. o.). Ilyen helyzetben bizony nem nyúl Tandori-könyvhöz, mert valami érdekesebbel szeretné tölteni az életét. Egy szó, mint száz, mondja zárszóként Farkas Zsolt, „*ne haladjanak meg engemet nagyon*” (165. o.).

Most, hogy így kipreparáltam Farkas Zsolt szövegét, mindjárt látszik, hogy mi a legfőbb hibája: az, hogy bármit ígért is a tanulmány kezdetén, nem beszél Tandori Dezsőről. Beszél egyfelől arról, amit talán csak a zornalizmus iránti jogos gyanakvása folytán nem nevez „Tandori-jelenségnek”, s amit minden jel szerint csak újabb tételnek tekint a neoavantgarde hosszú számláján, s beszél másfelől önmagáról mint olvasóról, mint kielégülési vágyában frusztrált Tandori-olvasóról, mint valakiről, aki átlát a neoavantgarde trükkön és a kognitív disszonancia fátylán, s akinek bizony nincsen erre ideje.

Ami az első kérdést illeti, hogy ugyanis mitől képzeli Tandori, hogy mindezt megegetheti velünk, s mitől eszik meg ráadásul egyes „szakmabeliek” (mert Farkas Zsolt nem feltételezi, hogy Tandorinak csak úgy egyszerűen olvasója is akadna), válaszom, mint Tandori régi hívének, egyszerű: semmi szükség a „megegetés” teóriájára. (Ha mindenáron ilyesfajta „leleplezésekre” vágyik valaki, célszerűbb az irodalom intézmény- és kapcsolatrendszerét elemezni. Tandori helye egyébként nagyon érdekes itt: sehol sincs, s ezért mindenhol ott van.) Van, aki egyszerűen csak

szereti Tandori Dezső műveit, még ha nem olvassa is el mindet mindjárt az első betűtől az utolsóig. S ha ez hibának tűnik, gondoljanak bele, szívesen olvasnának-e el például egy verseskötetet egyhuzamban. Vannak szövegek, amelyek – akár mert túlságosan sűrűek, akár mert túlságosan reflektáltak, akár mert tudatosan akadályokat gördítenek az olvasó útjába, akár mert bizonyos monotonia jellemzi őket (Tandorinál mind a négy eset előfordul) – apránkénti olvasást igényelnek. Hát aztán?

Nincs szükség e ponton a „neoavantgarde” teóriájára sem. Ez legfeljebb Tandori bizonyos poétikai eszközeinek vagy a saját írói szerepéről alkotott nézetei egyes aspektusainak elemzésében segíthet, de véleményem szerint e túlzottan általános kategória itt is inkább elfedi, mint megvilágítja az érdekes kérdéseket – nemcsak a kicsiket, de a nagyokat is. Hogy – ígéretemhez híven – el-
süsssem második, ezúttal irodalmi érvemet Farkas Zsolt vádjával szemben: meglehet, hogy a neoavantgarde-ot (már maga a kategória is gyanús) az „üres újítás” élteti, de ne feledjük, hogy a legmeggyőzőbb „tisztá” irodalomelmélet, a formalizmus szerint az irodalom *kénytelen* újítani, mert hatását éppen annak köszönheti, hogy új megoldásaival kiköcskenti az olvasót a régi automatizmusokból, s így újra elevenné teszi számára a nyelvet és a nyelven keresztül a világot. Nem maga Farkas Zsolt ír erről Kukorelly kapcsán? Ha azt mondjuk, hogy egy író újít, akkor, kisé sarkosan fogalmazva, pusztán azt mondjuk, hogy: író.

Hozzuk akkor Farkas Zsolt vádját egy kicsit meggyőzőbb formára. A neoavantgardal (már maga a kategória is gyanús, mint mondtam) és Tandorival az a baj, hogy feleslegesen újítanak, valósággal hajhásszák az újdonságot, nem törődve sem a tartalommal, sem az olvasóval. Erre a vádra már nem olyan könnyű válaszolni, s noha megkísérlem majd másutt feltárni mind az avantgarde dinamikájának, mind az ellenében születő vádaknak a geneziséét, itt – tekintve, hogy a huszadik kéziratoldalon járok – nem merészkedem újabb vizekre. Legyen annyi elég, hogy ha e vádat bíráltnak szánjuk, akkor nem mond többet, mint hogy a művet nem tartjuk

jó műnek. És ezzel el is érkezünk Farkas Zsolt olvasófrusztrációjához és a fő kérdéshez: megéri-e Tandorit olvasni?

Erre a kérdésre nincs egyértelmű válasz. Ha valakinek kevés az ideje, sok az olvasnivalója, s ráadásul nem szerez neki örömet sem a szöveg sok apró zsenialitása, sem bámulatos és terápiás értékű retorizátlansága – a Tandori-idézetek valósággal kivilágítanak Farkas Zsolt nagyon szellemes, de retorikus szövegéből –, sem a vállalkozás nagyszabású pátosza, akkor természetesen nem éri meg neki. Nekem többnyire megéri. Ahelyett, hogy eltréfálnék most irodalmi/szexuális ferdültségemen, szeretnék szólni néhány szót a „kognitív disszonancia” kiküszöbölésére irányuló „ideológiáról”. Véleményem szerint a kultúra értelmét részint éppen az az „ideológia”, az az értelmezői munka és érzelmi energia adja, amit belefektetünk egy olvasott műbe. Erre a „munkára” természetesen senki sem kötelezhető, ki-ki maga döntheti el, milyen jellegű élvezetet vár egy műtől, és milyen mértékű figyelmet hajlandó szentelni neki cserébe, s bárki úgy vélheti, hogy ez vagy az a mű vagy író nem éri meg a fáradságot, sőt: egyszerűen nincs is benne mit értelmezni vagy szeretni. De naivitás volna azt hinnünk, hogy a jó mű egyszerűen csak hat, s ennek nyomán azt kiáltanunk: „hassál rám most rögtön, akkor majd elhiszem, hogy jó mű vagy!”. Nincs ártatlan szem és nincs „átlagos” olvasó. Vannak viszont olvasói kultúrák, stratégiák és elvárások, és vannak szerzői kultúrák, stratégiák és elvárások. Vannak olyan művek, amelyek nagyon közvetlenül mozgatják meg az olvasó fantáziáját vagy érzelmeit – ettől nem jobbak és nem rosszabbak, mindössze a hatás első szintjén kevesebb figyelmet és előzetes ismeretet igényelnek, azaz többekhez szólnak. Vannak olyan művek, amelyek sokkal közvettebb és kifinomultabb eszközöket használnak, sokkal erősebben reflektálnak saját művükre, s ettől megint csak nem jobbak és nem rosszabbak, de bizonyosan elriasztják az azonnali élvezetet kereső olvasók tömegét. S végül vannak művek, amelyek az önreflektáltságnak oly fókán állanak, és saját technikáikat olyannyira összeszövik az irodalom lehetőségeit és értelmét firtató kérdésekkel, hogy főként inyeneknek és megszállottaknak szólnak – a profi

sem más, mint inyenc és megszállott, hiszen ezért ment profinak, csak éppen még a kenyerét is ezzel keresi (már amennyire ez ma lehetséges) –, azoknak tehát, akik tökéletesen értik ezeket a szövegeket, mert megszállottságuk vagy inyencségük folytán ismerik már a hatás minden lehetőségét; azoknak, akiket saját megszállottságuk értelme foglalkoztat, és akik örökösen keresik ezt az értelmet. És ez jól van így. Lehet ítélni általában szerzői stratégiák (és nem konkrét szövegek) felett, de az ilyen ítélet nem egy irodalomértő kritikus ítélete lesz, hanem valami más: normatív irodalomelmélet vagy követelés. Egy normatív irodalomelmélethez kissé összefogottabb elméleti fejtegetésekre van szükség. A követeléshez pusztán személyes és erős hangra. És Farkas Zsolt ez utóbbiban igazán nagy.

3. Az esszé hangja

Ideje visszatérnem a kiindulópontához: milyen ez a könyv voltaképpen? Farkas Zsolt olyan hangon szólal meg, amely egyszerre üdítő és bosszantó: az elbűvölő szörnyeteg hangján, a kegyetlen és őszinte fiú hangján – nincs írás, ahol a „kegyetlenség” és a „személyesség” témája meg ne jelenne. Az írások műfaja, a „duma” a tanulmány és az esszé között, megengedi mindazokat a pontatlanságokat vagy felületességeket, amelyeket fentebb kifogásoltam – nem azért, mert ha valaki szubjektív hangon szólal meg, az a butaságból is erényt farag, hanem azért, mert Farkas Zsolt éppenséggel nem butaságokat ír. Felületessége védekezés a túlzott finomkodás, a túlzottan beágyazott, a személyes igény felől szinte támadhatatlan tudományos érvelések ellen. Provokatív, erős kijelentéseket tesz – de a szövegében nem az ex cathedra megistenülés vágya lüktet, hanem a csevegés és a vitáé. Vagyis az eleve ség. Ezért aztán, noha alig-alig van állítás a könyvében, amellyel maradéktalanul egyetértenék, úgy gondolom, jó és valóban olvasni való könyv ez. Majd’ minden mondata provokáció. Érdemes kipróbálni, mennyi mondanivalója támad az embernek, ha Farkas Zsolt szövegét olvassa.

Összefoglalólag: ez a könyv nem egyszerűen „discursus”, összevissza futkosás és csevegés, hanem ennél több. Éppenséggel nem a franciás könnyedség, a lebegtetett monda-

tok eleganciája jellemzi, hanem az erős és követelő személyes jelenlét. És ennyiben, számomra, valóságos reveláció. (És ezért nagyobb reveláció a sok ponton kifogásolható tanulmányok sora, mint az amerikai esszé, amely a maga nemében nagyon élvezetes, de sokkal kevésbé provokatív.) Azt hiszem, a magyar kritikairás túlzottan elszemélytelenedett: elszemélytelenedett abban az értelemben, hogy nem jelenít meg ütköző személyes meggyőződéseket. Márpedig nincs érdekesebb a vitánál, egy olyan vitánál, amely egyben csevegés is.

Babarczy Eszter

„A DUNÁNÁL”

Tanulmányok József Attiláról
Szerkesztette Tasi József
Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 1995
252 oldal, ár nélkül

A Petőfi Irodalmi Múzeum kiadásában megjelent tanulmánykötet a múzeum 1994. április 11–12-i konferenciájának szerkesztett anyagát adja közre. Ez a tény megszabja jellegét: a könyv nem monográfia, hanem egymáshoz lazán kapcsolódó egyedi tanulmányok füzere, és színvonala sem egyenletes: egészen kitűnő és viszonylag gyöngébb írás egyaránt található benne. (Érdekes, hogy ez utóbbiak inkább az úgynevezett nagy nevek – például Bori Imre – tollából kerültek ki.) A maga nemében azonban jó és fontos kötet ez: tükre a József Attila-kutatás újabb irányainak és eredményeinek, egész mai állapotának. Szinte mindenki szerepel benne, aki az utóbbi időkben a költővel, életművével érdemben foglalkozott (legföljebb Stoll Béla és Török Gábor hiányát fájjalhatjuk, de hát ők újabban más területen dolgoznak); a nagy „veteránok” (például Szabolcsi Miklós) éppúgy, mint a kutatás legfiatalabb nemzedéke (például Janzer Frigyes). S a feldolgozásmódbeli és tematikai sokféleségből – erőszakos szerkesztői beavatkozás nélkül is – kirajzolódik a József Attila-értelmezésnek egy, a hagyományokat továbbvivő, egészében mégis

új, az eddigieknél pontosabb képet adó vonulata. Ez adja meg a szerkesztő, Tasi József munkájának értelmét, aki szűkös anyagi viszonyok között is „összehozta” a kötet alapjául szolgáló konferenciát, majd magát a könyvet is.

A kötet valamennyi írását, persze, részletesen sem ismertetni, sem méltatni nem lehet egy szabott terjedelmű kritikában; elolvasásuk egyébként sem takarítható meg. Néhány figyelemre méltó trend azonban kirajzolódik az írásokból. Az egyik az idősebb nemzedék törekvéseinek folytatódása, további bontakozása. Ez, félreértések elkerülése végett szögezzük le mindjárt: jó dolog. A szervesen bontakozó tudományos élet jele, ha egy-egy vonulat, irányzat, megközelítési mód kifuthatja magát, megalkothatja, ami „benne van”, egészzé teheti, amit elkezdett. Erre, úgy látszik, a József Attila-kutatás terén még adódik lehetőség. A kötet tanúsága szerint József Attiláról változatlanul van mondandója az idősebb nemzedék olyan személyiségeinek, mint Szabolcsi Miklós, Németh G. Béla, Tamás Attila, akik egykor az értelmezés egy-egy jellegzetes ágát megalapozták. E kötetben között írásaik is érdekesek, hasznosak (bár mindegyik saját legjobb színvonala alatt mozog). Tamás Attila világkép-értelmezése (AZ „ÚR”-TÓL AZ „ÚR”-IG) jó megfigyeléseket, lényeges fölismeréseket hoz, s élesen exponál egy beállítódásbeli kontrasztot, amely kijelöli József Attila gondolkodásának irányát. Németh G. Béla polemikus vázlata (PETŐFI – ADY – JÓZSEF ATTILA?) az egykor oly sokat emlegetett irodalmi „fősodor” bírálatát adva, mintegy „mellékesen” remek részjellemzésekkel szolgál a címben megjelölt három költőről. (Hogy van-e, volt-e „fősodor”, s ha igen, mit fed ez az elnevezés, persze külön kérdés. Németh G. Béla írásából hiányzik a bírálat tárgyának érdemi, autentikus bemutatása; amit bírál, az úgy van tételezve, hogy könnyen cáfolható legyen. A „fősodor” teorémája azonban aligha azt célozta meg, hogy a három költőből egymásba kapcsolódó epigonok láncolatát tételezze. Ez csakis mint történetileg változó alakban megadott orientációs séma értelmezhető helyesen.) Szabolcsi Miklós pedig József Attila-monográfiája készülő negyedik kötetének műhelyébe vezet el („DOBOL AZ INGERÜLT IDŐ”, JÓZSEF ATTILA

1930 ŐSZE UTÁN). Írása, éppen műhelyjellege miatt, külön megvitátást érdemelne. Itt csak jelezni lehet, hogy a viták érdekében – megítélésem szerint – Rapaport Samut illetően (Valachi Annával szemben) jó úton jár, az analízis 1931 őszén kezdődött; Szántó Judit-hoz talán túl „szigorú” (kivált, ha még a dilettáns és kártékony Hidas Antalról is van méltányoló szava); az illegális kommunista párt egykori értelmezésének mai vállalása pedig aligha lesz elégséges a negyedik kötetben. Nem arról van szó, hogy az egykori tanulmány meghamisította volna a József Attila-életrajz e fontos fejezetét, de ma már erről is részletesebb, konkrétabb képet kívánánk, s az sem lehet kétséges, hogy a mai eszméletörténeti kutatás az egykor föltárt anyagban is új összefüggéseket, mélyebb rendet vehet észre. Olyanokat, amelyek az életmű esztétikai értelmezésére is kihatnak. Szabolcsi Miklós monográfiájának új kötetét kíváncsian várjuk, hisz ő az, aki – nem egy-egy részletről, hanem az egésze föl – a legnagyobb, évtizedek során fölhalmozott tudással rendelkezik.

A kötetben korábbi törekvéseiket folytatják a József Attila-kutatás olyan rutinos művelői is, mint Szőke György, aki ezúttal az emlékezés folyamatát vizsgálja a költő életművében („BENNEM A MÚLT HULL, MINT A KŐ...”), vagy Tasi József, aki JÓZSEF ATTILA ÉS A BARTHA MIKLÓS TÁRSASÁG, 1928–1930 címmel értekezik. Ezúttal is hasznos, amit írnak; mindkét írás új megfigyelésekben, illetve adatokban gazdag. Tasi egyúttal a sajnálatosan lefékeződő életrajzi kutatásokat erősíti föl, egy fontos terület mintaszerű rekonstrukciójával. Filológiai erudíciójára, szorgalmára, forrásismeretére a József Attila-életrajz más időszakait és vonatkozásait illetően is szükség lenne. Saját törekvéseit folytatja egy új területen Beney Zsuzsa is, aki a Flóra-versek nagy érzékenységgel értelmezésével a kötet talán legjobb, legfontosabb írását produkáta. A költő, a lélektanban jártas orvos és az irodalomtörténész szerencsésen egyesül benne, s e sajátos kombináció teszi lehetővé a Flóra-versek benső inhomogenitásának észrevételét és tudatosítását. Fölismerése, bár nyilván finomítandó, már az új József Attila-értelmezések egyik alapvető, továbbviendő ágát anticiálja.

Beney Zsuzsa „diagnózisának” külön jelentőséget ad, hogy az értelmezések egyik, egyre markánsabbá váló vonulata (bár más kiindulópontból közeledik a versekhez) ugyancsak egyfajta „kettősséget” érzlel a költő életművében. Tverdota György, aki e kötetben ugyan egy némileg gyöngébb írásával szerepel, de ma már a József Attila-kutatás két-három meghatározó emberének egyike, előadásának korábbi változatában (JÓZSEF ATTILA, 1936. MÁJUS. Kortárs, 1994/7.) kitűnő érzékeléssel figyelt föl a nagyjából egy időben írt SZABAD-ÖTLETEK ÉS A DUNÁNÁL között mutatkozó magatartásbeli különbségekre, kontroverziákra. Kár, hogy fontos felismerését e kötetben inkább fölhigitotta, túlírtta, semmint továbbgondolta. Ez az általa exponált kettősség ugyanis az egész József Attila-életművet, de kivált a kései igen jól modellezi; e jelenség további értelmezése és leírása a kutatás egyik legfontosabb soron levő feladata. Törvényszerűnek kell tartanunk, hogy az életműhöz nyitottan, megkövesedő szakmai konvenciók nélkül közeledő legfiatalabb nemzedék tehetséges tagja, Janzer Frigyes éppen a kései versek polifonikusságát hangsúlyozza, s legalább „két vonulatot” megkülönböztet (A „KÉT VONULAT”, A FLÓRA-VERSEK ÉS AZ ÓDA). S e fölismerést képviseli a maga módján Miklós Tamás („HULLÁMOK LÁGY TÁNCA”) is, valamint – megint más módon, más nyelven – Bókay Antal (MODERN ÉS POSZTMODERN POÉTIKA ÉS ÉLETÉRZÉS JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETÉBEN – A HETEDIK) is. (Kár, hogy Bókaynál az elméleti doktrina nagyoló fejszecsapásokkal faragja újra e nagyon is finoman szerveződő költészetet.) Szimptomatikus, hogy az egykor a költő metafizikájáról értekező Miklós Tamás ma azt látja fontosnak kimondani, hogy: „A hetyke, lázadó, majd vádoló, harcoss, a valósággal világot szembezegez, összegző-számon kérő, végül önmagát [az] emberi értelmet feloldó kozmikus magányban találó József Attila erős gondolati kompozíciója mögül mára mintha egy másfajta, halkabb, béküldbb s néha mintegy rösteltt – rendszerré dehogyis összeállt – szomorú okosságmelege szűrődne ki.” (86. o.) Természetesen a „kétlelkűség” más és más síkon észlelt, többféleképpen is értelmezett, de egyaránt regisztrált jelensége még sok munkát ad a kutatóknak. A mai értelmezések idővel nyilván árnyalódnak, finomodni fognak, s ugyanakkor

összetettebbek lesznek. De maga az alapfölismerés az újabb kutatások talán legjelentősebb teljesítménye.

A formálódó új József Attila-kép előkészítéséhez járul hozzá a filozófiatörténész Szívós Mihály tanulmánya is (VÁLSÁG ÉS ESZMÉLET. JÓZSEF ATTILA FILOZÓFIAI FEJLŐDÉSÉNEK VÁZLATA 1935-IG). S bár forráskezelése olykor nem megbízható (pl. 1928-ra teszi a költő pszichoanalitikus tájékozottságának kezdetét – egy olyan szövegre hivatkozva, ami mást, kevesebbet mond), egy ilyen vázlatra már régen szükség volt. Jótékonyan segítheti a gondolkodástörténeti vizsgálatokat, amelyek – kibontakozván – új alapot adhatnak az életmű esztétikai szempontú elemzéséhez is. A „hagyományos” módszerek egyike-másika, így például a motívumvizsgálat ugyanis egyelőre, úgy látszik, jórészt elvégezte már a munkáját; jelenleg – a kutatás mai körülményei között – ez az eljárás csak ismételni tudja magát. (Erre, sajnos, példa Szigeti Lajos Sándor itt közölt szövege is; ő ugyanis alig tud túllépni korábbi teljesítményén. Tizenöt év múltán még mindig a [ZÖLD NAP-SÜTÉS HINTÁLT] kezdetű vers fogságában van, csak ezúttal „menekülés- és teremésmítosz” növeli azt. Írása értéke, amit persze helytelen volna tagadni, a részletekben fedezhető fel.)

A József Attila-kutatás, persze, értelemszerűen, nem egyetlen rugóra jár. Az itt közölt írások egy része, mint láttuk is, „tömbösödik”, egymást erősítővé-igazolóvá válik, más-ik része viszont – legalábbis egyelőre – őrzi egységiségét. Ez azonban – siessünk leszögezni – nem baj; a kutatás benső dinamikája éppen abból fakad, hogy le lehet írni nyilvánosan olyasmit is, ami éppen nem tartozik bele az erősödő trendbe – elmarad, vagy megelőzi azt (e kettő nemritkán együtt jár). Így azt kell mondanunk, helye és szerepe van a kötet többi, eddig nem említett írásának is. Az eddig említetlenül maradt tanulmányok (Botka Ferenc, N. Horváth Béla, Agárdi Péter, Ferenczi László, Nagy Pál, Fenyő D. György írása), anyaguk és (többnyire) színvonaluk okán ugyancsak megérdemlik a figyelmet.

Nemcsak a kötet tematikai gazdagságához („kerekségéhez”) járulnak hozzá, nemcsak egy-egy érdekes vagy fontos összefüggést tárgyalnak, de megvan a maguk speciális – más-

sal nem pótolható – hozadékuk is. József Attilának Déry Tiborhoz (Botka), a népi írókhoz (N. Horváth) vagy a liberálisokhoz (Agárdi) való kapcsolódásáról éppúgy szó esik e csoport írásaiban, mint a nyugat-európai irodalmakhoz (Ferenczi) vagy az avantgarde-hoz (Nagy) való viszonyáról. Sőt az egyik tanulmány (a Fenyő D. György) még az iskolai József Attila-kép változásairól is tájékoztat. E tanulmányok eredményei azonban – speciális tárgyválasztásuk és/vagy problémakezelésük következtében – majd csak egy összegző monográfiában (talán éppen Szabolcsi Miklós nagy művében) nyerik el igazi helyüket.

A kötet, jellegében is különböző, önálló egységét képezik a külön tömbben közölt írói vallomások (Balla Zsófia, Esterházy Péter, Faludy György, Gömöri György, Gyurkovics Tibor, Petri György, Tornai József; s ide tartozik, bár a szerkesztő a kötet élére helyezte: Fejtő Ferenc emlékezése is). Ezek, láthatóan, az irodalomtörténeti feladatvállalás írói (művészi) megerősítéséül szolgálnak, s választék-bővítő szerepűek. Színvonaluk is, megközelítési módjuk is erősen különböző, kibújnak az egységes megítélés alól. Itteni szerepeltetésük azonban jelzi, a kötet nem pusztán tudományos célokat kíván kielégíteni. A konferencia megrendezése és a kötet kiadása egyben gesztus, kiállítás is. Hogy szükséges-e ma megvédeni József Attilát, nem tudom: remélem, hogy nem. Azonban bizonyos, s erre némelyik előadó utal is: egy értékrend nem önmagától marad fenn. A nagy költők kultuszának, kivált ilyen átmeneti, felemás időkben, mint a mai, van értelme, funkciója. S ezeknek a vallomásoknak a némelyike nemcsak okos, de határozottan szép írás; megerősítő, afirmatív erejük van. Részben azzal, hogy mint az egyik legszebb „vallomás” szerzője, Esterházy Péter ki is mondja: „Nem nagyon érdekes az, hogy egy író aktuális-e vagy sem. [...] a nagy írók is hullámanak az időben, természetes dolog ez. Nem tudom tehát, de nem is érdekel, hogy József Attila költészete aktuális-e; számomra magától értetődően mindig az.” (230. o.) Részben pedig azzal, hogy – mint e kötetben legtisztábban Petri György példája mutatja – József Attila költészetétől ma sem, azoknak sem sikerül „megszabadulniuk”, akik tudatosan törekedtek erre. Az életműben változatlanul van erő, vagy pontosabban, van olyan oldala,

amelyik minden történeti megpróbáltatás után is közvetlenül szól hozzánk.

Ez persze nem változtat azon, hogy József Attila is irodalomtörténétté lesz, életművében pedig mind fontosabbá válnak a csak közvetve fölszínre hozható tanulságok. De ezek a mélyebben fekvő, nehezebben megszólaltatható tanulságok nem kevésbé fontosak. A József Attila-életmű (s -élet), ma már egyre jobban látszik, a modernitás – szigorú konzekvenciákkal végigvit – alapvető, nagy antinómiáinak modelljeként is fölfogható, s e modell finom elemzése mai létünkéről (is) ad nélkülözhetetlen ismereteket. A kötet java írásai önmagunk e mélyebb ismeretéhez (is) hozzájárulnak, s ennél több egy tudományos konferenciától nem várható el.

Lengyel András

KONTROLL NÉLKÜL

Claude Debussy: *Préludes I–II*
 Krystian Zimerman – zongora
 c 1994
 DG 435 773-2

Krystian Zimmermannak Debussy huszonnégy prelűdjét tartalmazó két CD-je már régen forgalomba került, a megszerezhető nemzetközi díjakból sokat megkapott, ha úgy tetszik, „lefutott” produkciónak is tekinthető. Átlagos szakmai szempontok alapján nem is kellene róla írni; művészileg feltétlenül alatta marad a Zimerman esetében megszokott színvonalnak, némi rosszindulattal unalmasnak is mondható. A lemezek meghallgatása nyomán fölmerülő – egyáltalán nem kellemes – kérdések sora azonban okvetlenül gondolatainak rendezésére kényszeríti a recenzent. Szembe kell nézni a problémával: a megváltozott igények, a reális kitekintést és saját képességek józan felmérését egyaránt nélkülöző, a művészi alázat fogalmát hírből sem ismerő hamis ambíciók, a hovatovább bármikor házilag is megvalósítható felvételek tökéletesség már napjainkban olyan mérvű tömegtermelést produkálnak, amely – pusztán a mennyiségi tényező révén

– ledöntheti az ízlés utolsó bástyáit, megszüntetve ezzel azt a csekély kontrollt is, amelyet legalább a nagyobb vállalatok felelős szakembereinek tevékenysége képviselt. A fogyasztó nem tehet egyebet, mint hogy az éppen aktuális kínálatból válogat; már akinek ehhez van elég ideje, türelme, energiája. A zenével való amatőr jellegű kapcsolatok elsorvadása gyakorlatilag lehetetlenné teszi a szelekciót mindazok számára, akiknek egészséges zenei affinitása egyébként alkalmas volna az effélére. A reklám persze segíthetne; csak hát a világtörténelemben alig van eset az igazi értékek önzetlen propagálására. A lemezvásárló, a koncertlátogató – akár akarja, akár nem – valamilyen módon mindig is ki lesz szolgáltatva mamutcégek pillanatnyi érdekeinek, önjelölt messiások handabandázásainak, vezérük előbétéseinek. S ha a helyzet ilyen most, mi lesz száz vagy ezer év múlva? A konzerválhatóságnak akár csak a jelenlegi lehetőségeit figyelembe véve megbízhatunk-e továbbra is az idő jótékony szelekciójának kerülhetlenségében? Életre hív-e majd az emberiség valamiféle védekezési mechanizmust, ami egy bizonyos minőségi szint alatt jelképes szeméttartályba utasítja az elfeledhető produkciókat? Nem tudhatjuk.

Mint ahogy azt sem, hogy az igényességéről, precizitásáról, megalkuvást nem ismerő attitűdjéről híres Zimerman hogyan engedhette megjelenni ezt a felvételt. A lemezei sorsát mindig is féltő gonddal nyomon követő művész nyilván elvégezte az utolsó simításokat, korrekciókat, nem szólva a felvételezéstől, a montírozótól s mindazokról, akiknek egyenesen kötelességük a hangzó anyag utólagos felülvizsgálata. Éppen ezért kétszeresen érthetetlenek a félreolvasások, -értelmezések, a kottában világosan közölt szerzői utasítások alkalmankénti negligálása (hogy ilyesmiket a kritikusok – akiknek ez a tulajdonképpeni munkájuk – miért nem vesznek észre, már más kérdés). Mindez persze bocsánatos bűn, mellényzsebből kifizethető ár volna, ha a produkció egészét az anyanyelv biztonsága hitelesitené. Am ebben az esetben szó sincs erről. Már az első darab (...DELFOSZI TÁNCOSNÓK) zavarba ejti a hallgatót; minden *túlságosan* lassú, *túlságosan* artisztikus, *túlságosan* túlságos... Ha a szerző metronómjelzéseit nem tekintjük szentírásnak, ugyan mihez legyünk

hűségesek? Ahhoz a cseppet sem hiteles Debussy-képhez, amely akarva-akaratlan ott él az emberek többségében, s vélt vagy valós jellemzőivel korlátlan mértékben, bármikor, büntetlenül lehet visszaélni? Önmaga karikatúrájává válhat a legárnyaltabb karakter is, ha nem izléssel adagolják; sajnos Zimerman lemezén bőven van példa ilyesmire. A túlmagyarázott, túlábrázolt vitorlák, a motorikus lüktetésre redukált síksági szél, a hamut is mamunak mondó vénasszonnyá öregített lenhajú lány, a bohóccá degradált Puck, a szájalmas, magatehetetlen alkoholfüggővé silányított bohóc, az idegbajos spanyol trubadúr megannyi példája a túldimenzionálás csapdájának. De a legnagyobb csalódást – ez kísér minden kevésbé sikerült produkciót, amelyet nagy várakozás előzött meg – mégis azok a darabok okozzák, ahol nem az arányokkal, hanem az olvasattal van a baj. Ezt pedig még a legnagyobb művészek sem tudják leplezni; Zimermannak sem sikerül, pedig ugyancsak megpróbálja, néhol erőltetetten rusztikus hangvétellel (...ANACAPRI DOMBJAI), néhol felesleges finomkodással (...AZ EL-SÜLLYEDT KATEDRÁLIS), (...HANGOK ÉS ILLATOK ÁRADNAK AZ ESTI LÉGBEN), néhol pedig az ésszerűtlen kockáztatás ismérvét bőven kimerítő „temperamentummal” (...AMIT A NYUGATI SZÉL LÁTOTT). Minek szépítsük: ez utóbbi darabokban tapasztalható félreértések korántsem a szerzővel egyenrangú társalkotó félreértései. Ezekhez képest valóban eltörpülnek a félreolvasások, amelyeket talán a nagy sietségben elfelejtettek kijavítani – bár ezek között is találni furcsaságokat, nagyon is gyanítható felületességeket, felfedezhetők a sebtében végzett munka hátulütői. (Recenzens fel sem meri tételezni, hogy a Durand-Costallat-féle Debussy-összkiadásnak vonatkozó kötetét a művész nem nézte át, esetleg nincs is tudomása róla.) Sovány vigasz, hogy a piacon jelenleg nincs a Zimermanénál jobb felvétel – e helyütt feltétlenül meg kell emlékezni Arturo Benedetti-Michelangelí úttörő munkájáról, amely sajnálatos módon végül mégsem eredményezett etalonértékű lemezfelvételt. Művészünk láthatóan-érezhetően nincs elemében: a felvételt végigkísérő hangos, helyenként kifejezetten zavaró szuszogás mindenesetre arra enged következtetni, hogy ezzel ő maga is pontosan tisztában van.

Szinte kizártnak tekinthető, hogy a produkció mögött többéves, esetleg évtizedes munka áll.

Márpedig a legtehetségesebb zenész sem iktathatja ki az időfaktort: jelesül, hogy az előadó időnként felkavarja, majd leülepítse azokat a benyomásokat, amelyek közvetten vagy közvetlenül érik adott darabbal kapcsolatban. Ez pedig nem mehet végbe néhány nap alatt, különösen többször nem. Hogy mit szabad megörökíteni és mit nem, nos, ez egyelőre az előadóművész lelkiismeretének függvénye. Zimerman ha nem is önmarcangoló, mindenesetre a gondos, kezéből akármit ki nem adó művész típusát testesíti meg; kár lenne, ha minderről már csak múlt időben beszélhetnénk.

Nem sokkal jobbak a II. füzet darabjainak interpretációi sem, bár tagadhatatlan, hogy elvontabb hangvételük itt jobban szolgálja a végcélt, mint az első sorozat esetében. Időnként ki-kilóg a lóláb: a negatívumok jószereivel megegyeznek, főként a párhuzamba hozható művek esetében. Ha az I. füzetben a VITORLÁK, e helyütt a HOLT LEVELEK tűnik agyonértelmezettnek; amíg ott a LENHAJÚ LÁNY, itt a BRUYÈRES kibírhatatlanul lassú stb. A félreolvasások (módosítójelek, frazeálás, faktúra) ismételten bizonyítják, hogy a szövegtanulás folyamata meglehetősen rövid lehetett. Néhány erőltetett megoldás mellett persze akadnak tagadhatatlanul szépen eljátszott részletek (...A KIHALLGATÁSOK TERASZA HOLDFÉNYBEN), (...HOMMAGE À S. PICKWICK ESQ. P. P. M. P. C.), de az egység szempontjából mindez kevés. Különösen olyan sorozat esetében, amelynek darabjai összességükben a köztudatban élő képpel ellentétben nagyon is heterogén egyéniséget – és zeneiséget – reprezentálnak. Ezen a ponton túl nem segít semmiféle szerzett intellektus vagy előzetesen birtokolt tudás. S nincs helyük felesleges gondolatoknak sem. Kosztolányinak a PEL-LÉAS ÉS MELISANDE-dal kapcsolatban feltett kérdése egyenesen ide kívánkozik: „*Ennyi illatos és fehér finomsággal szemben vajon hová lesz a tudálékos kritika, a pöffeszkedő dramaturgia?*” Hát igen. Vagy megéli valaki az előadandó művet, vagy nem. Egy biztos: ha valaki Debussy zenéjéhez nyúl, okos nem lehet. Legfeljebb szép.

Kocsis Zoltán

SPENGLER ELMÉLETÉRŐL

Nietzsche megjegyzi egyszer, hogy a tétel, miszerint senki sem próféta a saját hazájában, téves; ennek „*a fordítottja*” az igazság – ami nyilván csak azt jelentheti, hogy senki sem szerezhet idegenben hírnevet, akinek otthon nem volt része előbb dicsőségben. Oswald Spengler úrnak A NYUGAT ALKONYA harsány katasztrófacímrel ellátott nagy műve eszerint átment szülőhazája dicsőségi cenzúráján; annak a roppant sikernek az alapján lett világszerte népszerű, amelyet Németországban aratott, és ez a siker annál többre becsülendő, mivel nem úgynevezett szórazokoztató termékről, a szó szokványos értelmében vett regényről van szó, hanem mély filozófiai műről, ezzel az ijesztően tudós alcímmel: A VILÁGTÖRTÉNELEM MORFOLÓGIÁJÁNAK KÍSÉRLETE. És így, minden szellemi berzenkedés ellenére, akár még nemzeti elégtételt is érezhet az ember egy ilyen siker láttán, amelynek a feltételei ma talán sehol sem adóttak annyira, mint nálunk.

Feldúlt nép vagyunk; a katasztrófák, amelyek ránk törtek, a háború, az aere perenniusnak tűnő államrend összeomlása, amit sohasem tartottunk volna lehetségesnek, továbbá radikálisabbnál radikálisabb tudományostársadalmi átrétegződések, egyszóval viharos élmények a nemzeti szellemet olyan erőfeszítésekre kényszerítették, amelyeket nagyon régóta nem ismert. Az általános szellemi világhelyzet növeli ezt a feszültséget. Minden cseppfolyós állapotba került. A természettudományok, amelyekről a századfordulón úgy tűnt, semmi más dolguk nem maradt, mint biztosítani és kiépíteni, amit már elértek, minden ponton olyan új fejlemények kezdetén állnak, amelyek forradalmi fantasztikuma láttán a kutató alig tudja megőrizni a hidegvérét, és populáris megrázkódtatásnak teszik ki a laikusok világát is. A művészetek mély válságban vannak, amelyek hol a halál felé visz, hol új formák születésének lehetőségével kecsegtet. A problémák egymásba olvadnak; nem lehet elkülönítve tartani őket, nem lehet például úgy politikus az ember, hogy ne tudjon valamit a szellemi dolgokról is, vagy nem lehet olyan esztéta, „tisza művész”, aki ügyet se vet a társadalmi lelkiismeret gondjaira. Az ember ügye maga, amelynek min-

den más kérdés csak változata és sikja, még sohasem nézett szembe fenyegetőbben, követelőbben azzal, aki komolyan él; és nem csoda, hogy a lelkiismeretet legsúlyosabban azoknak a meghurcolt, levert népeknek a körében terheli, amelyek a többinél közvetlenebbül érzelik a kor- és világforgulót, gondolkodásra is itt készítet a legnagyobb nyomtérrel. A háború kitörése óta sokat gondolkodnak, sokat vitatkoznak Németországban, szinte orosz módra parttalanul vitatkoznak; és ha igaza volt annak az államférfinak, aki kijelentette: a demokrácia a vitával egyenlő, akkor ma valóban demokrácia vagyunk.

Mohón olvasunk is. És nem a szórazokozás és kábulat kedvéért, hanem az igazságért, és hogy szellemileg felvértezzük magunkat. A szorosabban vett „szép” irodalom a közérdeklődésben egyértelműen háttérbe szorult a kritikai-filozófiaihoz, az esszéhez képest. Jobban mondva: a kritikai és költői szféra összeolvadásának vagyunk tanúi, amelyet már romantikusaink elindítottak, és nagy lökést adott neki Nietzsche ismeretelméleti lírájának jelensége. Ez a folyamat elmosza a határt tudomány és művészet között, a gondolatot élményszerűen vérrel telíti, az alakot átszellemíti, és olyan könyvtípust eredményez, amely ma nálunk, ha nem tévedek, uralkodik, és amelyet „intellektuális regénynek” lehetne nevezni. Ilyen például Hermann Keyserling gróftól az EGY FILOZÓFUS ÚTINAPLÓJA, Ernst Bertram szép Nietzsche-könyve és a George-próféta, Gundolf monumentális GOETHÉ-je. Okvetlenül idetartozik, már csak irodalmi fénye és kultúraábrázolásainak intuitív-rapszodikus jellege miatt is, az ALKONY, amelynek hatása mind közül messze a legszenzációsabb volt, és amelynek persze még az a „történelmi pesszimizmushullám” is segítséggül jött, amely, Benedetto Croce szavával, ma átcsap Németország fölött.

Spengler tagadja, hogy pesszimista. Még kevésbé akarja, hogy optimistának nevezzék. Fatalista. De fatalizmus, amely ebben a mondatban összegezhető: „*A szükségyszerűséget kell akarnunk vagy semmit*”, nagyon távol van attól, hogy tragikus-heroikus vonásokat viseljen, olyan dionüszoszi jellege legyen, amelyben Nietzsche feloldotta pesszimizmus és optimizmus ellentétét. Inkább az olyan ádáz cáfolhatatlanság és jövőellenesség vonásait vi-

seli, amely tudomány könyörtelenséggel álcázta magát. Fatalizmusa nem amor fati. „Amor”-hoz van a legkevésbé köze – és éppen ez a taszító benne. Nem optimizmus vagy pesszimizmus a kérdés: lehet nagyon sötéten gondolkodni az ember sorsáról, aki talán örökre szenvedésre van ítélve vagy hivatva; lehet mélységes szkepszisbe burkolózni, ha a „boldogságról”, az állítólag egyszer majd beköszöntő „boldogságról” van szó – anélkül hogy a legcsekélyebb mértékben is élvezni tudnánk a spengleri fatalizmus tanár uras részvétlenségének ízét. A pesszimizmus nem a szeretet hiánya. Nem jelenti okvetlenül a békahideg-„tudományos” rendelkezést a fejlődésről és olyan imponderábilák ellenséges semmibevételét, mint az ember szelleme és akarata, mivel ezek talán mégiscsak hozzáteszik a fejlődéshez a maguk irracionális elemét, amely hozzáférhetetlen a számitó tudománynak. Márpedig ilyen elbizakodottság és az emberinek ilyen semmibevétele jellemzi a spengleri okoskodást. Volna legalább cinikus, mint az ördög! De nem, ő csak – fatalista. És az sem tesz neki jót, hogy Goethét, Schopenhauert és Nietzschét nevezi ki hiénaszerű prófétálása előfutáiraivá. Ezek emberek voltak. Ő ellenben csak a humanitás defetistája.

Olyanokhoz beszélek, akik olvasták A NYUGAT ALKONYÁ-t. Teszem ezt bizalommal ama világhír iránt, amelyet a mű, hála nagy-szerű tulajdonságainak, amelyeket senki sem vitat el tőle, kivívott magának. Tanítása, hogy minden eshetőségre számítva röviden összefoglaljam, a következő. A történelem „kultúráknak” nevezett egyéni fiziognómiájú és korlátozott élettartamú, vegetatív és struktúraszerű organizmusok életének menetéből áll. Eddig nyolc volt belőlük: az egyiptomi, az indiai, a babiloni, a kínai, az antik, az arab, a nyugati (ez a miénk) és Közép-Amerika maja népeinek kultúrája. Bár általános szerkezetüket és általános sorsukat tekintve „egyformák”, mégis szigorúan önmagukba zárt élőlények ezek a kultúrák, mindegyikük rendíthetetlenül kötődik a gondolkodás, szemlélet, érzés- és élményvilág rá jellemző stílus-törvényeihez, és kukkot se ért az egyik abból, amit a másik mond és gondol. Csak Spengler úr érti őket mindenestül, és tud mindegyik-

ről úgy mesélni és dalolni, hogy öröm nézni. Egyébiránt, mint mondtam, mélységes értetlenség uralkodik. Nevetséges dolog az élet összefüggéséről, végső szellemi egységről, olyan emberiségről beszélni, amely Novalis szerint planétánk magasabb értelme, a csillag, amely ezt a láncszemet összekapcsolja a fenti világgal, a szem, amelyet az égre emelünk. Fölösleges emlékeztetni arra, hogy a szeretetnek egyetlen olyan műve, mint Mahler DAL A FÖLDRŐL-je, amely a régi kínai lírát a legfejlettebb nyugati zeneművészettel olvasztja szerves emberi egységbe, halomra dönti az elméleteket, melyek szerint a kultúrák radikálisan idegenek egymástól. Mivel nincs emberiség, Spengler szerint nincsen matematika, festészet, fizika sem, hanem csak matematikák, festészetek és fizikák vannak, annyi, ahány kultúra, és ezek alapvető lényegükben különböző dolgok, a babiloni nyelv-zavarhoz hasonlóan; megint csak Spengler úr van azzal az intuícióval megáldva, hogy valamennyit megértse. Minden egyes kultúra, mondja, az egyes ember életkorain megy végig. Anyai tájból megszületvén kivirágzik, megéri, elhervad és elhal. Akkor hal el, miután jellegzetesen kiélte magát, kimerítette lényegének összes pittoreszk kifejezési lehetőségét, úgymint: nemzeteket, vallásokat, irodalmakat, művészeteket, tudományokat és államformákat. Minden kultúra aggkorát, amely a semmibe, a történelemnélküliség hullamerevségébe való átmenetet képviseli, „civilizációnak” nevezzük. Mivel egy-egy kultúra öregkori stádiuma az összes többinél kimutatható, ezért először is egy új és mulatságos fogalom adódik, az „egyidejűség”; másodsor pedig a tudós számára asztronómiai bizonyossága annak, hogy mi következik. Hogy például mi vár a mi saját kultúránkra, a nyugatira, amely a XIX. század elején lépett aggkori stádiumába, és amelynek közvetlen jövője a római katonacászárok évszázadával lesz „egyidejű”, az *bizonyos*. Asztronómiai-biológiai-morfológiai bizonyosság. Hátborzongató bizonyosság. És ha van valami, ami még hátborzongatóbb, mint a sors, akkor az az ember, aki ezt a sorsot viseli, anélkül hogy egyetlen tagját meg bírná mozdítani.

Ova int bennünket ettől a vastudós. A szükségszerűt kell akarnunk vagy semmit,

mondja – és nem veszi észre, hogy ez egyáltalán nem alternatíva, és hogy az ember, ha csak azt akarja, amit a könyörtelen tudomány szükségszerűnek mond ki, egyszerűen megszűnik akarni – ami pedig nem éppen emberi dolog. És mi a szükségszerű? A Nyugat alkotója, hanyatlása, ez a rémplakát – nem éppen hanyatlás *sans phrase*, nem fizikai értelemben az, habár sok fizikai értelmű hanyatlással is fog jární, hanem a Nyugat hanyatlása mint kultúra. Elvégre Kína is létezik még, sok millió kínai él, de a kínai kultúra halott. Ugyanez a helyzet Egyiptom kultúrájával, amelyet a római kor óta már nem egyiptomiak laknak, egy nemzet, egy kultúrnép, hanem fellahok. A fellahság Spengler szerint mindenemű népelet végső állapota. Egy nép, ha kiélte a kultúráját, a fellahság állapotába kerül, és ugyanúgy nincs többé történelme, ahogy ősnép korában sem volt. Ezt az állapotot egy szellemi-politikai-gazdasági eszköz hozza létre, a civilizáció, a város szelleme: mert kialakul a negyedik rend fogalma, a tömeg, és a tömeg, amely már nem nép, a világvárosok nomádsága, ez a formátlanság, a vég, a semmi. Mint minden kultúrában, a nyugatban is formátlán, hagyomány nélküli erők (Napóleon) fellépése esik egybe a civilizáció kezdetével. A napóleonizmus azonban cezarizmusba megy át, a parlamenti demokrácia egyes hatalmasságok és fajemberek, Cecil Rhodes típusú gazdasági konkvisztádorok diktatúrájába. A cezarizmus fejlődési fokozata minden hanyatló kultúrában kimutatható, és jó két évszázadig tart. A kínaiaknál úgy nevezik: „*a harcoló államok kora*”. Ez a miénk most. A XX. század kezdetével a magán hatalmi politika váltotta fel a parlamenti pártpolitikát, amelyet mégiscsak absztrakt eszmék határoztak meg. A személyes hatalom, a nagy egyén uralkodik enervált fellah-tömegeken, amelyekkel mint vágómarhával bánik. Egy Caesar visszatérhet és vissza is fog térni, de egy Goethe soha többé, és bágyadt romantika volna ma kicsit is komoly figyelmet fordítani még kulturális, művészeti kérdésekre, a költészet és a műveltség dolgaira. A fellah-népek ilyesmivel nem törődnek. Irodalmi életünk például semmi egyebet nem jelent, mint az intellektuálisan agyoncivilizált nagyvárosi művészet és az idillikus-elmaradott tájművészet teljesen közömbös harcát. Aki ért a sors

nyelvén, az hagyja a fenébe az efféle jelentéktelenségeket, és inkább ahhoz igazodjék, aminek egyedül van jövője, a gépiességhez, a technikához, a gazdasághoz és esetleg még a politikához. Nevetségesek a jóakaratók és akik azzal hizelegnek maguknak, hogy jóság, szellem és a méltó emberi rend akarása *szintén* a sors részei, és a világ menetére talán korrigáló befolyással lehetnek. Ami jön, elkerülhetetlen: a cézárak kolosszális harcai a hatalomért és a zsákmányért, vérezőn, ami pedig a fellah-népeket illeti: tús és hallgatás. Az állati, a kozmikus-történelmietlen szintre visszasüllyedt ember parasztként él az anyaröghöz kötve, vagy eltompulva vegetál az egykori világvárosok romjai között. Narkotikumnak szegény lelke az úgynevezett „második vallásosságot” állítja elő, a kultúrával telt, teremtő első vallásosság szurrogátumaként, amely tehetetlenségében csak arra képes, hogy segítse megadóan elviselni a szenvedését.

Emez örvendetes távlat hirdetője sajátosan ingerlő jelenség. Hideg-tudományos, érzelemmentes, vaskövetkezetesen determinista elmélete, amely minden emberi pártosodás fölébe emelkedik, és szintiszta tudásnak látszik, mégis akaratot, világnézetet, rokonszenvet és ellenszenvet nyilvánít ki; alapjában véve nem érzelemmentes, mert titokban konzervatív. Ilyen elméletet nem állít föl az ember, nem rendezi el így a dolgokat, nem azonosítja ily módon a történelmet a kultúrával, nem állítja szembe ilyen élesen a formát a szellemmel, ha nem konzervatív, ha a szíve mélyén nem igenli a formát és a kultúrát, és nem veti meg a civilizatórikus bomlást. A spengleri eset mármost azért bonyolult és perverz, vagy látszik annak, mert e titkos szívbeli konzervativizmusa ellenére emberünk nem a kultúrát igenli, nem a „megmaradásért” küzd, nemcsak pedagógiai célból fenyegetőzik halállal és rothadással, hogy azt feltartóztassa, hanem a „civilizációt” igenli, fatalista dühvel fogadja be akaratába, örökre neki ad gúnyosan igazat a kultúrával szemben, mert övé a jövő, és aminek köze van bármi kultúrához, attól elvitatja az életesélyt. Mintha csak azt várná el magától ez a hideghősies gondolkodó, hogy ilyen kegyetlenül legyőzze és megtagadja magát. Mintha csak egy titkos konzervatív, a kultúremler torz

módon áldását adná a civilizációra; ámde ez csak a látszat látszata, kettős ugratás, ugyanis tényleg áldását adja rá – nemcsak a szavaival, amelyeknek látszólag ellentmond a lénye, hanem bizony a lényével is!

Amit tagad, azáltal, hogy megjövendőli: azt ábrázolja, azzal azonos ő maga, és ez a – civilizáció. Minden, ami hozzátartozik, ami összetevője: intellektualizmus, racionalizmus, relativizmus, a kauzalitás, „természeti törvény” kultusza – azzal van átitatva, abból áll az elmélete, és ólmos történelmi materializmusához képest Marxé csak idealista égi kékség. Spengler elmélete merő XIX. század, teljességgel *vieux jeux*, izig-vérig *bourgeois*; és azáltal, hogy a „civilizáció” ördögét mint az eljövendőt apokaliptikusan a falra festi, ő maga válik annak végakkordjává és halotti énekévé.

Szerzője Goethétől kölcsönzi a morfológia fogalmát; de keze közt ez az eszme azzá válik, amivé Darwin kezében a fejlődés szintén goethei eszméje vált. Nietzsche-től tanult írni, tőle leste el a végzetes hangsúlyokat; de ennek a valóban szigorú és szerető szellemnek, ki-mondhatatlan új dolgok beiktatójának a lénye halvány nyomot sem hagyott az ő szeretetlen és hamis szigorúságán. Szellemellenes – nem a kultúra, hanem a materialista civilizáció értelmében, amelynek birodalma a tegnap és nem a holnap. Igazi fia ennek, utolsó tehetsége, és közben pesszimista könyörtelenséggel úgy jövendőli meg, hogy értésünkre adja, ő titokban konzervatív kultúremler.

Egyszóval *sznob* – és annak bizonyul a természethez, a természeti törvényhez való vonzódásával is, azzal, hogy gúnyt űz a szellemből. „*Nem lehetséges-e, hogy a természet megmáshatatlant törvényei tévedések, teljességgel természetellenesek?*”, kérdezi Novalis. „*Minden törvények szerint történik, és semmi sem történik törvények szerint. Egy törvény egyszerű, könnyen átlátható viszony. Kényelmességből keressük a törvényeket.*” Tudományos kényelmességből és ellentmondást nem tűrő, apodiktikus szeretetlenségből, igenis! És abból a tetszelgésből is, amely árulásra áhítozva, fölényesen a természet mellett foglal állást a szellem és az ember ellenében, a természet nevében öntelt könyörtelenségeket mond az embernek, és közben ah, de csodásan acélosnak és előkelőnek véli magát. Az előkelőség problémáját, amely

kétségkívül benne foglaltatik természet és szellem ellentétében, nem oldja meg az efféle dezertörködés, és ahhoz, hogy a természetet képviselhesse valaki a szellem ellenében, mint Spengler teszi, a természet igazi nemes-ségéből valónak kellene lenni, mint Goethe, aki azt a szellem nemesével, Schillerrel szemben képviselte – különben az lesz az emberből, aminek az ALKONY tehetséges szerzőjét az imént minősítettem, tudniillik sznob, és ama nagyszámú modern figura közé keveredik, akik kellemetlen módon olyasvalamit tanítanak, ami nem rájuk tartozik.

1924

Thomas Mann
(Györffy Miklós fordítása)

(Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya I–II*
Fordította Csejtei Dezső, Juhász Anikó,
Simon Ferenc
Európa, 1994. 674+804 oldal, 2700 Ft)

SZOCIOLINGVISZTIKA A HÁBORÚ ELŐTT ÉS ALATT

Ranko Bugarski: *Jezik kod mira do rata*
(*A nyelv a békétől a háborúig*)
Beogradski Krug, Belgrád, 1994

Ha valami más volna munkájának tárgya, voltaképpen nyugodtan fogalmazhatnánk így: öröm, hogy egy ilyen remek munkát tartunk a kezünkben. Ám ez fölöttébb furcsán hangzana, majdhogynem úgy, mintha abbéli meglegedésünknek adnánk hangot: nem baj, hogy voltak totalitarizmusok, hiszen nélkülük nem születhetett volna meg a témáról egy olyan jó könyv, mint Hannah Arendté. A gondolatmenet torz, de megfontolandó. Mert miközben a posztmodern teoretikusok java úgy látja, hogy ma már mintegy az ember lényegéhez tartozik az utóbbi évszázadok során felgyülemlett hatalmas tudományos jellegű ismeretanyag, azt is be kellene látnunk, hogy nemigen tudunk mit kezdeni ezzel a grandiózus tudáskészlettel. Tudásunk a

legkevésbé sem tudatos: ha tudjuk is, hogy mire képes a nyelv, és milyen negatív erőkké lapulnak a mélyén, mégis képesek vagyunk felülni a nyelvi manipulációnak. Ha meggondoljuk, hogy Lukács György szavai, miszerint alapvetően két cselekvéstípus van: a munka és mások manipulálása, e gondolatot mégsem vesszük komolyan – hiszen annyira hihetetlenül hangzik.

Bugarskinál a lukácsi „munka világa” helyébe a háború világa lép, a „manipuláció” viszont marad a helyén, pontosabban, a dolgok és viszonyok előterébe helyeződik.

A régi Jugoszlávia területén – fegyverdörögés közepette – nemcsak régi országhatárok tűnnek el és keletkeznek újak, hanem a nyelv, azaz a nyelvek is új határok közé szorulnak. Ám mielőtt még megsajnálánk a nyelvet, s kizárólag a politikusok és harcosok számlájára írjuk a háborút, nem árt rögtön felidézni Bugarski egyik fő mondanivalóját: a háború erőszakot tesz ugyan a nyelven, de a nyelv maga is kitüntetett szerepet játszott a fegyveres konfliktusok terepének előkészítésében.

Míg a nyugati professzorok egyre-másra jelentetik meg elemző köteteket a délszláv válságról – nem csoda, hogy ezekből merítve képtelenek a megfelelő válságmenedzselésre a fejlett világ politikusai –, addig a térség szakértői lassú, aprólékos tényfeltárással igyekeznek megérteni és megértetni a problematikát. Nem azt boncolgatják, hogy a modernizációs paradigmákon belül miért és mennyire érthetetlen az események adott konstellációja Európában, hanem inkább ama jelenségek feltérképezésére teszik a hangsúlyt, amelyek ugyan szokatlanok Európa más tájain, viszont annál természetesebbek a Balkánon. A megértés, ami persze nem azonos az egyetértéssel, a cselekvők életvilágának megértésével lehet teljes. Márpedig a Boszniában harcolók lelkületét meg lehet érteni, csak éppen nem a racionalizmus talaján állva.

A Belgrádi Kör, mely a szerbiai pacifista értelmiségieket tömörítve kezdte el működését, e téma feldolgozásával is foglalkozik. Egyik legjelentősebb képviselője Ivan Csolovity, akinek *BORDEL RATNIKA – FOLKLOR, POLITIKA I RAT* (A HARCOS BORDÉLYA – FOLKLÓR, POLITIKA ÉS HÁBORÚ) című munkája talán

egy új irányú értelmezés kiindulóműve lehet. Ide illeszthető Ranko Bugarski kötete is, aki az alkalmazott és szociolingvisztika legjelentősebb képviselőjének számít Jugoszláviában, az egykoriban és a mostaniban egyaránt. Bugarski, mint azt az előszóban megjegyzi, Szarajevó polgáraként vesztette el hazáját, Jugoszláviát. Jelenleg is „otthon” él: a belgrádi nyelvészeti kar professzora.

Most megjelent könyvét Szarajevóban elcsúszott nővére emlékének ajánlja. Emiatt kötetének második részének írásait bizonyos fokú szomorúság, kiábrándultság hatja át. Ez érthető annak fényében, hogy a szerző NYELVEK című könyve, mely csak 1993-ban jelenhetett meg, „szándékosan kerüli a tolerancia hiánya miatt lehetséges problémák megnevezését, s az olvasóra hagyja a következtetést, mi történhet enélkül”.¹ S most maga a figyelmeztetni próbáló az, aki szembesülni kényszerül azzal, aminek elkerülhetetlenségében – a tolerancia híveként – még reménykedett.

A NYELV A BÉKÉTŐL A HÁBORÚIG bizonyos „tudománytalansága” azonban nem e szubjektív jegyekből adódik, hanem inkább abból, hogy a kötet újságcikkek, interjúrészletekből, körkérdésekre adott válaszokból állt össze – ami dokumentumjellegét is kölcsönöz neki. Nem megkomponált, egyszerű, hanem sebtében, ad hoc összeállított munka – annál azonban, amivel foglalkozik, semmiképpen sem konfúzabb.

A könyv erénye éppenséggel az lehet, hogy arra világít rá, aminek figyelembevétele elengedhetetlenül fontos az események értelmezéséhez. Bugarski műve krónika egy nyelvről, a szerbhorvátról, amelyet egy évszázad alatt a délszláv eszmék hoztak a felszínre, s amit a polgárháború alig egy év alatt tökéletesen szétvert: a nyelv maga három részre hullott szét. A szerbhorvát hajdan 22 millió jugoszláv állampolgár háromnegyedének volt első nyelve, a többieknek pedig másodikként használt nyelve. Ma viszont a térség egyetlen állama sem vállalja vagy ismeri el létezőként. A XIX. században még bizonyos szűkebb társadalmi csoportok érdeke volt e nyelv kialakítása, de maga a szerb és horvát nép is ragaszkodott az egységes irodalmi nyelv kialakításához, az 1956-os újvidéki konferencián pedig mintegy tudományos alapokra helyezik e nyelv létét, amely ekkor

válíkat hivatallóság. Hivatalos elismerése azonban nem mentes az ellentmondásoktól. A visszasságok szemléltetése érdekében vezet be Bugarski a nyelv formális versus funkcionális egyenrangúságának fogalom-párját. Hiába ugyanis, hogy az 1974-es, ún. titói alkotmány minden nemzet és nemzetiség nyelvét egyenrangúnak tekinti – az egyenrangúság gyakorlati megvalósítása már természetes akadályokba ütközik, mert például a gazdasági élet sohasem követi az ilyen jellegű rendelkezések logikáját.² E jelenség leírását segíti elő a nemzeti egyenrangúság megkülönböztetése a kommunikatív egyenrangúságtól, ami Bugarskinál egyszerűen annyit jelent, hogy a kisebbséghez tartozó beszélő nem másodrangú állampolgár, de ha a többséghez tartozó hallgatónak címezi üzenetét, az esetek többségében ő lesz az, aki alkalmazkodik másokhoz, s szóval meg a többségi nemzethez tartozó nyelven.

A szerbhorvát nyelv egyre inkább elterjedt a mindennapi életben is, noha az évszázadokon át használt szerb és horvát nyelv különben is számos ponton összeötvöződött. Maguk a kiejtési módozatok sem kötődtek szigorúan egy nemzethez: a keményebb *ekavszkít* főleg a szerbiai szerbek használják, de ott sem mindegyikük, míg a lágyabb *ijekavszkít* a bosznia-hercegovinai és horvátországi szerbek, a bosnyákok és a horvátok. Ezenfelül persze számtalan árnyalatról lehetne szólni, nem beszélve az országban használatos további tizenöt-húsz más nyelvről. Az említett újvidéki konferencia után teljessé vált a szocialista kultúroptimizmus, s a lingvisztikai szimpóziumokon a sokféleségen alapuló teljes egyetértésről beszélnek: szabad nyelvhasználatról a nyilvános életben, a gyakori többnyelvűség előnyeiről a közéletben. Az egyik 1986-os referátumban például ez volt hallható: „*Bosznia-Hercegovinában a mai napig deklarátív és ténylegesen is a tolerancia legmagasabb fokát érték el.*”³ Ma ezt fanyar mosollyal kommentálhatnánk.

A kötet első része a háború előtt íródott cikkekből áll, melyekben Bugarski egyrészt a fenti túlerőltetett egyenlőséget bírálja – hiszen szerinte ott, ahol a lakosság háromnegyede egy nyelven érintkezik egymással, a nyelvek csak formálisan egyenjogúak, funkcionálisan azonban nem, mert a beszélők hiá-

ba egyenlők nemzeti szempontból, ha kommunikativan nem azok. Az ésszerű változtatásoknak éppen az egyenlőséghez való dogmatikus ragaszkodás volt a kerékkötője. A Szerb Tudományos Akadémia a nyelvhasználatra vonatkozó állami utasítások összevisszátartását kihasználva hozta 1986-ban nyilvánosságra ominózus „kiáltványát” a szerb nyelv veszélyeztetettségéről, s ezzel megindult a végzetes lavina. A szerb nacionalista politikai körök támogatásával a nyelv szimbolikus funkciója elsősorban a nemzeti identifikáció terén érvényesült, míg a kommunikatív funkció – mint pragmatikai magátólértődőség – a háttérben maradt. A politikai nyelvhasználat lényegében a többpártrendszer bevezetésével sem változott meg, hiszen a hatalom birtokosai (avagy bitorlói) csak pártprogramjukat írták át: ezentúl már nem a szocializmus, hanem a nemzet ellenségeit kellett verbálisan lelőni. Mint a legtöbb politikai retorika, ez sem vált kölcsönös kommunikációvá, s kizárólag rituális szerepet tölt be. Egyoldalú maradt, célja a megfelelő eszmék propagálása, az emberek gondolkodásának és cselekvésének manipulálása és a hatalom autoritásának megerősítése. De a politikai nyelvhasználatnak is megvannak a maga szabályai: ennek területén Bugarski „*tetten éri a szavakat*”. Austin bizonyára örvendezve fogadta volna a példákat: egy bányászstrájk kitörésekor a köztársasági szakszervezet vezetője azt nyilatkozta, hogy „*igyekeznek álláspontot elfoglalni az ügyben*”, ahelyett hogy konkrét lépéseket tennének; azaz itt maga a mondat kimondása maradt az akció. Az állandó szintagmák, szókapcsolatok misztifikáló és manipuláló hatása sem elhanyagolható. A „köztársaságok és tartományok” szókapcsolat állandó ismételtetése például azt sugallta, hogy azok egyenrangú államisággal bírnak, noha a két tartomány Szerbia része volt, és autonómiájukat a titói alkotmány igyekezett megnyirbálni, miközben betagolásukat többek közt nyelvi befolyással is erősíteni próbálta. A szerb fórumok megszokták az „albán irredentizmus és szeparatizmus” szókapcsolat használatát – minél hosszabb, minél idegebb, annál megfelelőbb –, miközben albán irredentizmus csak az albániai nagyalbán politika szemszögéből létezhet. A szemantikai konfúzió ebben az esetben a probléma elfe-

dését segíti annak megoldása helyett. Az értetlenség, a bonyolultság ezoterikussá teszi a politika nyelvét, hogy az így vonhassa ki magát az általános diskurzusból. Az átideologizált kifejezések (iskola helyett „*nevelő-képző központ*”; igazgató helyett „*magányos üzletvezetői szerv*”); az ideologizált szelekció („*munkások, parasztok és tisztességes értelmiségiek*” – mint ha az értelmiségiek implicite tisztességtelenek volnának); a szemantikai eltolás általi ködösítés („*pozitív nulla*”, „*veszteségek szocializációja*”, „*hasznossá való hűtlen kezelés*”) – ami főleg a gazdasági „*eredményeket*” kívánja igazolni – mindez azt szolgálja, hogy az egyszerű ember számára a politika világa egyre érthetlenebbé váljon, s hogy ő arra a belátásra jusson: legjobb, ha e világtól távol tartja magát. De a politikai nyelvhasználat ügyel arra, hogy csak annyira maradjon érthető a beavatlatlanok számára, hogy a manipuláció megvalósulhasson. Aki számára érthető e nyelv, az vagy maga a beszélő, vagy a rendszer ellensége, hiszen átlátja a helyzetet. Másrészt bizonyos politikai álláspontokat sem kell explicite megfogalmazni, s ilyenformán sugallhatók bizonyos értékek: a „*NATO-paktum*” – szemben a „*Varsói Szerződés*”-sel – negatív konnotációt hordoz, miközben a jugoszláv el nem kötelezettségi politika mindkettő ellen állást foglalt, de valahogyan csak-csak meg kellett jelölni, hogy ki a „*kedvesebb*”. Wittgensteinnel szólva ehhez azt fűzhetjük hozzá, hogy a politikai nyelvhasználat az egyik legzártabb nyelvjátékká vált, s ha valaki megtanulta e nyelvet beszélni, maga is egy tevékenység vagy egy életforma részesévé válhatott.⁴

A nyolcvanas évek második fele aztán meghozta az említett változást. Nemcsak nyelvészeti vitákban foglalkoznak a problematikával, hanem az tárgya lesz a nem szakmai közleményeknek, parlamenti és más politikai beszédeknek is. Ahogyan Bugarski leírja: előtérbe kerül a nyelv ama funkciója, hogy általa kifejezést nyerjen a nemzeti önállóság és függetlenség. Erős érzelmekkel és rossz érvekkel támasztják alá az igényt, hogy csak a cirill betűs írásmód legyen használatban. Ez már a szerb–horvát ellentétek kiéleződését veti előre, hiszen a horvátok a latin betűket használják, míg a szerbek – az idő tájt – mindkettőt. Azóta a szerb alkotmány csak

a cirill betűs írásmódot ismeri el hivatalosnak és nyilvánosnak, azaz minden nem privát nyelvhasználatban. Ez lesz a nyilvános közlések egyedül „legális” módja az iskolában, a médiában, a gazdasági, kulturális életben, ami által olyan neveltséges helyzetek kerekedhetnek, hogy a borbély „mindjárt jövök” cetlijé a kirakatban, ha latin betűkkel íródott, alkotmányellenes. A rendelkezéseknek még e recenzióra is hatásuk van, hiszen érvénybe lépésük óta a szerb neveknek fonetikus átíratban kell megjelenniük a magyar szövegekben. Bugarski itt most mégsem lett Bugarszki, mert kötete latin betűs írásmóddal jelent meg – tehát nincs ok az átírásra –, ezzel is jelezve szellemi szembenállását a rezsim iracionális és inkompetens döntéseivel szemben, továbbá kiállását a korábbi egyenrangúság mellett.

Mire az 1991 kora tavaszán kirobbanó szörványos fegyveres összetűzések az év nyarára igazi polgárháborúvá terebélyesedtek, a nyelv a maga lövészárkaiban már teljes készenlében lapított. Bugarski egy ad hoc tipológia segédletével írja le a háború nyelvének funkcióit. Az első az új valóság megkonstruálását segíti. Addig beszéltek a szerb és horvát politikacsinálók és a tömegkommunikációs eszközök usztasákról és csetnikekről, amíg tömegesen meg nem jelentek, miközben már rég eltűntek, vagy kis csoportjaik teljesen marginalizálódtak (az önbeteljesítő próféciaik szép példájául szolgálhat ez). Még feltűnőbb az összefüggés a mudzsahedinek esetében, akik ténylegesen csak pár ezer kilométerrel odébb léteztek. Az ellenpropaganda mindenesetre addig ismételtette a nevüket, hogy a bosnyák szélsőséges harcosok ma már büszkén vállalják azt. A horvát hírközlésben az ellenség szokásos megnevezése a „*jugóunitárius-szerbcsetnik banditák csoportjai*” lett, amiben az égvilágon minden egybemosódik, s amely megnevezés legalább öt logikai képtelenséget hordoz magában (aki jugóunitárius, nem lehet ugyanakkor Nagy-Szerbiáért küzdő csetnik).

Ami viszont e háborúban autentikusan új – a városok rombolása –, az *urbicid*, az megnevezetlen maradt, hiszen a harcoló felek letagadják ezt aényt. Ez a háború nyelvének második funkciója: a valóság megsemmisítése. Számatalan érdekes eset sorolható ide:

amikor a szerb belügyi egységek megszállják a szövetségi belügyminisztériumot – a televízió is bemutatta –, a két intézmény vezetői másnap megegyeznek, hogy mindössze tulajdonjogi kérdésről van szó.

A harmadik típus pedig az, amikor a nyelv nem hagyja cserben a valóságot, nem is mutatja be hamisan, hanem ellentétes értelmű szavakkal írja le – mintegy az orwelli Igazságügy-minisztérium mintájára. Mindenki tudja, mi a helyzet, de a hivatalos álláspont mégis másfolyan. A televíziós riporter „*az évszázados tűzhely fegyvertelen védelmezőjével*” készít interjút, akinek kezében ott a kézi aknavető. A védekezés eszméjét gyorsan felváltja a felszabadításé: a hadisikereket a nyilvánosság elé kell tárni, és védekezve nehéz elfoglalni városokat. „*Mirkovci védelmezői felszabadítják Vukovárt*”, vagy a hivatalosan mindig csak szemben álló feleket szétválasztó Jugoszláv Néphadsereg, mely legfeljebb olykor erőteljesen viszonzza a tüzet, most „*felszabadítja Dubrovnikot*”, melyet lakói elfoglaltak – fűzhetjük hozzá ironikusan. S noha Bugarski példatára meggyőző, annyit meg kell jegyezni, hogy a nyelv e ponton mégsem olyan önellentmondó. Hiszen „a támadás a legjobb védekezés” aspektusából a nyelv ténylegesen azt mondja, ami van. Inkább csak arról van szó, hogy az ideológia nem tudja gyorsan feldolgozni a harci sikereket mint tényeket, állandó fáziskésésben van a felpörgött eseményekkel szemben, s amikor már hódítás zajlik, nem tud mit kezdeni a védőkkel.

Láthatjuk tehát, a szó nem akármilyen fegyver, ráadásul piszkos, mint a háború – mondja Bugarski. Az új szemantika képviselői leginkább a peremről jönnek – lecsúszott újságírók, akik korábban a hetipiac burgyaárairól tudósítottak, most megelégni vélik a kiemelkedés lehetőségét: provinciális haditudósítókká lesznek, és kilogrammok helyett áldozatokról beszélnek. E nyelv „magasabb” szintjét formálják az új nemzeti vezetők, a papok s nem kevésbé az esztrádművészek és -intellektuelek. A Boszniai Szerb Köztársaságban a hivatalos nyelvhasználatból száműzték a korábban teljesen honos ijekavszki szerbhorvát nyelvjárást, s a cirill betűs írásmóddal együtt az ekavszkit, a keményebb szerbet vezették be. Az iskolákban csak így írott és nyomtatott tankönyvekből tanulhat-

nak a diákok. Ez a nyelv „etnikai tisztogatásának” fogható fel. Ez diglossziát fog eredményezni: a hivatalosan és nyilvánosan alkalmazott nyelv ütközik a mindennapi életben beszélttel. A fiatalabb generációkban teljes lesz a keveredés: lingvisztikai skizofréniában fognak szenvedni, ami identitásválsághoz és a társadalmi alsóbbrendűség érzetéhez fog vezetni: hiszen az otthon megtanult nyelv fentről lenézett, és nemzeti szempontból idegennek minősül, s egy nacionalista nemzetállamban az a paradox situáció áll elő, hogy az archaikus, „igazi” népi nyelvet beszélők másodrangú polgárokká válnak. A BSZK vezetői azonban nemcsak nyelvi úton ügyelnek a nemzet tisztaságára, hanem egyebek közt a vegyes házasságok betiltásával is, ezáltal a faszizmus legszörnyűbb periódusára emlékeztetve.

Persze a másik fél is „újbeszél”-jének megteremtésén fáradozik. A bosnyákok szarajevói kormánya stratégiai kérdésként kezeli a nyelv ügyét az „egy nemzet – egy nyelv” jegyében, a horvátok pedig tűzzel-vassal irtják a szerb jövevényszavakat, a turcizmusokat, de még a bevett nemzetközi kifejezéseket is! Ennek megfelelően az autó már *samohod* (azaz *önjáró*), a villamos *munjovoz* (villámjárat), a helikopter pedig *zrakomlat* (légcsép) néven jelent csak meg a nyilvánosság előtt. Így érthető, hogy az újságírók cikkeik megírása után a friss horvát-horvát szótár segítségével kroatizálják írásukat. (A jelenleg jobboldali többségű francia parlament is hasonló szellemiségű törvény segítségével igyekszik megszabolázni a nyelvet – támadásait elsősorban az angol jövevényszavak ellen irányítva.) Bugarski munkája talán értékesebb lenne, ha a másik két nemzeti törekvés jelenségeit is figyelembe venné – tehát nemcsak a szerb oldalét. A három nyelv átalakulása ugyanis számos ponton rendkívüli hasonlóságokat mutat, s – a politikai rokonszenveket félretéve – mindhárom háborús nyelv a totalitarizmus retorikáján alapul. Pedig a szerző maga írja le, hogy a kommunista totalitarizmus retorikája csak a felszíni verbális ornamentikában, azaz frazeológiájában, terminológiájában alakult át (tehát a mélyszerkezet mind a három félnél azonos maradt, így jellegénél fogva zárja ki a kommunikációt mind az alattvalókkal, mind az ellenséges felekkel). Amíg e há-

rom nyelv nem változik meg, addig csekély a remény, hogy bármilyen ésszerű megegyezés szülessen. Az már vitatható, hogy milyen viszonyban áll a totalitarizmus és a háború nyelve egymással, hiszen a totalitarizmus mindig háborúban van vagy éppen készül rá. Bugarski elemzésében a háború nyelve azonban a totalitarizmus retorikájának legexplicittebb és legdrasztikusabb formája. Ugyanakkor magának a háborúnak a hatására is diktatúrává válhat egy rendszer, mely korábban viszonylag demokratikus volt. A nyelv satuba szorul, s megbomlott belső koherenciájával a hatalmasok oldalára áll.

Azt persze sohasem fogjuk eldönteni, hogy a nyelv mennyire fontos. Tudjuk, hogy szerepe elsőrangú, de hogy belső ellentmondásai mit engednek meg és mit nem, az megint csak nem határozható meg bizonyossággal. Tíz év múltán azonban remélhetőleg tudni fogjuk már, hogy az érintett rendszerek változtak-e meg, s ezáltal olyan nyelvet hoztak létre maguknak, amely nem zárta ki eleve a másikkal való megegyezés lehetőségét, vagy pedig a nyelvi racionalizációtól függetlenül született mindenki számára elfogadható megoldás. Ranko Bugarski – korábbi családásaitól függetlenül – valószínűleg az első verzióban fog hinni. Jóhiszemű ragaszkodás ez bizonyos erkölcsi alapelvekhez. Mindenesetre arra a kérdésre, hogy „*de mégis, miképpen fogunk majd beszélni?*”, Bugarski rezignánsan idézi Wittgenstein TRACTATUS-ának közhelyé silányodott 7. tételét, kibővítve azal, hogy nemcsak a nyelv az, amely meghatározza, miről lehet beszélni, hanem hozzá képest külsőleges erők is – azaz a politika, a háború – durván beleszólnak abba, hogy miről kell hallgatni.

Jegyzetek

1. Sivenka Babity, *Híd*, 1993. szeptember, 626. o.
2. A funkcionális egyenrangúság erőltetésének negatív hatásai is lehetnek: érdekes adalékként szolgálhat erre a vajdasági magyarok nyelve. Ugyanis a vegyes etnikai összetételű községek önkormányzataiban minden iratot lefordítottak magyarra is. A túlterhelt fordítók persze nem tudták munkájukat a kívánatos szinten elvégezni, s rossz fordításai ha-

tása kisugárzott először a politizáló, majd az egyéb beszélők nyelvhasználatára is.

3. Dusan Jovity: A SZOCIOLINGVISZTIKA PERSPEKTÍVÁI JUGOSZLÁVIÁBAN. In: (szerk: Bugarski) NYELV A TÁRSADALMI KÖRNYEZETBEN. Újvidék, 1976 (szerb-horvátul).

4. Ludwig Wittgenstein: FILOZÓFIAI VIZSGÁLÓDÁSOK. Bp., 1992. 30. o.

Horváth György

AZ ERÉNYEK HAGYOMÁNYÁTÓL A HAGYOMÁNY ERÉNYÉIG

Alasdair MacIntyre: After Virtue – A Study in Moral Theory 2nd ed.

University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana, 1984. 286 oldal

Whose Justice? Which Rationality?

University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana, 1988. 410 oldal

Three Rival Versions of Moral Enquiry – Encyclopedia, Genealogy and Tradition – being Gifford Lectures delivered in the University of Edinburgh in 1988

University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana, 1990. 241 oldal

A morálfilozófia meglehetősen mostohagyermeknek számít a hazai irodalomban, a hozzá igen közel álló politikai filozófiával együtt, jóllehet az ideológiai viták, előítéletek és közhelyek filozófiai hátterének alaposabb elemzésére nagyobb szükség van, mint valaha. Alasdair MacIntyre nevét minden bizonnyal sokan hallották (magyar nyelven a *Világosság* közölte eddig egy tanulmányt tőle, RELATIVIZMUS, HATALOM ÉS FILOZÓFIA címmel [1992/12.], egy tematikus számban), de – ahogy az lenni szokott – kevesen ismerik. Legismertebb könyve az AFTER VIRTUE (AZ ERÉNY UTÁN), amelyet sokan az (arisztotelészi) erényetika felújításának tartanak, s amely az analitikus etikákat is arra készítette, hogy ezzel kapcsolatos álláspontjukat végiggondolják (morális elvekben ugyanis kevesen ta-

lálnak örömet, és a legprecízebb elemzés is soványnak tűnik akkor, amikor arra kell válaszolni, hogy miért szeressem ezt vagy azt az elvet – s ez még az utilitarizmusra is vonatkozik: hasznos-e a hasznosság elve?).

MacIntyre persze nem az analitikus filozófia örömtelen soványságát kifogásolja, hanem annak vakságát. A könyv alaptónusát a szerző mélyeséges aggodalma adja meg, amelyet a jelenlegi kor morális akadémiai és közgondolkodásának siralmas állapota miatt érez: míg az előbbi változatlanul keresi a bölcsék követét a helyes morál végső racionális megalapozásához, addig az utóbbi a végsőig szkeptikus ugyanezzel kapcsolatban. Ez a téma (a kortárs morálfilozófia bírálata mint téma persze maga is klasszikus: ezzel indít Fichte, Marx, Nietzsche, Schopenhauer stb.) fogja közre az erények etikájának kifejtését, meglehetősen eldologozatlanul hagyva a legérdekesebb kérdést (amiről hamarosan kiderül, hogy nem is véletlen): miért ment csődbe a fölvilágosodás vállalkozása? MacIntyre-t azonban nem annyira a jelen morálfilozófiai zavarok történeti magyarázata érdekli; a fölvilágosodás kudarca sokkal inkább logikai következménye egy elvi kísérletnek. A bukásnak azonban nagyon is súlyos társadalmi hatásai vannak; az erkölcsi pusztulásnak mi vagyunk – többnyire vak és süket – tanúi. Ezért az AFTER VIRTUE, dacára annak, hogy az erények fogalmának többféle koncepcióját történetileg tárgyalja (heroikus, arisztotelészi, sztoikus, keresztény, utilitárius), nem filozófiatörténet a szokásos értelemben, tehát nem egyszerűen egymásra következő koncepciókkal, hanem egy bizonyos ponton elhibázott elmélettel és a miatta egyre jobban felbomló tradícióval van dolgunk. (Az igazsághoz hozzá is tartozik, hogy MacIntyre eszmétörténeti szakkritikusai munkája nyomán alig maradt kő kövön az eredeti fejtegetések történeti megalapozottságából, de ez a filozófiai gondolatokat kevésbé érinti, s mi most ezekre koncentráltunk.)

MacIntyre szerint korunkra az emotivizmus (a morális és érzelmi kijelentések egyrangúságának tétele: ez jó = ez helyes = ez tetszik – amelynek filozófiai megfelelője a historizmus), a hipokrita akadémiai-analitikus filozófia egyeduralma (amelynek hallgatólagos feltételezése az, hogy csak idő és érvek

kérdése, amíg a morális dilemmák megoldódnak) és az erkölcsi választás (hogy azt ne mondjuk, esztétikai válogatás az egyes „értékek” között) fogalmának kultusza jellemző.

A két (az akadémiai és a közerkölcsre vonatkozó) megállapítást egyszerre bizonyítani nem könnyű. A dilemma ugyanis a következő: ha a morálfilozófiában változás következett be, akkor ezt a változást kétféleképpen írhatjuk le: az új és a régi nyelv terminusaiban. Ha az utóbbit választjuk, vagyis az erkölcsök relativizmusából indulunk ki, hogy figyelmeztethessük a vakokat: a historizmus is relatív – akkor magunk is a historizmus bűnébe esünk; igaz viszont, hogy megértenek bennünket. Ha azonban úgy érvelünk, hogy az elveszett tradíció igaz, elkerüljük a fenti csapdát, de érthetetlenek maradunk. Ez az a paradoxon, amelyet MacIntyre-t olvasva úton-útfélen belebotlunk. Az AFTER VIRTUE mindenesetre nem habozik a historista-emotivista érveléshez nyúlni, de gondosan kerüli, hogy a nevéen nevezze azt. A kortárs társadalom és erkölcsi elveinek leírása nagyon is emlékeztet Foucault-éra (hogy csak a központi tételt említsük: kultúránk nyelve és kifejezőmódja maga is akadályává válik annak, hogy fölismerjük, mi történt). De akkor hogyan tehetünk szert ismét üdvös vakságra (amely vak a szkepticizmussal szemben) a káros vakság helyett (amely vak az igazsággal szemben), még inkább: honnan tudjuk, melyik vakság az üdvösebb?

„Tételezzük föl azonban, hogy az etikai problémák kifejtése során a modernitás, jelesül pedig a liberalizmus képviselői hibás értékelő fogalmakat alkalmaztak; tételezzük föl, hogy először az erényekről kell számot adnunk, hogy ezáltal érthessük meg a szabályok funkcióját és tekintélyét; s megfontolásainkat egészen más úton kell megkezdenünk, mint azt Hume, Diderot, Kant vagy Mill tette. Ebben érdekes módon Nietzsche és Arisztotelész egyet-értének.” (119. o.)

Nos, MacIntyre az erények „elméletének” három elemét dolgozza ki. Először természetesen magát az erény fogalmát, amit a tabu intézményével világít meg: ez csak akkor és csak azoknak érthető, akik azt valóságosan élik – ha a tabu már halott, egyúttal érthetetlen is. Érthetővé tehát az erények is csak egy konkrét társadalmi kontextusban válnak, ahol deskriptív/magyarázó és preskriptív/elő-

író funkciójuk egyaránt van: tény és érték nem különbözik egymástól. Az erényekkel kapcsolatos reflektív tevékenység a róluk való beszéd, a narrativa, amely történeteket és gyakorlatokat mond el, a helyes magatartást illusztrálja a társadalomban zajló tipikus tevékenységekkel (gyakorlatokkal) kapcsolatban. Ezeknek a gyakorlatoknak belső értékük, „jóságuk” van, önmagukban kívánatosak. Hogy ezt a „jót” elérjük, rendelkezniünk kell a megfelelő erénnyel. Azonban magának az erénynek az értelme is csak abban a gyakorlatban tárul föl, és csak azok számára, akik abban részt vesznek.

Mindettől azonban még lehetnek „rossz” gyakorlatok is, a hozzájuk tartozó „erényekkel” – például a kivallatás. Vissza kell tehát térnünk a többé-kevésbé önkényes választáshoz gyakorlat és gyakorlat, erény és erény között?

MacIntyre másik kulcsfogalma a télosz, amely ezt megakadályozni hivatott, lehorgonyozva kétségek között imbolygó ítéleteinket: ez pedig az „élet egysége”. Az ember mesélő állat, s amíg saját személyes történetével azonosulni tud, egységes életet él. A felelősséget és jellemet az élet értelme és az erkölcsi jó utáni szüntelen keresés alakítja ki az erények útján. Végző soron pedig „*A helyes emberi élet nem más, mint a helyes emberi élet keresése*” (219. o.) – ahol is a hangsúly a helyes élet határozott névelőjén van.

A harmadik kulcsfogalom a hagyomány. A folytatólagos narratívák rendszerint nem tekintik magukat hagyománynak; egy befejezett narrativa viszont egy hagyomány lehangyatlását jelzi. Egy hagyomány virágzása az erények gyakorlásában és az erények és bűnök közötti éles különbségtételben áll.

De miről szól akkor az erények története? S miképpen lehetséges? Historista szempontból lehetséges ugyan, de ebből nem akarunk kérni. MacIntyre egy erényetika (az arisztotelészi) mellett érvelt *általában* (nehogy esetlegesnek, történetinek tűnjék), de nem az erényetika (ami viszont történetietlen, univerzális) mellett *konkrétan*. Úgy tűnik, megint zavarban vagyunk: nem tudjuk, kivel is vitatkozunk. S ezt megerősíti az is, ahogyan MacIntyre a változást értelmezi. Pontosabban az, hogy ezt kétféleképpen teszi. A tragikus szituációról ugyanis megtudjuk, hogy megjele-

nése (l. a görög drámát) azt jelzi, hogy a hagyományos erénykoncepció válságba került, mert találkozott egy másikkal, s mindkettő „kegyetlenül” egész: nem lehetséges a választás közöttük, mert az elutasított erény (rendszer) önmagában sértetlenül vádol minket. A továbblépést egy szintézis jelentheti, amelyben mindkét hagyomány feloldódik. – Csak hogy MacIntyre célja éppen az, hogy egy elmúlt (elfelejtett) hagyomány igazságát demonstrálja! Az adott helyzetben a résztvevők saját hagyományuk megerősítését is elérhetik, legfeljebb nem vesznek tudomást arról, hogy maga a helyzet – tragikus. A hagyomány sértetlen marad.

Az előbbi esetben a történész magyaráz, a másodikban a moralista érvel. Ezért hát a könyv utolsó, rejtélyes mondata: „*Nem Godot-ra, hanem egy új – bár egészen más – Szent Benedekre várunk.*” (263. o.)

Ha tehát nem tudjuk az erényetikát megnyugtatóan megalapozni, akkor talán több sikerrel járunk a hagyománnyal mint kulcsfogalommal. A WHOSE JUSTICE? WHICH RATIONALITY? ezért rendszerezettebb és részletesebb etikatörténetet nyújt, immár félretéve az erények etikáját, s ehelyett – talán meglepő – egy konkrét hagyomány, a tomizmus mellett érvel, amely rendelkezik azokkal a tulajdonságokkal, amelyek – MacIntyre szerint – egy hagyomány felsőbbrendűségét bizonyítják, legalábbis az „eddig jobbat nem találtak ki” érvényességével.

Az igazi újdonság a filozófiatörténeti típusú érvelés fölújítása egy hagyomány mellett a „racionális” (analitikus) érvek helyett. Ez persze csakis akkor lehetséges, ha rendelkezünk a hagyomány világos fogalmával. MacIntyre előadásában ez a fogalom meglehetősen emlékeztet a kuhni paradigmára (következő könyvében ezt explicitte is teszi). A hagyomány legfontosabb konstitutív elemei között a télosz, a módszer (beleértve a gyakorlati racionalitási koncepcióját is), az emberi természet felfogása és a társadalmi kontextus szerepel. A nyugati civilizáció legfontosabb hagyományai közül részletesen a homéroszi, a platonói, az arisztotelészi, a Szent Ágoston-i, a Szent Tamás-i hagyomány, a skót felvilágosodás, Hume és a modern liberalizmus hagyományai kap helyet az elemzésben, jóllehet végig jelen van az „örök” ellenhagyó-

mány, a szkepticizmus is, de csak mint „hát-tér”. De hogyan jutunk ebből el a tomizmus állításáig? A válasz tulajdonképpen egyszerű: MacIntyre szerint Szent Tamás igazi teljesítménye az, hogy egyszerre két hagyományon belül lépett előre, nevezetesen az arisztotelész és az ágostonin, mégpedig mindkét hagyomány számára érthető módon, belső konfliktusait megoldva és az előremutató elemeket megőrizve. Ezek közül a legfontosabb a metodológiai nyitottság (ezt már a SUMMA THEOLOGIAE szerkezete is igazolja, amely befejezetlen – módszere pedig kérdésfelelet, amely mindig lehetőséget ad az újabb ellenvetésre, de az újabb válaszra is), amely Arisztotelész dialektikájával azonos értékű; az ágostoni szabad akarat koncepciója és a mindkét hagyományban meglévő végső cél iránti elkötelezettség.

Ezek egyensúlyát megtalálni nem könnyű. Hiszen a pusztá gyakorlati racionalitás nem ad lehetőséget a megtérésre, nem ismerheti föl a nagy, soha vissza nem térő pillanatot, mert nem ismeri az akarat aktusát – ha viszont az utóbbit beemeljük a magyarázatba, akkor a nevelés, az erkölcsi gyarapodás értelmé kerül veszélybe. Az egységes keresztény világban a kérdés persze inkább csak elméleti jelentőségű, minket ez azonban aligha vigasztal. A megoldás úgy hangzik, hogy mindenkit egyforma erkölcsi „alapkészségekkel” ruházzunk föl. Kétségtelen, hogy sokféle úton lehet eljutni a morális tudáshoz, de az elsajátítás alapintézményei minden kultúrában hasonlóak (család, barátság stb.). Mégis lehetséges ezek elutasítása is, hiszen az akarat szabad. Az erények önmagukban nem érthetők, nem hordozzák önmagukban saját téloszukat. A transzcendentális téloszt azonban gyakorlati úton érthetjük meg, vagyis a téloszból kiinduló érvelés (l. a logika és a matematika első helyét Szent Tamásnál is) és a télosz megértését lehetővé tevő erényekre alapozott erkölcsi nevelés egyformán szükséges. Platón MENÓN-ja, e dialektika talán legősbibb megfogalmazása aktuálisabb, mint hinnénk.

Ez végső fokon azonban azt is jelenti, hogy az ész legsúlyosabb tévedéseinek erkölcsi oka van!

A tomizmus racionalitása nem egyszerűen racionális érveiben rejlik tehát; azok a modern neotomisták, akik így gondolták, téved-

tek. A racionalista hagyomány követelményeinek a tomizmus nem felel meg, de nem is szabad megfelelnie. A tomizmuson belüli vita és a tomizmus vitája más hagyományokkal nem ugyanaz, de ez még nem zárja ki az értelmes párbeszéd lehetőségét közöttük, amely mindkét fél racionális érdeke. Hiszen még a leguniverzalistább deontikus etikák (mint Kanté) is előbb-utóbb eljutnak egy olyan pontra, ahol már csak a köznapi erkölcsre (vagy közmeggyőződésre) hivatkozhatnak. Ezt azonban be kell vallaniuk, mert csak így ébredhetnek saját hagyományuk esetlegességének tudatára, s fogadhatnak el korábban idegennek és/vagy értelmetlennek, érthetetlennek tartott, de valójában nem kevésbé racionális érveket. Két hagyomány találkozása tehát akkor lehet gyümölcsöző, ha mindketten az igazságot keresik. Meg kell tudniuk feledkezni önmagukról, hogy gazdagodhassanak.

Hagyományok csak társadalmi kontextuson belül érthetők meg. Ehhez MacIntyre ragaszkodik. A probléma ezért az, hogy mivel a tomizmus törekeny elméleti egyensúlya – ugyancsak MacIntyre interpretációjában – szinte már születése pillanatában fölbomlott, sohasem vált hagyománnyá, igazi befogadóközeget sem talált. Akkor viszont honnan tudjuk, hogy sikeres volt? Csakis onnan, hogy a hagyomány sikeressége melletti érveinket máshonnan vesszük: jelen esetben a gazdagság, nyitottság, szintetikus képesség, az igazság iránti elkötelezettség mércéit adtuk meg. Ezek azonban nem okvetlenül érthető mércék minden hagyomány számára, pontosabban alkalmazásuk nem föltétlenül egyértelmű. A paradoxon tehát ismét megjelent: MacIntyre valójában kétféle hagyományról beszél. Az egyik a társadalmilag beágyazott hagyomány, amelynek szekvenciális története van; a másik a kitüntetett, történetileg időtlen hagyomány, amely a hagyományok megítélésének mércéjét szolgáltatja.

Ennek szemszögéből a modern (Hume-tól eredő) liberalizmus igen gyenge minősítést kaphat csak, hiszen télosza ismeretlen (hacsak nem a társadalmi stabilitás sovány vigasza), módszere szokatlanul szűk és zárt. Ennek következtében az elkerülhetetlenül föllépő antinómiákat végtelen pesszimizmussal fo-

gadják, s mivel az univerzális igény az egyetlen még meglévő örökség, amelyet nem tagadtak meg, a következmény a szkepticizmus halálos szakadéka. Igaz, a szkepticizmus szabadon választható. Az azonban illúzió, hogy a szkepticizmuson belül *bármit* is szabadon választhatnánk. A modern liberalizmus minden jel szerint már ebben él, s ezt akaratlanul is elárulja azzal, hogy nem tudja és nem is akarja indokolni saját választásait, és nem is várja el senkitől, hogy ezt tegye – ez azonban bajosan nevezhető *szabad* választásnak (hiszen nem tudjuk megkülönböztetni az *önkéntes* választástól). Az indoklás tehát lehetetlen. A meggyőzés utolsó módszere, a racionális argumentáció ugyancsak elveszíti legitimitását. A módszer rovat (hogyan érveljünk?) megszűnik. Már csak procedurális kérdések léphetnek föl a politikai cirkuszban; a kultúrát pedig létezőnek mondott értékek és igények értelmetlen, váltig való hajtogatása helyettesíti. A kör bezárul. Van-e kiút? Hiszen a hagyományok találkozásánál „használt” „szokásos” megoldás nem alkalmazható. Ebben az esetben ugyanis el kellene ismerni először is azt, hogy *létezik* más hagyomány is, amelyik nem szkeptikus, s amellyel racionális (bár nem föltétlenül karteziánus) párbeszéd folytatható. Másodszor azt, hogy saját dilemmáinkra a másik választ adhat. Vagyis a másik azon a ponton – felsőbbrendű. Ennek elismerése viszont racionális tett! A szkeptikus azonban „véde van” az efféle kellemetlenségektől. Vele szemben csak egy dologra hivatkozhatunk, mondja MacIntyre, nevezetesen arra, hogy ha őt is hajtja a vágy, hogy megértse és magyarázza a világot, s szeretne inkább racionálisan érvelni, mint kézlegyintéssel elintézni minden vitát, akkor még van remény. Az áttérésekre (egyéni megtérésekre) az egyes tradíciók eltérő magyarázatot adnak. A modern vagy posztmodern liberális hagyományban elők számára minden más hagyománynak csupán egyetlen mondanivalója van: gyere!

Az AFTER VIRTUE kritikai részei ismét visszaköszönnek tehát – és MacIntyre legújabb könyvét (Gifford-előadásait) is ez motiválja. Bizonyos fokig ez a mű egyesíti az előző kettőt: a fő mondanivaló a hagyományok sorsa, de ezek közül már csak a tomizmussal és az AFTER VIRTUE-ban kritizált racionalis-

ta-akadémiai és az emotivista (később szkeptikusnak nevezett s a második kötetben önállóan nem tárgyalt) hagyománnyal van dolgunk. Az előbbi itt az enciklopédikus hagyomány nevet viseli (alapjánja az ENCYCLOPEDIA BRITANNICA 9. kiadása), az utóbbi a genealógiai hagyomány nevet (alapjánja Nietzsche könyve az erkölcsök genealógiájáról). A szöveg sok új érvet nem tartalmaz, inkább az eddigieket pontosítja. Ezek közül kettőt emelünk ki.

(1) Azt ugyanis már tudjuk, hogy mit tartalmaz a tomista hagyomány, azt azonban még nem, hogy pontosan mi tette „szükségessé”. Az ágostoni hagyomány határozottan elsőbbséget adott a hitnek az ésszel szemben, még a „racionális” megértésen belül is. S pontosan ezáltal vált lehetővé, hogy a kánon mellé többféle legitím interpretáció kerüljön – feltéve, hogy a hit végső tekintélyét az interpretáló elfogadta. Ez az adott korban roppant színes és késhegyig menő vitákhoz vezetett, amelyekből nem maradtak ki a módszertani kérdések sem. A tekintély azonban létezik, óvja a filozófia integritását és koherenciáját, de nem azért, hogy maga is filozófál, hanem azért, hogy föltárja az igazságot, és tanúságot tesz róla. Az erkölcsileg rossz ember nem lehet tekintély csak azért, mert az észre hivatkozik. Aki nem hisz, nem fog érteni.

A belső konfliktus azonban nem került el az ágostoni hagyományt: a legsürgetőbb problémának az bizonyult, hogy a tradíció univerzális igényű állítása szerint nem lehetséges komoly ellentmondás hit és ész között, amennyiben az ész a hitre támaszkodik – viszont a megjelenő arisztotelianizmus nem kisebb univerzális igénnyel állított erről egészen mást: a Filozófusnak akkor is lehetett igaza, ha tudjuk, hogy a hit még nem vezérelhetette. Mi az igazság, és hogyan ismerhetjük meg; mi az akarat és az ész viszonya – az ezekre adott válaszok válságba kerültek. A feloldást a fordítás szolgáltatta, mégpedig a fogalmak átfordítása (és nem egyszerűen lefordítása) az egyik hagyomány nyelvéről a másikéra. Ezért ez egyúttal magát a hagyomány nyelvét is megváltoztatta; a magyarázat után már más hagyománnyal van dolgunk. Ezt pedig az tette lehetővé, hogy mindkét hagyomány az Igazságot kereste. A válságból

mindig csak metafizikai kiút van. És Szent Tamás első művei a DE ENTE és a DE VERITATE voltak.

Még Arisztotelész is minden meggyőző erő nélkül maradna, ha a végső jó fogalmát a hit nem nyújtaná – másfelől viszont az ő realizmusa nélkül, amely konkrét egyének konkrét boldogságában gondolkodik, az ágostoni egyén is meglehetősen magára hagyatottan lenne kénytelen szenvedélyeivel harcba szállni, az erények gyakorlati, e világi, az eljövendőben azonban elmúló pánccélzata nélkül, egyedül az isteni kegyelemben bízva – s ezzel Lutherhez jutunk.

(2) Mit mondhat hát egy tomista egy másik hagyomány képviselőjének? Az attól függ, természetesen. Talán csak némi segítségre van szüksége ahhoz, hogy elgondolkodjon a helyes életről. Talán már megvan egy széles körű egyetértés alapja, s csak kisebb konfliktusok várnak még föloldásra. Arisztotelianusok között valószínűleg valami ilyesmi a helyzet. Vagy a másik hagyomány válságot él át, de ezt nem is tagadja, s ekkor a válság magyarázatát nyújthatjuk, amely nem okvetlenül cáfolat, hanem gazdagítás. A legsúlyosabb a helyzet akkor, ha a válságot az érintett hagyomány nem is hajlandó beismerni – az egyetlen gyógyszer ilyenkor az azonos fegyverzet felöltése – pl. a genealógiáé: a szkeptikus álláspont is történeti, okai kimutathatók, igazsága korlátozott. De mivel kezdődjek a vita? MacIntyre szerint „azzal, amit Szent Tamás az intellektuális válságnak az erkölcsi tévedés-

ben lévő gyökereiről, az akarat által félrevezetett értelemről és a kevélység bűnével fertőzött akaratról mond [...] Tomista szempontból a leleplezés szenvedélye is a kevélység álarca”. (147. o.) De vajon képes-e a genealógus saját tévedését saját terminusaival fölismerni? Nos, hogy a tévedés lehetőségét elismerje, olyan készségre van szüksége, amellyel a többi hagyománnyal kapcsolatos állításai alapján ő is rendelkezhet. Ha védhetetlennek tűnő, sőt öncáfoló konklúziókra jutott (akár a gyakorlatban is, pl. mint önmagát büszkén nem akadémiai-nak valló, a racionalista-akadémikus okoskodás esetlegességéről a leplet egyszer és mindenkorra lerántó filozófia maga is minden további nélkül belekerült a tananyagba), akkor már van legalább egy oka arra, hogy gondolatmenetét miért is kellene fölülvizsgálnia. És ez lehet a fordulópont. Hiszen érveit szorosan összeköti, ha nem is okvetlenül a *logika*, de legalább az érvelő *személye*, aki (ami?) talán nem feltétlenül (kizárólag) a hatalom manifesztációja, függvénye vagy marionettfigurája. Ebben az esetben viszont az „aposztázia” (a genealógiára való „áttérés”) pillanata megfoghatóvá válik, újraélhetővé, amelyhez képest van „előtte” és „utána”. Ez lehet a genealógus utolsó leleplezése, amely után a valóságos világ kezdődik.

Mire van tehát szükségünk ahhoz, hogy racionálisak lehessünk? A MacIntyre-i válasz talán ez lehet: a bátorság – erényére.

Balázs Zoltán

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap,
a Soros-alapítvány, a Budapest Bank, a József Attila-alapítvány,
a Central & East European Publishing Project (Oxford)
és az MHB Magyar Sajtóalapítványa támogatásával jelenik meg